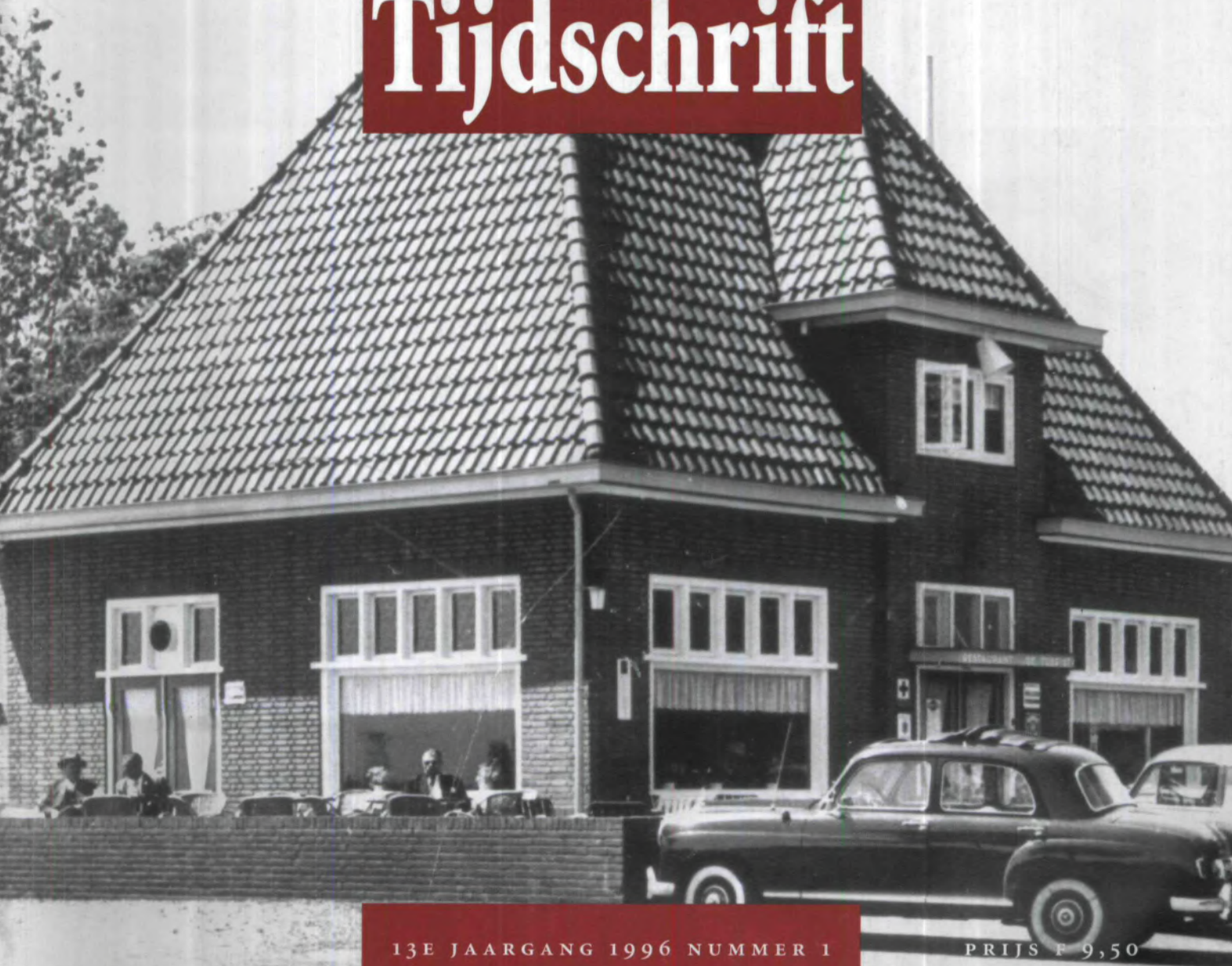

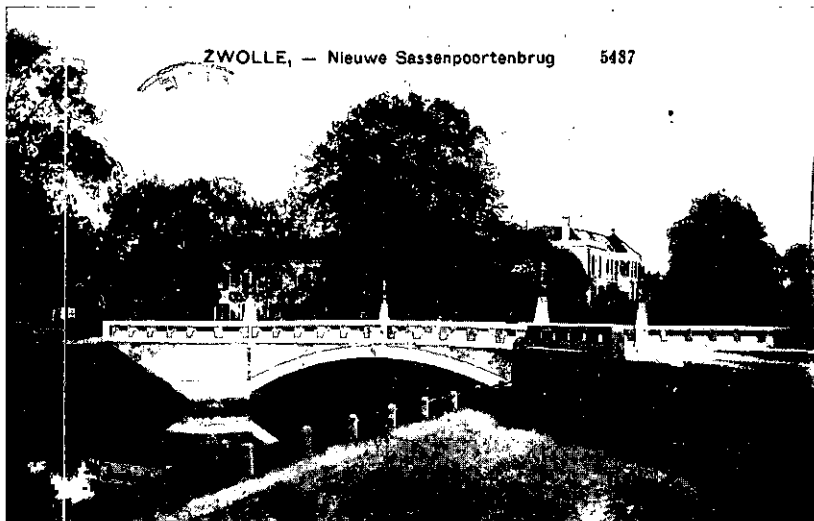
Zwols Historisch Tijdschrift

13E JAARGANG 1996 NUMMER 1

PRIJS F 9,50

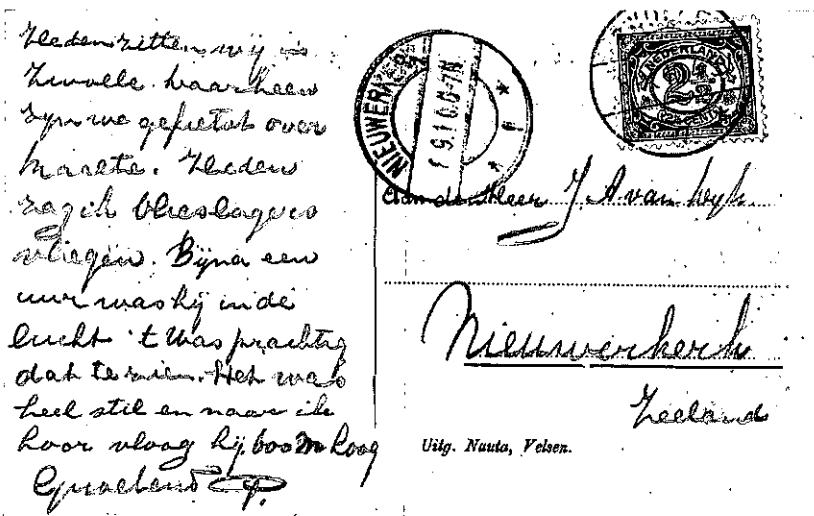
Groeten uit Zwolle

Ansichtkaart van de Nieuwe Sassenpoortenbrug, poststempel 8 september 1910.

'Heden zitten wij in Zwolle. Daarheen zijn we gefietst over Raalte. Heden zag ik Olieslagers vliegen. Bijna een uur was hij in de lucht. 't Was prachtig dat te zien. Het was heel stil en naar ik hoor vloog hij 600 m hoog.'

De gebeurtenis waarover op deze ansichtkaart wordt gesproken, was de volgende. De Belgische luchtvaartpionier Jan Olieslagers was in september 1910 uitgenodigd naar Zwolle te komen om vlieg-demonstraties te geven. Op het vliegerrein tegenover de Hanekamp, langs de huidige Vondelkade, was een grote hangar geplaatst. Het Bleriot-toestel bevond zich daarin in een kist. De machine moest ter plekke worden gemonteerd. Ondanks de sterke wind ging het vliegtuig op 7 september de lucht in. De vlucht duurde dan ook maar 15 minuten. De volgende dag was het beter weer. De vele bezoekers onder wie schoolkinderen die tegen gereduceerd tarief het terrein op konden, zagen dat Olieslagers tot 600 meter hoogte kwam. Hij landde pas na ruim 52 minuten, een nieuw landelijk record. Na op 9 september nog een korte vlucht te hebben uitgevoerd, vertrok hij weer uit Zwolle.

Op de kaart is sprake van de Nieuwe Sassenpoortenbrug, omdat tot 1909 een ophaalbrug over de stadsgracht lag. In dat jaar kwam de vaste betonnen Sassenpoortenbrug tot stand.

Redactioneel

Inhoud

In 1995 ging het bekende Zwolse wegrestartant De Toerist over in handen van het horeca-concern Van der Valk. B.B. Ester beschrijft in dit eerste Zwols Historisch Tijdschrift van het nieuwe jaar de geschiedenis van deze voormalige tapperij. De Toerist blijkt een oudere geschiedenis te hebben dan men zou vermoeden. Al in 1817 was er een directe voorganger bij het tolhek even ten noorden van de Berkumerbrug. Vanaf 1835 zat de herberg aan de Hessenweg.

In november 1995 bracht een zestal Russische archivariissen een bezoek aan het gemeentearchief van Zwolle. Onderwerp van gesprek waren de historische banden tussen Zwolle en Rusland. Wim Coster, Wim Huijsmans en Jeanine Otten geven een impressie van de wederzijdse contacten.

M.H. Palfenier-Lentjes vertelt over het eerste Zwolse vrouwelijke raadslid, Berendina Stoel, naar wie kortgeleden een straat in Schellerhoek is genoemd.

Een andere bekende Zwollenaar, zij het op ander terrein en in een andere tijd, was de zeventiende-eeuwse rector van Latijnse school, historicus en arts Henricus Brumanus. Jean Streng geeft een schets van zijn leven.

In 1869 gaf dominee Tideman uit Hoorn een lezing voor 't Nut in de Buitensociëteit. Onderwerp: de wandelende jood; tendens: anti-semitisch. L.A. Sniijders belicht de commotie die dit (gelukkig) in het rustige Zwolle veroorzaakte.

Wil Cornelissen geeft de naamsoorsprong van de Rhijnvis Feithlaan en de Hoekstraat.

Dit tijdschrift begint met een nieuwe vaste rubriek, waarin het vaak fascinerende verhaal achter de voor- en achterzijde van een jaren geleden verstuurd ansichtkaartje wordt verteld.

Tot slot zijn een drietal voor de geschiedschrijving van Zwolle belangrijke boeken door deskundige lezers besproken.

Groeten uit Zwolle	2
Restaurant De Toerist en zijn voorgeschiedenis (1817-1995) B.B. Ester	4
Russische indrukken <i>Contacten tussen Zwolle en Rusland</i> W. Coster, W. Huijsmans en J. Otten	8
Berendina Stoel <i>Op de bres voor vrouw en kind</i> M.H. Palfenier-Lentjes	15
Straatnamen, niet zo eenvoudig Wil Cornelissen	19
Henricus Brumanus (1638-1679) <i>Zwols rector, historicus en medicus</i> J.C. Streng	20
Rumoer na een Nutslezing in 1869 L.A. Sniijders	24
Literatuur	27
Boekbespreking	29
Mededelingen	33
Auteurs	34

Restaurant De Toerist en zijn voorgeschiedenis (1817-1995)*

B.B. Ester

Van het bekende Zwolse wegrestaurant De Toerist - sinds 1935 gelegen aan de oude rijksweg naar Meppel, bij de Vechtbrug - wordt in de Zwolsche Courant van 9 augustus 1977 een korte geschiedenis gegeven. Deze begint met de aankoop in 1900 door W.H. Ester van een

was een tol annex tapperij, die ten noorden van de Berkumerbrug bij het Zwolse Tolhek De Tol lag. De stad Zwolle, de eigenaar, verpachtte deze tol aan Henrikus Jansen. Voor de tol 'met het huis daarbij' moest hij gedurende de periode 1817 t/m 1819 f 310 per jaar betalen. De pachtcondities wa-

Café De Toerist op een oude ansichtkaart van omstreeks 1920.

café gelegen aan de Hessenweg, voorheen eigendom van G.J. Boerrigter.

De geschiedenis van dit pand rijkt echter ten minste 65 jaar verder terug, tot 1835. Het etablissement blijkt daarvóór nauw verbonden te zijn met de in het begin van de negentiende eeuw nog bestaande tol op de Hessenweg, bij het Zwolse Tolhek aan de Berkumerbrug.

De herberg bij het Zwolse Tolhek (1817-1835)

De oudste voorloper van restaurant De Toerist

ren kennelijk aantrekkelijk, want vóór de vervaldatum verzocht Henrikus Jansen de pacht te verlengen voor dezelfde prijs voor een periode van twaalf jaar. Bovendien vroeg hij of de stad in het huisje een nieuwe schoorsteen en een keldertje wilde laten aanbrengen. In april 1819 besloot de gemeenteraad de tol met het huisje weer aan hem te verpachten, tegen een jaarlijkse pacht van f 350. Nieuw was echter de bepaling, dat van transporten van arme zieke reizigers geen tol mocht worden gevraagd. Bovendien moest de pachter jaar-

lijks een extra bedrag van 5% van de verbouwkosten betalen.

Henrikus Jansen heeft deze twaalf jaar echter niet uitgediend. Hij overleed op 2 april 1825 op 48-jarige leeftijd. Hij werd toen herbergier genoemd; men mag dus aannemen dat hij zijn tol ook als café/herberg had ingericht.

Zijn weduwe, de 'herbergiers' Geertje Willems Kamerman, hertrouwde in 1826 met Hermannus Derksen Boerdijk.

Het tolrecht ging na het overlijden van Henrikus Jansen over op zijn weduwe, en door haar huwelijk, op Hermannus Boerdijk. Deze heeft zijn functie als tolgaarder waarschijnlijk gecombineerd

huisje met het tolhek.' Het huisje moest tussen 1 mei en 1 juni 1835 worden afgebroken. Boerdijk kocht het huisje zelf voor 120 gulden. Mr. Sichterman kocht het tolhek voor 43 gulden.

Omdat Boerdijk de kooppenningen niet voor 1 mei 1835 betaalde, (mogelijk doordat hij op 6 mei van datzelfde jaar voor 550 gulden een stuk hooiland kocht) legde de stad Zwolle hem op 1 juli 1835 een hypotheek op voor hetzelfde bedrag, namelijk 120 gulden. Uiteindelijk zal hij wel betaald hebben, want korte tijd later woonde hij volgens de kadastrale gegevens op perceel D336, later D580, aan de Hessenweg dichtbij de kort daarvoor gereedgekomen Berkumersluis in het Lichtmis-kanaal, thans

Het pand van de oude Toerist aan de Hessenweg op dit moment.

met die van landbouwer en herbergier.

Toen in 1831 het contract afliep wist Boerdijk nogmaals het tolrecht te verwerven, en wel tot en met 1834.

Gedeputeerde Staten van Overijssel hieven de tol op de Hessenweg per 1 januari 1835 op. Bovendien zou het tolhuisje moeten worden afgebroken en ging het onderhoud aan de weg over op de betrokken gemeenten. Op 8 december 1834 werd ten huize van Hermannus Boerdijk, 'kastelijn in 't tolhuisje' openbaar 'voor afbraak verkocht het tol-

Hessenweg 5.

Uit kadastrale gegevens blijkt dat de tol en herberg op het Tolhek de directe voorganger is geweest van de herberg op Hessenweg 5. Deze stond daar in 1935 nog als De Toerist; en als meermaals verbouwde woning staat het er ook nu nog. Eveneens blijkt dat Boerdijk zijn tolhuisje inderdaad heeft afgebroken en verplaatst, d.w.z. nieuw opgebouwd.

Opmerkelijk is dat de herberg van Boerdijk voor een groot deel op de kadastrale wegstrook is ge-

plaatst. Een eigendomsverwerving onder de naam Boerdijk is niet te vinden in de hypothecaire boekhouding noch in het notarieel archief.

Boerderij/herberg bij de Berkumersluis (1835-1935)

Vanaf 1835 zette Boerdijk zijn landbouwbedrijf annex herberg aan de Hessenweg bij de Berkumersluis voort. In die tijd was het adres Berkum, Bruggenhoek 19; nu Hessenweg 5. Het lag aan de Hessenweg naar Ommen-Hardenberg, op de hoek van de nieuwe weg naar Meppel langs het Lichtmiskanaal, bij de juist geopende sluis in dit kanaal.

Drie generaties Boerdijk hebben vanaf 1835 tot 1900 op deze plaats hun landbouwbedrijf annex

Deze zette het bedrijf voort samen met haar enige zoon Gerrit Jan. Hun bestaan moet met de nodige financiële problemen gepaard gegaan zijn. Zij nam een hypotheek van f 4.000, verstrekt door de RK Parochie van OLV Hemelvaart te Zwolle. En daar bleef het niet bij: de leningen en de schulden bleven zich opstapelen. In 1892, toen zij overleed, stond er naast de onroerende goederen, een huis en bijna 4,6 ha grond, een schuld van f 7.200 en een batig saldo van minder dan f 1.000.

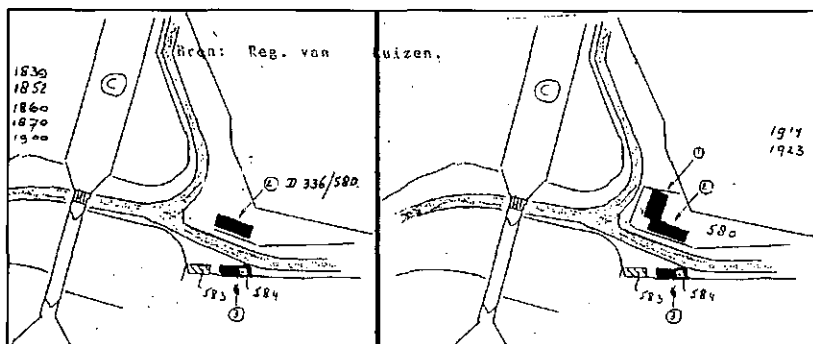
Het liep niet goed met de herberg. Gerrit Jan Boerrigter kon de rente over de hypotheek niet betalen. De parochie van OLV Hemelvaart ging daarop over tot openbare veiling van de goederen. Zo kwam op 3 april 1900 Willem Hendrik Ester voor f 4.505 in bezit van het huis en erf. Het huis had een vergunning tot verkoop van sterke drank. Het bevatte twee vertrekken en ook een koeie- en een paardestal. Verder hoorden er twee percelen hooiland bij. Gerrit Jan Boerrigter vertrok na de verkoop naar Enschede.

Willem Hendrik Ester was een landbouwer uit Dalfsen. Al een week na de koop kreeg hij zijn drankvergunning. Van de kennelijk redelijk floreerende zaak - die om onbekende redenen 'de zinken plaat' werd genoemd - was hijzelf naar men zegt de beste klant. Passanten werden naar zijn herberg genood met het fraaie rijm op het bord boven de deur:

'Bent ge afgemat en moe
kom dan een weinig rusten
bij Hendrik Ester aan de sluis,
die heeft goede bier en brandewijn in
huis.'

In 1910 bouwde hij haaks op de boerderij/herberg een nieuwe woning (nu Hessenweg 7). Slechts enkele jaren later, in 1914, verkocht hij alle opstallen aan zijn jongere broer Lammert Jan Ester. De reden van deze verkoop was waarschijnlijk de ziekte van zijn vrouw, die in 1915 overleed. Hij behield wel het woonrecht op Hessenweg 8, waar hij tot zijn dood in 1941 bleef wonen.

Lammert Jan Ester was vóór 1914 tapper en veerman van het Haersterveer. In die functie werd hij toen opgevolgd door zijn neef Jan Kouwen, de schoonzoon van Willem Hendrik Ester. In mei 1915 kreeg hij zijn drankvergunning. Spoedig daar-

Situatieschets van de Berkumersluis met de ontwikkeling van de herberg.

herberg gehad. Het gebied is later uitgebreid met twee percelen met ieder een schuur. Deze schuren werden gebruikt voor de opslag van turf en voor de stalling van paarden; voor een herberg zeer belangrijk.

De in 1895 geopende tramlijn Dedemsvaart - Zwolle liep vlak langs het huis.

Hermannus Boerdijk was dus de eerste eigenaar/bewoner van de herberg. Dochter Willemina trok na haar huwelijk in 1852 met Kornelis Boerrigter bij haar ouders in en nam langzamerhand de werkzaamheden van het boerenbedrijf en de herberg over. Toen Hermannus' vrouw Geertje Kamerma in 1856 overleed, had deze alle onroerende goederen vermaakt aan haar man. Na het overlijden van Kornelis Boerrigter in 1871 zette Hermannus de zaak met zijn dochter voort. Na de dood van Hermannus in 1877 kwam het hele bezit in handen van Willemina.

na richtte hij de in 1910 gebouwde woning in als café.

De situering van het café veranderde dus. Tot 1910 was het op de Hessenweg naar Dalfsen georiënteerd; na 1914 op de straatweg Zwolle-Meppel. Verkeersstromen veranderen met de tijd! In 1923 verkocht Lammert Jan Ester de zaak aan zijn schoonzoon Hendrik Willem Henderiks.

In de jaren dat Henderiks de scepter zwaaide in het café werd het alom bekend. In de volksmond werd het café Henderiks genoemd, maar officieel heette het café De Toerist.

Restaurant De Toerist, Kranenburglaan 10 (1935-1995)

In 1934 nam H.W. Henderiks - vanwege de aanleg van de nieuwe verkeersweg van Meppel naar Zwolle en de nieuwe brug over de Vecht - het initiatief om een geheel nieuw en modern restaurant te bouwen op het adres Kranenburgweg 10. In 1935 werd de eerste steen gelegd door zijn enige dochter Gerrigjen. Daarmee werd een nieuwe periode ingeluid, een nieuwe start gemaakt; geen café maar een restaurant!

Tot na de Tweede Wereldoorlog was de ontwikkeling zeer rustig. Nadat in 1947 de leiding over het bedrijf was overgenomen door de oprichters schoonzoon Albert Spijkerman, profiteerde het na 1950 ten volle van de explosieve economische ontwikkelingen. De eerste uitbreiding vond al plaats in 1954. Inmiddels is het restaurant vele malen - 1960, 1970, 1977 - verbouwd, uitgebreid en regelmatig aangepast aan de eisen van de tijd.

Het restaurant - toen nog een van de weinige familie-restaurants - werd in 1981 omgezet in een BV, die vanaf 1985 onder de directie van H.W. Spijkerman stond.

In mei 1995 werd het bedrijf overgenomen door het Van der Valk-concern.

In een periode van 160 jaar is er zeer veel veranderd. De karresporen van 1835 zijn de straatwegen van 1935 geworden en, voorzover deze nog bestaan, zijn ze nu getransformeerd in twee- en vierbaans autosnelwegen. Evenzeer is de weggebruiker veranderd. De reiziger met de diligence van 1835, de wegtoerist van 1935, ze zijn verdwenen en in de plaats daarvan is gekomen de snelle en gehaaste autorijdende zakenman van tegenwoordig.

Gelukkig weet ook in de huidige tijd de gehaaste 'wegtoerist' nog steeds De Toerist bij Zwolle te vinden en te waarderen. Dit kan gezien worden als een bevestiging dat het lange verleden van het restaurant borg staat voor een voorspoedige toekomst.

* Dit stuk is gebaseerd op een langer artikel dat zich in het Gemeentearchief bevindt. Het is geschreven vóór de overname door het Van der Valk-concern in mei 1995.

*Restaurant De Toerist”
in 1995 met de uitbrei-
ding door de fam.
Spijkerman.*

Russische indrukken

Contacten tussen Zwolle en Rusland

W. Coster, W.
Huijsmans en J. Otten

Inleiding

Op 13 en 14 november 1995 bracht een zestal Russische archivarissen een bezoek aan Zwolle. Dit bezoek vormde een onderdeel van een tiendaags werkbezoek aan ons land om zich op de hoogte te stellen van de ontwikkelingen van het Nederlandse archiefwezen. Het gezelschap bestond uit twee heren en vier dames. Twee kwamen uit Moskou en één uit Sint-Petersburg. Van de ligging van deze plaatsen heeft iedereen nog wel een beeld. Drie personen van het gezelschap kwamen daarentegen uit regio's waarvan de meeste mensen in het gunstigste geval wel eens gehoord hebben, maar waarbij zij geen flauw idee hebben waar ze liggen. Het ging om Omsk,

een grote stad in de Oeral, om Oedmoertië, een republiek in het midden van de Russische federatie, en om Altaj, een district in Centraal-Azië tegen de grens met Kazachstan. Om een idee over de afstand te geven: dit district ligt dichterbij Peking dan bij Moskou.

Uit de gesprekken tussen de Russische en Zwolse archivarissen bleek dat, bij vergelijking met de situatie hier, men in Rusland qua infrastructuur en techniek op archiefgebied achter loopt. Zo is er bijvoorbeeld een groot gebrek aan goed verpakkingsmateriaal voor archieven en aan degelijke archiefdepots. Ook worden computers amper gebruikt. Vakinhoudelijk bleek men goed onderlegd. De komst van de Russen was aanleiding voor het

Tijdens hun bezoek aan het gemeentearchief Zwolle op 13 november 1995 bekeken de Russische archivarissen de tentoongestelde archivalia die op Rusland betrekking hebben. V.l.n.r.: Jeanine Otten (atlasbeheerder GAZ), Galina Ipatova (Omsk), Natalia I. Razgon (Altaj), Wim Coster, Wim Huijsmans (plv. archivaris GAZ), Wladimir A. Jerjomensjenko (Moskou), Valentin G. Mishanov (Sint-Petersburg), tolk, Marina Bobyleva (Moskou) (foto: Jan Drost).

gemeentearchief Zwolle na te gaan welke banden er in het verleden tussen Zwolle en Rusland geweest zijn. Het materiaal dat aan de Russen getoond werd, moest vooral illustratief en visueel aantrekkelijk zijn.

Dit artikel is ontstaan om te voorkomen dat het geselecteerde materiaal na afloop van het bezoek weer in archiefdozen zou verdwijnen zonder dat vastgelegd werd wat er zo al aan materiaal aanwezig is over de connecties tussen Zwolle en Rusland. Natuurlijk kunnen hierin niet alle aspecten tussen Zwolle en Rusland aan bod komen.

Hanze

In 1230 kreeg Zwolle stadsrecht van de bisschop van Utrecht. De bloeiperiode van Zwolle ligt in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Twee begrippen staan daarbij centraal: de Hanze en de Moderne Devotie.

De Hanze was een bondgenootschap van Westeuropese handelssteden, vooral gelegen in het huidige Duitsland en in Oost-Nederland. Gedreven door gemeenschappelijke belangen zochten dezen steden contact met elkaar en zegden zij elkaar hulp toe. Lübeck stond aan het hoofd van dit verbond van steden. Zwolle was voor 1400 al lid van de Hanze maar werd in 1407 officieel opgenomen. Hanzesteden lagen ook langs de Oostzee, tot in Rusland toe. Er liep een handelsroute van Brugge over Hamburg, Lübeck en Reval (Tallin) naar Novgorod. In deze Noordrussische stad was een Hanzekantoor gevestigd. De laatste Hanzevergadering werd in 1669 gehouden. Zwolle nam in 1980 het initiatief om na 311 jaar opnieuw een vergadering van Hanzesteden bijeen te roepen. Dit initiatief viel op vruchtbare bodem en vindt nu jaarlijks in een Hanzestad plaats. De steden verdringen zich om het te organiseren.

Moderne Devotie

Op het eind van de veertiende eeuw ontstond in de IJsselstreek een nieuwe religieuze beweging onder de naam Moderne Devotie van wie Geert Grote de stichter was. Zwolle ontwikkelde zich in die tijd tot een religieus en onderwijscentrum van internationaal belang. Johan Cele gaf les op de

Handwritten text in a Gothic script, likely a historical document or letter. The text is dense and difficult to read due to the cursive style. It appears to be a letter or a record of a meeting, mentioning various names and locations, possibly related to the Hanseatic League or the city of Zwolle.

Latijnse school aan leerlingen die van heinde en ver kwamen. Hij was bevriend met Geert Grote. De Moderne Devotie had zo direct invloed op de leerlingen van de Latijnse school. Zij verbleven in de internaten van de fraters. Buiten de schooluren was de opvoeding aan hun zorgen toevertrouwd. Mede daardoor kon de invloed van de Moderne Devotie zich relatief snel over West-Europa uitbreiden.

Akte waarbij Zwolle opnieuw in de Hanze is opgenomen, Lübeck 9 juni 1407 (GAZ, coll. Charters AAZ01, inv.nr. 407.09).

Sint-Ambrosius, in 374 tot bisschop van Milaan gewijd, schrijvend in zijn cel. Ingekleurde houtsnede in: Opera Sancti Ambrosii, deel 1, 1492 (GAZ, coll. Emmanuelshuizen, nr. XVII).

De Moderne Devoten, zowel leken als kloosterlingen, bleven de Rooms-Katholieke Kerk trouw. Zij streefden een verinnerlijking van het geloofsleven na in een tijd waarin binnen de kerk veel wantoestanden heersten. Aflaathandel bloeide, in kloosters was een gebrek aan tucht en de hoge geestelijkheid, afkomstig uit de adel, kon vaak beter vechten dan de mis lezen. De Moderne Devoten

Kaart van Rusland naar Isaac Abraham Massa, getiteld: 'Russiae, vulgo Moscovia dictae, Partes septentrionalis et orientalis [Rusland, ook wel Mosковиë geheten, de noordelijke en oostelijke delen] / Auctore Isaaco Massa', in: *Atlas Maior*, dl. 1 (1664), uitgegeven door Joan Blaeu (GAZ, coll. Bibliotheek, inv. nr. 11A6-2).

of Broeders des Gemeenen Leven wilden een oprecht godsvruchtig leven, zonder uiterlijk vertoon. Zij trachtten dit *in commune* te verwezenlijken. Zij verdienden hun brood voor een groot deel door het overschrijven van bijbels, missalen en stichtelijke werken. De belangrijkste pagina's en hoofdletters werden prachtig versierd. In de beginhoofdletters zijn vaak prachtige voorstellingen van Christus of heiligen afgebeeld. Deze illustraties en miniaturen waren niet alleen bedoeld om het gebedenboek er mooier uit te laten zien, maar ze droegen er ook toe bij dat de lezers de tekst beter in zich op konden nemen. Een vergelijking met iconen uit de Russische kerkelijke kunst dringt zich op.

De bekendste Moderne Devoot is zonder enige twijfel Thomas a Kempis. Op de Sint-Agnieten-

berg bij Zwolle, waar hij in 1471 overleed, schreef hij zijn *De imitatione Christi* (Over de Navolging van Christus). Na de Bijbel is dit het meest gelezen boek ter wereld. Het is vertaald in bijna alle talen, tot in het Russisch toe. Het gemeentearchief Zwolle bezit een grote collectie Thomas a Kempis-uitgaven waaronder enkele in cyrillisch schrift.

Russische kaarten

Het gemeentearchief Zwolle bezit een collectie kostbare zestiende- en zeventiende-eeuwse atlasen. Hieronder wordt nader ingegaan op de Russische kaarten in drie van deze atlasen.

De stedenatlas *Civitas Orbis Terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg was één van de best verkochte boeken in het laatste kwart van de zestiende eeuw. De zes delen werden uitgegeven tussen 1572 en 1617. In het gemeentearchief zijn de eerste twee delen van de Latijnse editie aanwezig, gebonden in een leren band met in goud en kleur het wapen van Zwolle en het jaar 1593 gedrukt. In het tweede deel komt een gefantaseerde plattegrond van Moskou voor. De voorgrond is gestoffeerd met bizens, Moskovieten te paard in krijgsuitrusting en arresleden. Het was indertijd erg moeilijk om aan betrouwbare gegevens te komen omdat men gemakkelijk voor spion kon worden aangezien. Vertegenwoordigers van landen en handelsagenten uit het westen mochten niet in Moskou wonen vanwege het taboe op het contact met westerlingen. Bij Moskou ontstond een voorstad, de Sloboda, waar zich op den duur een westerse kolonie vormde.

In de zeventiende eeuw was de door Joan Blaeu stijlvol uitgegeven *Atlas Maior* of *Grooten Atlas of Wereldbeschrijving* in perkamenten banden van grootfolio-formaat een traditioneel relatiegeschenk van de Verenigde Republiek der Nederlanden aan koninklijke en andere belangrijke personen. Het was de duurste gedrukte uitgave die men in de tweede helft van de zeventiende eeuw kon kopen. In de vaart der volkeren heeft de stad Zwolle zich in het verleden een gebonden en met kleuren afgezette Nederlandse editie van de *Atlas Maior* aangeschaft, bestaande uit tien delen atlas en twee delen Stedenboek (Noord en Zuid-Nederland). Russische kaarten komen voor in het

tweede deel, uitgegeven in 1664. Dat het erg moeilijk was om aan recente gegevens te komen voor het maken van de kaarten, blijkt uit de grote kaart van Rusland. Blaeu gebruikte voor deze kaart een vijftig jaar oude drukplaat met een uit 1613 daterend ontwerp van de in 1632 overleden kaarttekenaar van de Oostindische Compagnie, Hessel Gerritsz. Het tweede deel van de *Atlas Maior* bevat verder drie kaarten van Zuid, West, Noord en Oost-Rusland. De eerst- en laatstgenoemde kaarten waren al verschenen in Blaeu's *Theatrum* uit 1638. De kaart van West-Rusland werd voor het eerst in 1662 in de *Atlas Maior* opgenomen, maar het kaartbeeld dateert uit 1610 en is van de hand van Isaac Abraham Massa (1586-1643), gebaseerd op zijn *Beschrijvinge van der Samoyeden Landt in Tartarien*. Massa's waardevolle kaarten van Siberië waren de eerste die in het westen verschenen. Massa was een veelzijdig Haarlems koopman die handel dreef met Rusland en bevriend was met de Haarlemse schilder Frans Hals die in 1626 zijn portret schilderde. Als jongen werd Massa in de leer gedaan bij Amsterdamse kooplieden die handel dreven met Rusland. In 1600, dertien jaar oud, reisde hij naar Rusland en woonde daar acht jaar bij zijn werkgever. Tijdens dit verblijf was hij getuige van Ruslands 'Troebelen' toen het land geteisterd werd door oorlog, hongersnood en complotten. Hij wist een unieke kaart van het zeventiende-eeuwse Moskou in handen te krijgen; iets wat hem veel moeite kostte, omdat het in 1605 als verraad gold wanneer een Moskoviet zo'n kaart aan een buitenlander gaf. De plattegronden van Moskou en het Kremlin in de *Atlas Blaeu* dateren van voor 1630 en zijn zonder twijfel gegraveerd naar Russische originelen; waarschijnlijk uit de collectie Russische kaarten in bezit van Hessel Gerritsz., en mogelijk afkomstig van Fjodor, de zoon van tsaar Boris Godoenov (1598-1605). In de omstreken 1696 door Nicolaas Visscher II uitgegeven *Atlas Minor* komen twee kaarten voor van het vorstendom Moskovië en van het Russische Rijk. Deze laatste kaart was van de hand van Nicolaes Witsen (1641-1717), burgemeester van Amsterdam en bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie. Witsen had een speciale interesse voor Rusland en het noordelijk deel

van Azië, dat toen voor de Europeanen nog grotendeels onbekend was. In 1664-1665 bezocht hij Moskovië, in 1665 was hij in Moskou. In 1690 publiceerde Witsen een kaart van Tartarije en in 1692 een groot boek over dat gebied.

Migratie

Bijna 300 jaar geleden bezocht tsaar Peter de Grote Nederland. Met zijn gevolg verbleef hij te Zaandam en Amsterdam om het vak van scheepstimmerman onder de knie te krijgen. Het tsaar-Peter-huisje in Zaandam is nu een toeristische attractie van de eerste orde. De reis naar Nederland was voor de tsaar een hele onderneming.

Des te meer bewondering dwingt het af te constateren dat er aan het eind van de zeventiende, begin achttiende eeuw al particulieren waren die vanuit Zwolle naar Rusland reisden en vice versa. Dankzij het uitgebreide kaartsysteem van het Zwolse gemeentearchief is dat snel vast te stellen. Zo kwam Willem Emont met attestatie uit Moskou. Hij meldde zich in 1678 bij de Hervormde kerk in Zwolle als lidmaat aan. Adolf Gibbonis vertrok 25 jaar later met attestatie uit Zwolle naar Moskou. In beide gevallen ging het om kooplieden die lidmaat waren van de

'Willem Emont uit der Muscou.' Attestatie van Willem Emont, in 1678 uit Moskou komende, N.H. lidmatenboek (GAZ, KA 017, inv.nr. 139)

Met attestatie [1678]

Geertfruit Magrieta Pries van Sleten.
 Willem Emont uit der Muscou.
 Maiken Cadei jr. van Amsterdam.
 Lisbeth Eikenbooms van Windaagem.
 Hendrik Peters Solmaat van Heusden.
 Jannetje Tesse van Amsterdam.
 Garritia Hendriks van Niekerk.
 Geven Gerard Blakvoort van Harrenberg.
 Jansen Arien van Hattum.
 Joanna Majoraals van Heusden.
 Joannes Aikema paandrig van Hartogenbosch.

op 1012: 11 minig
 1699

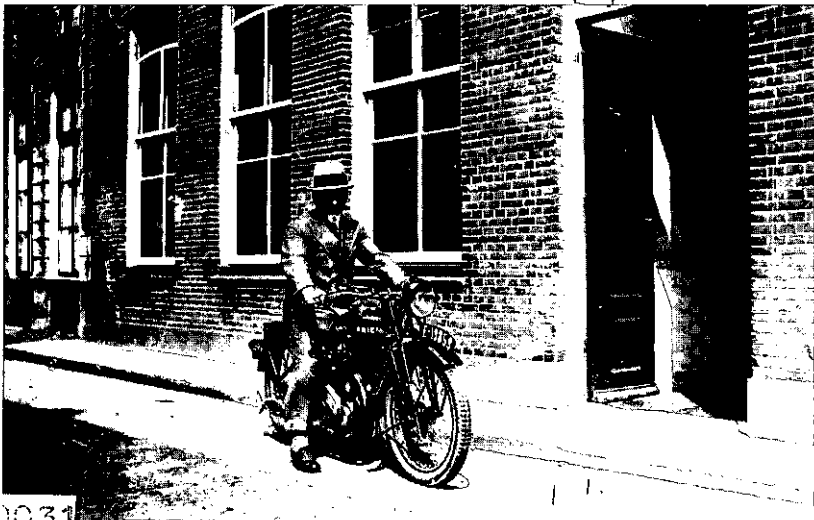
Zwolse interpretatie anno 1930 van de Kozakken, tijdens de historiespelen in park Eekhout ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Zwolle, september 1930 (GAZ, coll. Topografisch-Historische Atlas).

Hervormde kerk. Ongetwijfeld waren de contacten intensiever dan alleen van deze twee personen. Reisdieners immers katholieke of joodse Zwollenaren af, dan werd hun geen bewijs van hun kerkgenootschap meegegeven. Contacten tussen particulieren en Rusland, die plaatsvonden buiten het stadsbestuur om, onttrokken zich helemaal aan de waarneming van de huidige onderzoeker; indien er althans geen archivalia van bewaard zijn gebleven in bijvoorbeeld een familiearchief.

In de achttiende eeuw werd er incidenteel wel eens

Het gymnasium in de Goudsteeg in 1920. Op de voorgrond de heer Koppelle, leraar Duits (GAZ, coll. Topografisch-Historische Atlas).

een brief bezorgd op het Zwolse stadhuis vanuit een Russische stad, maar van een intensief verkeer was allesbehalve sprake. De contacten bleven marginaal.

Fransen tijd

Na de inval van de Fransen namen aanvankelijk vele jonge mannen als vrijwilliger dienst in het Franse leger. Napoleon voerde de conscriptie in, de verplichte inschrijving voor de militaire dienst. Tientallen Zwollenaren trokken gedwongen in het leger van Napoleon mee naar Rusland. Verscheidenen kwamen om nadat ze vele ontberingen hadden doorstaan.

Jan Willem van Wetering, geboren in 1789 in Zwolle, meldde zich in 1803 als vrijwilliger aan. Hij was nog geen veertien! Van hem is een dagboekje bewaard gebleven. Daarin beschreef hij hoe hij in 1805 met het Franse leger naar Oostenrijk trok, in 1807 onder andere in Bremen verblijf hield en in 1811 in Gent gelegerd was. Met het leger van Napoleon stak hij in het voorjaar van 1812 bij Kleef de grens over. Hij beschreef de tocht over de Beresina en de verschrikkelijke ellende die hij daar zag. Toen de kansen voor Napoleon in november 1812 verkeken waren, meldde Van Wetering zich aan bij een Russisch-Duits legioen. Met dat leger trok hij in omgekeerde richting naar Frankrijk. Op 31 maart 1814 bereikte hij Parijs.

De Russische plaatsen die Van Wetering in zijn dagboekje noemde, hadden voor de archivariissen uit Rusland een bekende klank. Op de Russische kaart van Blaeu is de route, zoals Van Wetering die beschreef, exact te volgen.

Prins de Naritschin

In november 1813 trokken Russische troepen Zwolle binnen en maakten een eind aan de Franse overheersing. Het waren Kozakken die uit het zuiden van Rusland afkomstig waren. Zij reden op kleine paarden en stonden onder bevel van generaal prins de Naritschin. De Fransen boden geen weerstand. De Zwollenaren onthaalden de Kozakken op jenever omdat ze de Fransen meer dan zat waren. Toch was Zwolle ook weer blij de Kozakken kwijt te raken. Ze deden zich immers volgens overlevering overvloedig te goed aan sterke drank en bovendien joegen ze op kippen en vrouwen...

Nicolaas van Wijk

Gaat het om bekende Zwollenaren, dan worden

naast Thomas a Kempis ook stevast Johan Derk van der Capellen tot de Pol, Potgieter en Rhijnvis Feith (1753-1824) in één adem genoemd. Van laatstgenoemde dichter zijn enkele werken in het Russische vertaald. In dit verband moet er echter nóg een erudiete Zwollenaar genoemd worden, namelijk Nicolaas van Wijk (1880-1941). Hij was de eerste Nederlandse hoogleraar in de Slavische talen en groeide op in Zwolle. Deze dominees-zoon bezocht hier het Gymnasium in de Goudsteeg, waar al spoedig zijn taalgevoeligheid werd onderkend. In 1898 vertrok hij naar Amsterdam om Nederlands te studeren. Drie jaar later studeerde hij cum laude af; weer drie jaar later promoveerde hij, wederom cum laude. Ondertussen had hij zich ook beziggehouden met de Slavische talen en had hij geruime tijd in Moskou doorgebracht. In 1907 ging hij opnieuw naar Rusland, en een jaar later verscheen in het tijdschrift *De Gids* een uitgebreid reisverslag onder

de titel *Russische indrukken*. Op 25 juli 1913 volgde zijn benoeming tot hoogleraar in Leiden. In Zwolle kwam hij in de eerste jaren na zijn vertrek nog regelmatig terug om zijn familie te bezoeken, de uitgave van een boek bij W.E.J. Tjeenk Willink te bespreken of een lezing te geven. Zo sprak hij bijvoorbeeld in 1920 op de Volksuniversiteit over 'Het nihilisme in de Russische literatuur'. Rusland wenste hij na de revolutie van 1917 niet meer te bezoeken, maar voor Russische emigranten in Nederland zette hij zich tot zijn dood in 1941 met hart en ziel in.

Portret van Nicolaas van Wijk, in: *N. van Wijk, Russische indrukken, Leiden, 1988*.

Russische obligaties

Hoewel de contacten met Rusland in deze eeuw toenamen, is daarvan in de archivalia in het gemeentearchief Zwolle weinig te merken. Onvermeld mogen echter niet de Russische obligaties blijven die rond de eeuwwisseling door sommige Zwollenaren en kerkbesturen werden aangeschaft. Met het geld werden spoorlijnen aangelegd om het immens grote land te ontsluiten. Na de Russische revolutie van 1917 waren deze obligaties van de ene op de andere dag weinig of niets meer waard.

In het gemeentearchief zijn in een particulier archief couponbladen aanwezig van een Russische obligatie uit 1912 die was uitgegeven door de Vladikawkas spoorwegmaatschappij te Sint-

Russische obligatie uit 1912, uitgegeven door de Vladikawkas spoorwegmaatschappij te Sint-Petersburg. Tot 1917 zijn de couponnetjes keurig geknipt en ingeleverd. Daarna bleven ze aan de mantel bevestigd. (GAZ, KA Onze Lieve Vrouwenparochie).

Philosofenallee 1, Zwolle. In de periode 1905-1908 woonde Henk Sneevliet op de eerste verdieping (foto: Jan de Koning i.o.v. Gemeentearchief Zwolle, 1985).

Een groet uit het Wologda van voor 1917. Boven: v.l.n.r. Seminarie, Archangelskstraat, Gouvernementeel Mannen Gymnasium, Middelbare school, Eerste Vrouwen Gymnasium (part. coll. Zwolle).

Petersburg. Tot 1917 zijn de couponnetjes keurig geknipt en ingeleverd. Daarna bleven de couponnetjes aan de mantel bevestigd.

Henk Sneevliet

De politieke carrière van Henk Sneevliet (1883-1942) begon in Zwolle. Hij werkte bij het spoor en was lid van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Voor die partij zat hij in de periode 1907-1909 in de Zwolse gemeenteraad. Daarna verhuisde hij naar Utrecht en werd lid van de

Communistische Partij. Hij voerde oppositie tegen Troelstra. Hij was lid van het Uitvoerend Comité van de Derde Internationale. In de tijd dat hij in Nederlands-Indië verbleef was hij nauw betrokken bij de Sarekat Islam en de Indonesische Communistische Partij in China. Ook bij de oprichting van de Communistische Partij in China zou hij betrokken geweest zijn. Hij woonde vele jaren in Moskou en was bevriend met Lenin. Later koos hij voor Trotzki. Op 13 april 1942 werd hij te Amersfoort in het concentratiekamp gefusilleerd.

Michael Minsky

Sinds 1978 woonde de Russische bariton en dirigent van het Don Kozakken Koor, Michael Minsky in Zwolle. Hij werd bekend vanwege zijn Russische Galaconcerten, waaraan tal van bekende artiesten meewerkten. In 1982 startte hij met de voorbereiding van de herdenking van het 1000-jarig bestaan van de Russisch Orthodoxe Kerk. Dit feit werd op 30 september 1988 in Zwolle herdacht met een concert in de Grote Kerk waarbij koningin Beatrix en tal van kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders aanwezig waren. Minsky was al ziek maar kon die dag toch nog meemaken. Het was de kroon op zijn werk. Negen dagen later overleed hij. Zijn archief werd, voor zover het op Zwolle betrekking had, door zijn weduwe aan het gemeentearchief geschonken.

Slot

In 1989 knoopte het gemeentebestuur van Zwolle op initiatief van Adrie Wever, raadslid voor het Links Akkoord, vriendschapsbanden aan met Wologda, een grote stad ten noorden van Moskou. Anno 1996 staan deze contacten op een laag pitje omdat de communicatie - ondanks perestrojka en glasnost - moeilijker verloopt dan voorzien was.

Tijdens het in november 1995 afgelegde bezoek aan het gemeentearchief Zwolle, nam de Russische delegatie van archivariissen met interesse kennis van het tentoongestelde materiaal. De tijd van voorbereiding was te kort om onderzoek te doen naar nog meer contacten tussen Zwolle en Rusland. Maar wellicht dat dit artikel zal inspireren tot verdere nasporingen.

Berendina Stoel.

Op de bres voor vrouw en kind.

Op 27 mei 1994 werd in de Aalanden aan de Volterbeek het vrouwenopvang- en begeleidingscentrum van de Berendina Stoel Stichting (BSS) opgeleverd. In juli ging in het huis de opvang van vrouwen en de begeleiding voor vrouwen en hun kinderen van start. De BSS richt zich ook op jonge zwangere vrouwen en 'tiener-

vensomstandigheden van vrouwen en kinderen in Zwolle. In het onderstaande verhaal wordt het leven van deze sociaal bewogen vrouw geschetst.

Haar jeugd

Berendina Gerharda Nieuwhof werd op 10 september 1878 in Zwolle geboren. Zij was de tweede

M.H. Palfenier-Lentjes

Op 27 mei 1994 vond de oplevering plaats van het vrouwenopvangcentrum van de Berendina Stoel Stichting aan de Volterbeek. De heer A.J. Dost (rechts), voorzitter van de Stichting, neemt de sleutel in ontvangst (foto: collectie Berendina Stoel Stichting).

moeders' die hulp en begeleiding nodig hebben. De BSS werkt samen met Blijf van m'n Lijf en het Leger des Heils. De naam van de stichting is afkomstig van de vrouw die als eerste vrouwelijke raadslid in het begin van de jaren twintig van deze eeuw voor de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) in de Zwolse gemeenteraad zat en zich krachtig inzette voor de verbetering van de le-

dochter van het echtpaar Johannes Lambertus Nieuwhof, steenhouwer, en Geertruida Maria Overwater. Zij had vijf zusters en een broer. Niets wees er in 1878 bij de geboorte van Berendina Nieuwhof op dat zij een grote rol zou spelen in de maatschappelijke politieke geschiedenis van Zwolle.

Haar wieg stond in een huisje aan het Klein

Grachtje, in één van de armste wijken van de stad. Doordat het Klein Grachtje grensde aan de tuinen rond de villa van baron Van Dedem aan de Diezerkade, werd zij al jong geconfronteerd met het verschil tussen rijk en arm.

Voor onderwijs was zij aangewezen op de armen-school in de Schoolstraat, waar de klassen bestonden uit zestig leerlingen. De kwaliteit van dit onderwijs mag dan ook niet al te hoog ingeschat worden. Trouwens, ook het gebouw werd zeer ondoelmatig geacht.

Over de jaren na haar schooltijd is helaas maar zeer weinig bekend. Het is niet ondenkbaar dat zij al vroeg thuis haar moeder moest helpen, zeker na de dood van haar vader in 1895.

Op 25 augustus 1898 trouwde zij met Anthonie Johan Stoel, die rijtuigschilder bij de Nederlandse Spoorwegen was.

Beide echtelieden hadden een godsdienstige achtergrond. Berendina kwam uit een rooms-katholiek gezin en Anthonie was Nederlands Hervormd. Het huwelijk werd echter niet kerkelijk ingezegend.

Uit de boeken van de rooms-katholieke kerk blijkt dat Berendina Stoel als lid werd geschrapt. Ongetwijfeld was haar lidmaatschap van de SDAP daar debet aan. Anthonie Stoel, overigens ook lid van de SDAP, bleef Nederlands Hervormd en ook hun kinderen zijn in die religie opgevoed. Dat zij de stap van 'rooms' naar 'rood' maakte, was omdat zij koos voor de partij die haar wèl in de gelegenheid stelde om op te komen voor de arbeidersvrouwen en hun kinderen. Zij kende de slechte levensomstandigheden van deze groep immers maar al te goed.

De vrouwenbeweging

In 1903 werd Anthonie Stoel ontslagen omdat hij had deelgenomen aan de Spoorwegstaking. Daardoor kwam het echtpaar niet in aanmerking voor financiële bijstand. Werk was voor Anthonie in Zwolle moeilijk te vinden en in 1905 besloten Anthonie en Berendina dan maar naar Amsterdam te trekken, waarschijnlijk in de hoop daar aan de slag te kunnen. De keuze voor Amsterdam zal mede beïnvloed zijn door het feit dat daar in die tijd de vrouwenemancipatie in op-

komst was en in datzelfde jaar de Sociaal Democratische Vrouwen Club (SDVC) werd opgericht, een onderafdeling van de SDAP. Deze SDVC had tot doel de vrouw politiek bewust te maken, het kiesrecht voor vrouwen te verkrijgen en tevens om moederschapszorg en kinderopvang te stimuleren.

Na een verblijf van drie maanden in Amsterdam keerde het echtpaar Stoel naar Zwolle terug; naar verluid ingegeven door heimwee.

Terug in Zwolle was Berendina Stoel actief in de SDAP. Binnen deze partij heeft zij via verschillende cursussen ook haar politieke opleiding gehad. Eén van de prominente SDAP-leden die voor deze opleiding zorgde, was Henriëtte Roland Holst, die in 1907 in Zwolle een lezing gaf. In datzelfde jaar maakte mevrouw Stoel deel uit van een delegatie van Zwolse vrouwen die in Amsterdam contact zocht met de SDVC. In 1908 werden in verschillende regio's afdelingen van deze vrouwenbeweging opgericht. Berendina Stoel werd voorzitter van de Zwolse afdeling.

Ter ondersteuning van het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht bezocht Berendina Stoel vooral achtergestelde vrouwen om hen van het belang van dit kiesrecht te overtuigen. Uit angst voor repercussies voor de vrouwen zelf of hun mannen, viel dit zeker niet mee. Ook hield zij lezingen in de Buitensociëteit. Door dit alles heeft Berendina Stoel een groot aandeel gehad in de strijd van de vrouwenbeweging in Zwolle.

Uiteindelijk werd zij door haar strijd zo belangrijk voor de SDAP dat zij in 1919 door deze partij voor de gemeenteraad verkiesbaar werd gesteld. Op de kandidatenlijst stond zij op de achtste plaats.

De politieke carrière

Bij de verkiezingen van 1919 veroverde Berendina Stoel een zetel in de raad. Deze verkiezingsuitslag betekende voor haar een persoonlijke triomf, zeker ook omdat, zelfs binnen de SDAP, nog niet iedereen gelukkig was met een vrouw in de raad. Bij haar installatie als raadslid werd zij beloond met het zingen van de Internationale door haar achterban uit de vrouwenbeweging en met vijftig rode rozen.

In de raad bewoog mevrouw Stoel zich op sociaal-

maatschappelijk terrein en dan in het bijzonder gericht op het verbeteren van de leefomstandigheden van de arbeidersvrouwen en -kinderen. Zo kreeg zij onder meer zitting in de commissies openbare bewaarscholen, kindervoeding en woningbouw. Haar grote verdienste was het onder de aandacht brengen van de erbarmelijke omstandigheden waarin deze zaken verkeerden. Het was haar gebleken dat de raadsleden zeer slecht op de hoogte waren van de wantoestanden. Op haar eigen kordate, niet mis te verstane spreekwijze bracht zij dit alles onder de aandacht, zoals duidelijk blijkt uit de notulen van de raad.

In december 1920 overlegde de raad of de kindervoeding door de gemeente of door particulieren verstrekt moest worden. De discussie spitste zich vervolgens toe op de vraag of de maaltijden ook gedurende de vakanties uitgedeeld moesten worden. Volgens de notulen zei mevrouw Stoel:

'... dat de statistiek bewijst, dat de kinderen als ze weer op Kindervoeding komen, sedert het einde van de maaltijden, in gewicht afgenomen zijn. Daaruit blijkt de noodzakelijkheid om langer dan drie maanden voedsel te verstrekken. Het is hoog tijd, dat de vrouw zich eens wat meer met dergelijke zaken bemoeit. Altijd zijn vrouw en kind vergeten... Spreker zou niet willen beginnen met voeding van gemeentewege, als het kind op school komt, ook het kind op de bewaarschool, dat het nodig heeft, moet de voeding ontvangen.'

Uit de notulen blijkt overduidelijk dat mevrouw Stoel het verbeteren van de levensomstandigheden geen zaak van liefdadigheid vond. Volgens haar was dit een zaak van de hele gemeenschap, uit te voeren door de gemeente.

Zo heeft zij in februari 1923 over de woningtoestanden gezegd: '... als zij niet geweten had, dat de berichten over de woningtoestanden in Palvu¹ serieus waar waren, zij dan bij het lezen gedacht zou hebben, wat is dat schrikkelijk overdreven. Spreker heeft zelf een onderzoek ingesteld. Zij komt met heel velen van dat soort mensen in aanraking... Spreker zou tegen de vrouwen van de raadsleden eens willen zeggen, hoe het haar te moede zou zijn, als zij in zoo'n krot moesten huzen.'

In februari 1924 discussieerde de raad uitvoerig

over het al dan niet inrichten van een bewaarschool. Mevrouw Stoel pleitte hartstochtelijk voor het wel inrichten van een bewaarschool 'op de Hoogstraat'. Vervolgens staat er in de notulen: 'Spreker (mw. Stoel) begrijpt niet, hoe de leden van den Raad zoo boomen kunnen opzetten over een betrekkelijk luttel bedrag. 't Is of de Raad Amsterdam moet gaan kopen. Het is toch te gek,

De heer en mevrouw Stoel (foto: mevrouw B.G. Stoel-Slot, Zwolle).

dat de heeren raadsleden daar nu twee avonden over zitten te boomen, over de inrichting van één gemeentelijk bewaarschool. Men moest zich schamen... Spreker zou den raad dringend willen verzoeken om nu hedenavond te besluiten tot inrichting van de Willemsschool tot bewaarschool... Reeds in 1918 is immers het besluit genomen waarbij de invoering van voorbereidend onderwijs urgent werd verklaard.'

Mevrouw Stoel had niet altijd succes met haar voorstellen voor verbeteringen, maar zij heeft wel op vele terreinen een eerste stap gezet. Zij liet de arbeidersvrouwen betere tijden kennen.

De jaren na de gemeenteraad

Berendina Stoel heeft zeven jaren in de Zwolse gemeenteraad gezeten. In 1926 werd haar echtgenoot aangesteld als huismeester van het passantenhuis, een gemeentelijk verzorgingshuis, aan de Friese Wal. De voorwaarden waren dat de huismeester gehuwd was, de kinderen de deur uit moesten zijn en de echtgenote de taak van huismeesteres op zich zou nemen. Dit betekende dat Berendina Stoel het lidmaatschap van de raad moest opgeven. Bij haar afscheid sprak de voorzitter van de raad enige woorden van waardering: 'Spreker constateert, dat het werk van mevrouw Stoel veel waardering bij alle raadsleden heeft gevonden. Zoo niet allen, dan toch zeer velen onder de raadsleden zien haar met leedwezen heengaan. Spreker gelooft in hun geest te handelen, wanneer hij de wensch uit, dat het mevrouw Stoel zelf en haar man goed moge gaan en zij in hun nieuwe

betrekking met genoegzaam werkzaam mogen zijn. (applaus).'

Ook voor de taak in het verzorgingshuis heeft zij zich, samen met haar man, voor de volle honderd procent ingezet. Bij de pensionering van het echtpaar Stoel in 1941 bleek dat zij in al die jaren slechts een paar verlofdagen hadden opgenomen. Daarom kregen zij als beloning een gratificatie van 333 gulden en 33 cent, dit was twee maanden salaris.

Na hun pensionering zijn de heer en mevrouw Stoel gaan wonen in de Iepenstraat, waar Anthonie Stoel op 9 februari 1946 overleed. Berendina Stoel is toen ingetrokken bij haar dochter die in de Tesselschadestraat woonde. Op 3 juli 1952 is zij daar, door de politiek vergeten, overleden.

In 1991 werden in de wijk Schellerhoek straten vernoemd naar vrouwen die voor de geschiedenis van Zwolle van belang zijn geweest. Sedertdien draagt een zijstraat van de Jofferenlaan de naam Mevrouw Stoelstraat om haar op die manier te eren. Ook door haar naam toe te kennen aan de in het begin van dit artikel genoemde Stichting zal deze blijvend voor Zwolle gehouden blijven.

Noot

Palvu is de naam van het partijblad en het verenigings-

- gebouw van de SDAP aan de Eekwal nummer 29. De afkorting staat voor: Proletariërs Aller Landen Verenigt U.

Straatnamen, niet zo eenvoudig

In de raadsvergadering van 8 september 1878 vroegen bewoners van de Stropsteeg, om een andere naam voor hun straat. Men was niet gelukkig met de bestaande naam.

In dezelfde vergadering verzocht de heer Schuitem om de naam Duistere Steeg te vervangen door het meer welluidende Prins Hendrikstraat. Prins Hendrik, bijgenaamd De Zeevaarder, een broer van koning Willem III, was in datzelfde jaar getrouwd met prinses Marie van Pruisen.

Burgemeester en wethouders wilden niet direct reageren. Zij gaven er de voorkeur aan te wachten tot er meerdere verzoeken zouden komen, wellicht ook van bewoners van andere straten. Bovendien vond de voorzitter de naamsverandering van Duistere Steeg in Prins Hendrikstraat 'minder verkieslijk'. Immers 'als de leden van het Koninklijk Gezin hier op bezoek komen, geven zij allicht de wens te kennen om de straten te bezoeken, waaraan men hun naam heeft gegeven'. Kennelijk verkeerde de genoemde weg in een niet al te beste staat. Misschien zou de prins wel eens beledigd kunnen zijn.

Natuurlijk werd het voorstel gedaan om een commissie te benoemen, maar uiteindelijk besloot de gemeenteraad dat het college van B&W zich er nog eens over moest buigen.

Meer dan drie jaar later, in de vergadering van 3 april 1882, besloot de raad zonder discussie(!), om vele nieuwe straten van een naam te voorzien of oude namen te veranderen. We zien dan dat de Duistere Steeg Schoolstraat gaat heten en de Stropsteeg Akkerstraat. De Akkerstraat liep van de Diezerweg naar het Klein Grachtje, daar waar nu de Eikenstraat ligt.

In diezelfde vergadering van 1882 werd de straat 'langs de huizen der Vereniging tot verbetering

der arbeiderswoningen buiten de Diezerpoort' voorzien van de naam Rhijnvis Feithstraat.

In de daaropvolgende raadsvergadering, dus op 24 april 1882, kwam de heer Van Rees daarop terug. Hij stelde voor om de Platte Allée te vernoemen naar Rhijnvis Feith, omdat 'die naar het door den dichter zoo geliefde Boschwijk voert.' Hij wilde de nog maar kortgeleden gegeven naam Rhijnvis Feithstraat omgedoopt zien in Hoekstraat.

Dit voorstel zorgde voor enige verwarring in de vergadering. De 'schoone naam' van de Rhijnvis Feithstraat zo maar om te dopen tot het neutrale Hoekstraat vond de heer Jordanus onjuist. Hij stelde dan ook de naam Oostkampstraat voor. 'Als opvoedkundige en onderwijzman is de naam Oostkamp juist in dit gedeelte der stad zeer bekend', gaf hij aan. De heer Gratama wilde de straat echter vernoemd zien naar de heer Van Meurs, 'de man, die den stoot heeft gegeven tot de verbetering van de woningen van de arbeidende klasse hier ter stede.' Gratama wilde Van Meurs graag hulde toebrengen, 'hij behoort nog in het land der levenden', voegde hij er aan toe.

Over en weer discussieerde men over ingebrachte ideeën. De heer De Goeijen informeerde nog wie dan wel de heer Hoek zou mogen zijn. De voorzitter antwoordde daarop dat die naam was gekozen omdat de straat de vorm van een driehoek had.

Tenslotte: de Platte Allée werd zonder hoofdelijke stemming voorzien van de nieuwe naam Rhijnvis Feithlaan, terwijl de Hoekstraat zijn naam kreeg met tien tegen vier stemmen. Beide straten bestaan nog steeds. De Rhijnvis Feithlaan loopt van de Brink tot aan de Vechtstraat; de Hoekstraat ligt achter het winkelcentrum De Diezerpoort en vormt de verbinding tussen de Schoolstraat en de Langenholterweg.

Wil Cornelissen

Henricus Brumanus (1638-1679)

Zwols rector, historicus en medicus

J.C. Streng

De zeventiende eeuw was niet de eeuw van de specialisten. Wijsheid was boekenwijsheid. Wie lezen kon - en dan in de eerste plaats Latijn - en over een goed gevulde bibliotheek beschikte, was in staat om zich vrijwel de volledige toenmalige wetenschap eigen te maken. Dat kon door van Aristoteles tot Zeno alle schrijvers ijverig te bestuderen. Het was dan ook vrij normaal dat geleerden zoals Henricus Brumanus thuis waren in diverse thans gescheiden wetenschapsgebieden.

Biografie

Henricus Brumanus was de zoon van Sergius Brumanus en Judith Feith. Sergius en Judith waren in 1634 te Elburg gehuwd; hij was toen apotheker aan de Markt te Zwolle.¹ Enkele jaren later, in 1641, kocht Sergius het Zwolse burgerrecht. Het echtpaar kreeg zeven kinderen, waarvan alleen Henricus de volwassen leeftijd bereikte. Hij was op 18 november 1638 te Zwolle gedoopt. Bijna tien jaar later werd Henricus als leerling aan de Zwolse Latijnse school ingeschreven waar hij tussen 1647 en 1654 de lessen volgde. Hij verdiende als beste leerling twee maal een prijsboek: een geschiedwerk van Dionysius van Halicarnassus en een verzameland met de gedichten van Virgilius. Toen Henricus de Latijnse school verliet, was zijn vader reeds gestorven. Want in 1654 verzocht de weduwe Brumanus namelijk aan de magistraat een bijdrage in de studiekosten van Henricus om de studie voort te zetten.² Waarschijnlijk heeft het stadsbestuur het verzoek ingewilligd omdat het in deze tijd gebruikelijk was om talentvolle burgerzonen daarin tegemoet te komen. Het is niet duidelijk aan welke universiteit hij verder studeerde. In de studenten-alba van de universiteiten in de Verenigde Republiek komt zijn naam niet voor. Evenmin is zijn naam onder de gepromoveerden

Brief van Brumanus waarin hij om een aanvullende subsidie voor huishuur verzoekt.

te vinden. Dit laatste is wel verklaarbaar, want de stad was in haar ondersteuning niet zo royaal dat een dure promotie mogelijk was. Doctor is Henricus dus waarschijnlijk nooit geworden. Als tegenprestatie voor de stedelijke ondersteu-

*WelEd: Hoochachtbare Heeren
Mijn Heeren, Burgemeesters ende
Raedt der Stadt Zwolle*

*Ortvoont WelEd: Hoochachtbare Heeren
mit vreeslick respect Henricus Brumanus,
dat hem sup. voor eenige tijdt,
van WelEd. Hoochachtbare toege-
legt is de somme van vijftien golt-
gulden jaerlicks voor sijn huyskijne,
da hij sup. geroockt is sijn verstant-
tie te houden in een huys naer byde
school, bequaem om sijne discipullen
by vreeslick tijden daer te conuen logeren,
da voorschende vijftich goltgulden niet
sufficant sijn, so is hij sup. vreeskende
dat WelEd. Hoochachtbare, des sijn
huyskijne, met twintich Car. gulden
jaerlicks gontginstlick bilien te ver-
meerdere; alsoo hij jaerlicks voor
huyskijne 100 vrot ondt betalen: sulden
sich sup. mit alle mogelicheit
verstante: voodaninge ginst by
WelEd. Hoochachtbare s.ich vreesdick
te maken.*

Jacob Dordt

ning was het gebruikelijk dat na afloop van de studie de bursaal zijn talent in dienst van de stad stelde. In 1661 werd Henricus praeceptor van de laagste klas van de Latijnse school te Zwolle en als zodanig deed hij in april 1663 belijdenis in de gereformeerde kerk. Het was gebruikelijk dat leraren hun matige salaris aanvulden door leerlingen in de kost te nemen. Tegenover deze extra inkomsten stonden ook hogere kosten en dat was de reden waarom Henricus een verzoek bij de magistraat indiende. Hij wilde een betere tegemoetkoming verkrijgen in de huur van zijn huis dat in de winter 'bequaem' diende te zijn om leerlingen te laten logeren. Hij vroeg twintig gulden boven de reeds verstrekte vijftig, omdat hij jaarlijks 70 gulden aan huishuur moest betalen.³

Bij de inning voor het vuurstedengeld in 1675 woonde hij in de Voorstraat, in een van burgemeester Herman Meeuwse gehuurd huis. In het huis waren vijf stookplaatsen aanwezig.⁴ Dat moet ruim voldoende zijn geweest om de nodige leerlingen te huisvesten. En het ligt voor de hand dat dit het huis is waar hij subsidie in de huur voor had verzocht. Kort daarna verhuisde hij. Want nadat de weduwe van de voorgaande rector Gosewinus Hogenkamp was gestorven, woonde hij in de vrij gekomen rectorwoning in het Frater, een niet meer bestaand steegje tussen Praubstraat en Goudsteeg.⁵

Ondertussen was Henricus in 1670 tot rector van de Zwolse Latijnse school benoemd. Zijn maatschappelijke positie was nu zodanig gevestigd dat hij op 31 juli 1670 te Windesheim met Bartha Alberts Greven kon trouwen. Zij was de dochter van Gerrit Alberts Greven en Elsabe van Marckel. Door dit huwelijk werd hij opgenomen in een omvangrijke familie van Zwolse regenten.

In 1674 was er met het einde van de Keuls-Munsterse bezetting ook een einde gekomen aan het eerste stadhoudersloze tijdperk (1651-1674). De nieuwe stadhouder, Willem III, had door de zogenaamde regeringsreglementen uitgebreide bevoegdheden verworven en had alle bestuurlijke benoemingen in de hand. In februari 1675 werd Brumanus door Willem III tot lid van de gezworen meente voor de Diezerstraat gekozen. De combinatie van rector met meensman was volgens

het stadsrecht verboden. Vijfentwintig jaar eerder had bij de verkiezing van rector Gosewinus Hogenkamp tot meensman de meente een fel protest laten horen. Hogenkamp had toen van zijn plaats in de meente afgezien. Maar in de tijd dat Willem III de begeving van alle ambten in handen had, was een benoeming niet meer te veranderen.

Edele Hooghachtbare Heeren
Mijn Heeren Burgemeesters
Regenten, in Raede der Stadt
Zwolle.

Vertoort mit behoorlick respecte Henrick Brumanus
ken dat door het afschryven van de Raed: Hogenkamps
Sal: huur 2. huys of woninghe niet Hogenkacht. totomede
is komer te wesen, in het selvige huys tot woninghe
der latijnsche schoolmeesters geuon is gemaekt
te worden, soo is suppliant voortschreden van Meed
Hooghachtb. verzoekende, de wijl mit gred woninghe
voorsien is, het selvige an hem suppliant om te
bewonen mach toegestaan worden. Kunt d'edele

Brief van Brumanus
met het verzoek om de
woning van de weduwe
Hogenkamp te mogen
bewonen.

Historicus en arts

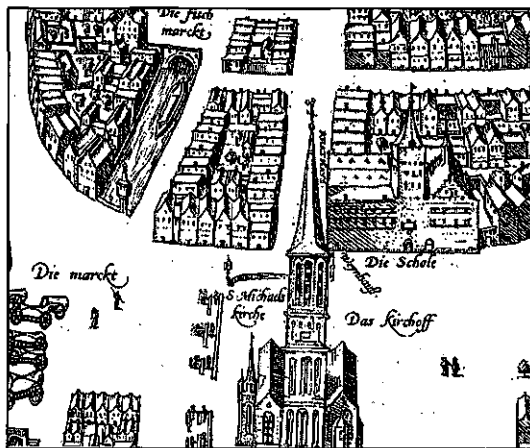
In het midden van de zeventiende eeuw bloeide in Overijssel de humanistische geschiedschrijving. In Deventer schreef Jacobus Revius zijn kloeke geschiedenis van die stad, *Daventriae illustrata*. Te Zwolle werden de Latijnse letteren beoefend door de praeceptor en latere hoogleraar te Leiden Johannes Coccius, de stadsarts Hendrik Visscher, de latere predikanten Arnoldus Moonen en Johannes Vollenhove en de in kennis van de klassieke oudheid boven allen uitstekende jonker Rabo Herman Schele. Al deze heren kenden elkaar en kwamen bij elkaar over de vloer om kennis uit te wisselen. Tot deze groep van 'leergierige borsten' behoorde ook Henricus Brumanus.⁶

Henricus schreef als eerste een geschiedenis van Overijssel, uiteraard in het Latijn: *Res Transisalanae*. In het werk wordt de periode vanaf de oudste tijden tot de eerste periode van de regering van David van Bourgondië beschreven. Een ander werk was een korte beschrijving van de IJssel onder de titel *Brevis descriptio Isalae*. In de humanistische geschiedschrijving was het niet vreemd om 'dietfse' werken te vertalen in het Latijn. Ook dat deed Brumanus. Hij vertaalde een door een onbekende geschreven kroniek over de Overijssels-Gelderse oorlog tussen 1520 en 1524 in

het Latijn tot: *Bellum inter Transisalanos et Gelros*. Brumanus zelf heeft deze werken nooit in druk gezien. De manuscripten waren na zijn dood door zijn weduwe aan het Zwolse stadsbestuur in eigendom gegeven.⁷ Door de regenten zijn ze dan in de achttiende eeuw aan de Deventer historicus en stadssecretaris Gerard Dumbar (1680-1744) gegeven voor opname in zijn *Analecta*.⁸

Het herstel van de stadhouder versterkte de positie van de Overijsselse adel ten opzichte van de

De Latijnse school waar Brumanus de eerste beginselen van het humanisme onderwees.

steden. De edelen trachtten daar hun voordeel mee te doen. Dat was de reden dat in april 1675 Brumanus door het stadsbestuur 'onder belofte van behoorlycke recognitie' werd belast met het doornemen van de stadscharters. Hij moest de rechten van de stad op het schoutambt Zwollerkerspel nazien en van zijn bevindingen 'yets op het papijr' brengen. De oude rechten werden in stelling gebracht tegen vermeende onrechtmatigheden die de Sallandse drost zich veroorloofde. Na acht maanden onderzoek was Brumanus klaar. De magistraat was zeer tevreden over dit werk en beloonde Henricus met het niet gering bedrag van tweehonderd gulden.⁹

Enkele jaren later, in 1677, verdedigde Henricus de positie van Zwolle en de beide andere stemhebbende steden Deventer en Kampen, tegenover de adel opnieuw. In een pamflet van twintig pagina's nam hij het voor de drie steden op tegen een anoniem verschenen blauwboekje getiteld *Consideratien en redenen*. In dit werkje werd de noodzaak van het herstelde stadhouderschap voor

het gewest betoogd en werd er een aanval gedaan op de onafhankelijke positie van de drie steden. De pretentie van de drie steden dat ze vrije Rijkssteden zouden zijn, wordt ontkracht. En op die lijn doorredenerend ontkende de anoniemus dat de steden een soevereine status zouden hebben. Brumanus toonde in zijn verdediging aan dat het weliswaar niet te bewijzen viel dat de drie steden Rijkssteden waren, maar dat zij desondanks wel zeker steden waren met eeuwenoud soeverein gezag.¹⁰ De rector vervulde met beide studies een van de belangrijkste taken van een zeventiende-eeuwse historicus, de legitimatie van het bestaande gezag. De magistraat kon in deze tijd die morele steun goed gebruiken. Het prestige van de bestuurders was zwaar gehavend door de Keuls-Munsterse bezetting van 1672 tot 1674, de invoering van de regeringsreglementen in 1675 en het optreden van de aanwezige militaire commandant.

Behalve dat Henricus thuis was in de Overijsselse historie, bezat hij ook kennis van de interne geneeskunde (goed te onderscheiden van de uitwendige, waar de chirurgijns voor waren). Die geneeskunde was nog vrijwel geheel gebaseerd op de medische geschriften van de Romeinse arts Galenus. In 1674 werd hij bij het ziekbed van de drost van Salland, Rutger van Haersolte, geroepen. Henricus meende dat de uitslag op de lippen van de patiënt een goed teken was.¹¹ Maar het goede voorteken kon niet verhouden dat het ziekbed een doodsbed werd. Twee maanden na het consult stierf de drost.

Dood en familie

Henricus stierf jong. Hij was pas eenenveertig jaar oud toen hij op 6 september 1679 te Zwolle werd begraven. De Deventer predikant en oud-leerling van Henricus, Arnoldus Moonen, maakte een gedicht op zijn dood als troost voor de stad, de leerlingen van de Latijnse school, de gezonden en zieken: 'Gedenksteen van den Heere Henrikus Brumanus, rector der Latijnsche Schoole te Zwolle'.¹² Enkele strofen uit het gedicht maken het maatschappelijk belang van de overledene duidelijk:

'Nu legt, helaes! nu legt de Zallandsche histori,

Door zestien eeuwen na veel arbeids uitgevoerd,
 En met haer al 't bedryf der ouderen en hun
 glori,
 Die in den nazaet noch het bloet ontsteekt en
 roert.' en:
 "Geneeskunst, buiten spoor, en als voor 't
 hoofd geslagen,
 Bezwynt elk oogenblik mistroostigh op 't
 gebeent
 Van haeren voesterling, ons tegens hoop
 ontdraegen,
 En van gezonden en van kranken
 droef beweent.'

De weduwe kreeg van de magistraat op grond van een oude belofte om financieel net als de predikanten behandeld te worden, nog één jaar traktement.¹³ Bartha overleefde haar Henricus vele jaren. Voor haar levensonderhoud zocht zij op den duur haar heil in de handel. Op 16 mei 1693 werd zij als gildebrouwsdochter in het St. Nicolaasgilde ingeschreven.¹⁴ Bartha werd op 11 februari 1711 als Henrica Brumanus begraven. De reputatie van Henricus was blijkbaar zo groot dat zijn naam de meisjesnaam van zijn echtgenote had verdrongen. Uit het huwelijk van Henricus en Bartha waren vier kinderen geboren. In 1671 werd een dochttertje - Elsabe - geboren dat nog geen twee maanden oud werd. Daarna werden er nog een Elsabe (1674-1728) en Willemina (1676-1716) geboren. Beide dochters bleven ongehuwd en Elsabe volgde haar moeder denkelijk in de winkel op want op 7 september 1712 werd ze gildedochter van het St. Nicolaasgilde.¹⁵ De enige zoon was Gerrit Brumanus, van wie de geboorte- noch de doopdatum bekend zijn. Net als zijn vader volgde hij tussen 1689 en 1696 de lessen aan de Zwolse Latijnse school. Om verder te studeren vertrok hij in 1699 naar Franeker. Hij promoveerde niet, want dan zou hij zich zeker als advocaat en niet als procureur gevestigd hebben. Vanaf 1706 was hij meensman voor de Voorstraat. Net als zijn beide zusters stierf Gerrit ongehuwd, hij werd op 9 augustus 1721 begraven.

Noten

1. Alle genealogische gegevens zijn ontleend aan de generale catalogus in het gemeente-archief te Zwolle (GAZ).
2. GAZ AAZ01 6287-66; AAZ01 22, 181 (13-12-1654).
3. GAZ AAZ01 6287-79.
4. Rijksarchief Overijssel, Statenarchief, vuursteden register 1675.
5. GAZ AAZ01 6287-84. Th. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle. Deel II. Van de invoering der Reformatie tot het jaar 1940*, Zwolle 1961, 83.
6. J.C. Streng, 'O heerlijk staatjuweel van Overijssel'. reacties op het werk en de persoon van Rabo Herman Schele (1622-1662), in dicht en on dicht', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 109 (1994), 91.
7. A. Moonen, *Poëzy*, Amsterdam en Utrecht 1700, 868.
8. C.W. van der Pot, 'De twee Dumbar's', in: *Overijsselse portretten*, 123-142, hier 126. H. Brumanus, 'Res Transisalanae' en 'Brevis descriptio Isalae', in: G. Dumbar (ed.), 3 tom. Daventriae 1719-1722, II 1-202, 203-207. H. Brumanus, 'Bellum inter Transisalanos et Gelros, ab anonymo conscriptum', in: G. Dumbar, o.c., III 593-619. Het werkje verscheen in de Nederlandse taal in 1898 onder de titel: *Zwolsche kroniek van 1520 tot 1526*. Van der Pot, o.c., 127.
9. GAZ AAZ01 66, 341-342 (12-4-1675); Idem 67, 3 (20-12-1675).
10. [H. Brumanus], *Aenmerkingen op de consideratien, en redenen, met dewelcke het recht der steden Deventer, Campen, Swol, geimpugneert wort*, Zwolle 1677. Dat Brumanus de schrijver is wordt aangenomen op gezag van Dumbar. Zie: Dumbar, 'Dedicatio', in: o.c. II.
11. Rijksarchief Drente, Archief Batinge, inv. nr. 133 (4-11-1674).
12. Moonen, o.c. 493-494.
13. GAZ AAZ01 67, 196-197 (1-9-1679).
14. GAZ GA03 935, in dato.
15. GAZ GA03 935, in dato.

Rumoer na een Nutslezing in 1869

L.A. Sniijders

Titelpagina van de in Tidemans tijd meest recente uitgave van De Wandelende Jood.

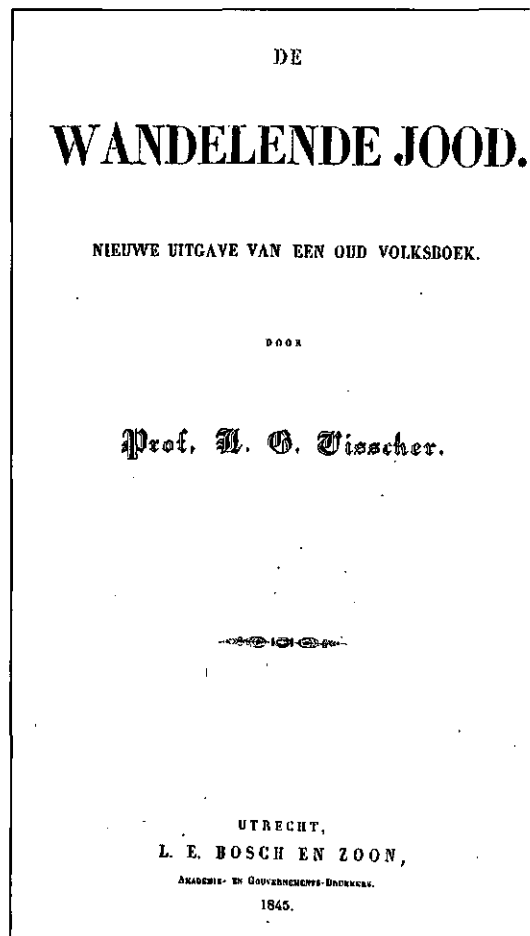
Een Hoornse onruststoker in Zwolle

Over de weersomstandigheden op 18 november 1869, de dag waarop dr. B. Tideman Jzn., remonstrants predikant in Hoorn, in Zwolle zijn Nutslezing hield, zijn we niet ingelicht. Wel is duidelijk dat zijn optreden een klein stormpje ontketende; van verontwaardiging namelijk. Enkele geschokte toehoorders van de predikant bliezen prompt stoom af door middel van ingezonden stukken in de Zwolsche Courant. Was hun toorn billijk ontstoken? Konden zij terecht bezwaar maken tegen het beoog van een geleerde en welsprekende academicus?

Zijn onderwerp, 'Ahasverus, de wandelende Jood', mocht zeker in de vorige eeuw, bijzonder gevoelig genoemd worden. Zoals bekend gaat deze legende over een schoenlapper in Jeruzalem die de uitgeputte, kruisdragende Jezus van zijn deur verjaagt met de woorden: 'Voort, voort, wegwezen jij!' Dit harde woord kwam hem duur te staan. Zijn straf bestond eruit dat hij op zijn beurt werd opgejaagd en zelfs eeuwig zou moeten rondzwerven door de wereld.

Tot zo ver het oude verhaal. Na lezing van Tidemans referaat moeten we echter constateren dat hij niet, zoals vaak in christelijke kringen, de heilloze verbinding legde tussen de verwerping van Christus en het barre lot van de joden-in-de-verstrooiing. Hij citeerde met instemming de beroemde dichter Goethe, die Ahasverus beschreven had als een geestrijke schoenmaker, die het waagde godsdienstige en andere hoogwaardigheidsbekleders te bespotten en bepaalde ideeën van Jezus als te dweperig afwees. Ahasverus werd volgens deze visie gezien als een zakelijk ingestelde, liberaal denkende, 'verlichte' protestant; zeker niet als de morsige, beklagenswaardige zwerver van de volksverbeelding.

Evenwel, in een slotbeschouwing van zijn voordracht begaf de referent zich onverwacht en abrupt op het glibberige pad van vulgair anti-semitisme. Hij was wel positief over de inbreng in onze samenleving van de 'betere' jood, zoals Nathan in Lessings toneelstuk *Nathan der Weise*. Met Potgieter getuigde hij van 't idderlijk Israël, dat ijlings zijn plaats eist in der poorteren rij, de wijsgeren voor op 't gebied der gedachte, aan 't leger der

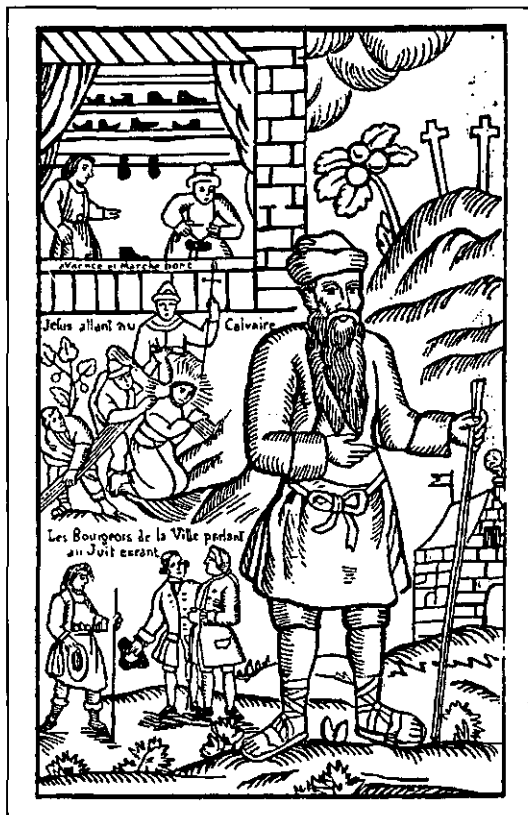
kranken als engelen begroet.' Joodse artsen, rechtsgeleerden, succesvolle zakenlui en filosofen kregen een dikke voldoende van Tideman. Maar het overgrote deel van zijn joodse medeburgers werd door hem beschimpt en belasterd. De figuur van de wandelende jood vertegenwoordigde voor hem de donkere kant van het jodendom. De Israëliet was de 'eigenaardige vreemdeling', de mens van een minder soort en lager allooi. Wel moest men soms (onwillig?) eigenschappen als huiselijkheid(!), geestkracht, spaarzaamheid en liefde prijzen. Maar sterker hadden toch steeds kruiperigheid, listigheid, mystieke en spookachtige voorstellingen gesproken.

De lezing een smaadschrift

Op een drietal punten concretiseerde Tideman zijn afkeer van het jodendom. Allereerst, zo beoogde hij, verraadden joden zich door hun spraak. Het Jiddisch was maar een vreemd, onbeschaaft taaltje; een mengsel van de taal van het Oude Testament en van de tijdelijke gastheren der joden. De auteur had een veelzeggende symboliek in de Hebreeuwse lettertekens ontdekt. Deze zouden een opvallende karaktertrek van de joden ont-hullen. Het ontbreken van klinkers zou namelijk wijzen op het onvaste, bewegelijke van die taal, die zo pasklaar kon worden gemaakt voor alle omstandigheden: 'Zo kan Ahasverus zich schikken naar alle toestanden en na iedere afdwaling terugkeren op de medeklinker, een vorm, die niet is van deze eeuw.'

Deze plooibaarheid werd door de joodse school aangeleerd. De geest werd daar immers gescherpt, zodat zij halsbrekende toeren konden verrichten om de wetten van de levietische reinheid in de moderne maatschappij te kunnen ontduiken. De joodse vreemdeling verloochende niet de geest, die door gevatheid bedekte wat hij aan toewijding en karakteradel miste. Dat gold vooral in de handel, journalistiek en kunst. Concreet gesproken was hij een aanbidder van het kapitaal, een woekeraar die groene akkers veranderde in dode en kille ijsvlakten en een journalist die de beginselloze strijd voor de eigen persoon voerde en kranke plekken in het lichaam van de ontregelde pers aankweekte.

Ten tweede was het opvallend dat Tideman ook de joodse kunstenaars beschimpte en vooral de musici kleineerde. Bij die musici was de instrumentatie, de vorm, alles. De harmonie der tonen was daaraan ondergeschikt. Als echte goochelaars ging het hen boven alles om het effect. 'Zelfs het genie van eenen Mendelsohn vervalt een enkele maal in een Ahasveriede. (...) Er zijn enkele plaat-

Gravure van de wandelende jood. Op de voorgrond staat Ahasverus op zijn eeuwige zwerftocht. Daaromheen zijn verschillende voorstellingen uit het verhaal te zien. Linksboven zien we Ahasverus die Christus door de deur van zijn woning wegduwt.

sen in diens werken aan te wijzen, waar hij de zachtgebogen schoonheidslijn plotseling afbreekt door de haastige, onrustige, grillige vormen van de Joodsen geest.'

In het bijzonder moest Offenbach het ontgelden. Deze bedierf de grote smaak van het opkomend geslacht 'door dit met zijn allerkoddigst instrumentarium te dompelen in het verdoovende zinneleven der wereldstad, of dit leert spotten in tal van muzikale parodieën met het verhevene. (...) Zo ergens, dan is Ahasverus hier in zijne kracht, vleiende den onedele hartstocht, prikkelende de

zinnelijkheid, verbijsterende het schoonheidsgevoel.'

Tenslotte was het de traditioneel, orthodox levende jood, die het ontgelden moest. Hij was de achtergebleven ongeest, die de droom van de vooruitgang stoorde, een gevaarlijk klant. 'Tegen Ahasverus, die de profeten van de nieuwe tijd wil doden moet, zoals in vroeger tijden, geroepen worden: voort, scheer je weg! Wij willen onze onafhankelijkheid bewaren en in de rij der volkeren blijven, omdat wij onze plaats handhaven in den kring der met den geest gedoopte(!) mensheid.'

Reacties in en buiten Zwolle

Doordat Tideman zijn referaat bij de Zwolse drukker Van Hoogstraten en Gorter in druk liet verschijnen (1870), kunnen wij kennis nemen van zijn ideeën. In het voorwoord van zijn brochure wordt ons meegedeeld, dat zijn lezing 'groot gerucht maakte.'

Die deining ontstond vooral in joodse kringen. De hoofdredacteur van het Nieuw Israëlitisch Weekblad, J.A.M. Chumaceiro, trok in een drietal artikelen (gepubliceerd op 28 januari en op 18 en 25 februari 1870) fel van leer tegen de aantijgingen van de Hoornse dominee. Ook S.J. Moscoviter, secretaris van het Israëlitisch Kerkgenootschap in Rotterdam, wierp zich in de strijd. Hij kwam in de loop van het najaar met een verweerschrift getiteld *Ahasverus. Een woord aan dr B. Tideman, predikant te Hoorn*. Beide heren kraakten de Zwolse brochure vakkundig en grondig af.

Interessanter voor de abonnees van de Zwolsche Courant waren de twee ingezonden stukken die al twee dagen na de gewraakte lezing, dus op 20 november 1869, in die krant werden gepubliceerd. Een zekere R. Hertevelde noemde de lezing een 'kruistogtprediking' tegen een zogeheten schaduwzijde van de Israëlitische geest, waarin de 'met een letterkundig waas overtrokken bewijsvoering ten enenmale onvoldoende is.' Hertevelde was van mening dat Tideman, als hij de kinderen van Jafeth in bescherming wilde nemen tegen de kinderen van Sem, verblind moest zijn om niet het ideeële en niet-zinnelijke van de Israëlitische geloofsleer en de semitische afkomst van de profeten te zien. Tideman had alleen in het algemeen

over de op stoffelijk voordeel en zinnelijk genot beluste joden gesproken. Hij had geen enkel voorbeeld gegeven van de zogenoemde Israëlitische onvatbaarheid voor een hoger idee. Hij had zelfs de aansluiting van joodse ouders bij de neutrale school een blinddoek genoemd, die exclusieve begrippen in huis en kerk moest bedekken. Het was duidelijk, aldus de brieveschrijver, dat een en ander ontleend was aan de beruchte anti-semieten Eisenmenger en Richard Wagner. Tideman moest zich maar laten beroepen in Roemenië, waar zijn predikaties ongetwijfeld *con amore* zouden worden aangehoord. In Nederland zou het anti-semitische zaad zeker niet opkomen. Ieder kon namelijk weten dat de Israëlieten door vrijwillig en belangeloos goed en bloed voor de verdediging van het vaderland op te offeren, getoond hadden dat zij iets hogers kenden dan de dienst van het gouden kalf. Hertevelde besloot zijn brief met de opmerking dat de Zwolse leden van Het Nut wars waren van de liefdeloze stellingen van Tideman, die in strijd waren met de geest der Maatschappij. Op dezelfde dag protesteerde nog een Zwollenaar, die zich bescheiden verstopte achter een cryptische Q (= Querido, Quispel of quidam, iemand), in de Zwolsche Courant tegen het verhaal van Tideman. Hij riep dat de eer van de stad was gekrenkt en dat zijn medeburgers beledigd waren. Verder stelde hij dat het 'uitstorten van persoonlijke wrevel onjuist is in een publieke vergadering van een humane instelling. Onmiskkenbare redenaarstalenten zijn in dienst gesteld van de verbreiding van mensonterende insinuaties.'

De redactie van de Zwolsche Courant deelde mee de discussie na publikatie van deze twee ingezonden brieven als gesloten te beschouwen. Desondanks kon men op 22 november kennis nemen van een derde bezwaarschrift. Het is ondertekend met de naam A. Stibbe, een winkelier-koopman uit de Roggestraat en zoon van een Kampense rabijn. Dat hij zich bijzonder gegriefd voelde door Tidemans beweringen over het materialistische en onbetrouwbare gedrag van zijn geloofsgenoten, behoeft geen betoog. Belangrijker is zijn mededeling dat hij het Nutsdepartement verzocht had de lezing af te keuren en om dat aan Tideman te berichten.

Literatuur

Nu is het interessant om in de notulen van 25 november 1869 van het Nut te lezen, dat de bovengenoemde brief van Stibbe uitvoerig werd besproken. Allereerst werd overwogen of er een soort censuur op tevoren ingezonden teksten zou moeten worden ingesteld. Bij acclamatie werd vervolgens geconstateerd dat de heer Tideman zich ongepast en liefdeloos had uitgelaten over de Israëlieten. Dit oordeel zou hem worden meegegeeld. Hij was dus duidelijk in ongenade gevallen en zou een nieuwe uitnodiging naar Zwolle kunnen vergeten.

Tenslotte

Tot de eer van de Nederlandse cultuur van de negentiende eeuw moet gezegd worden, dat publieke belastering van joden, in geschrift of in voordracht, een uitzondering was; dit in tegenstelling tot hetgeen zich in het Duitse cultuurgebied afspeelde. Over het schelden op straat en aan de stamtafel praten we hier niet. Alleen één opmerking van de befaamde Abraham Kuiper blijve niet onvermeld. Hij verklaarde ergens dat een weleerwaarde collega in de Amsterdamse kerkeraad een joodse predikant met de kwalificatie 'smous' opknapt!

Ten faveure van Zwolle dient te worden vastgesteld dat de stad er sedert de middeleeuwen aanzienlijk op vooruit was gegaan. De onbekende briefschrijver 'Q' was, zoals hierboven vermeld, overtuigd van het misnoegen van de bevolking over de lezing; voor zover men er zich voor interesseerde uiteraard. Ruim vijfhonderd jaar eerder had de Zwolse burgemeester en kroniekschrijver Albert Snavel nog verklaard: 'Heden eind augustus 1349 zijn in onze stad de Joden terechtgesteld en verbrand, uit liefde tot God.'

Nieuwe boeken

M. Andreas, *Inventaris van de archieven van de Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Arnhem 1952-1988*. Zwolle (s.n.) 1995. (Inventarissen Christelijke Hogeschool Windesheim).

Betreft: inventarissen van de archieven van de rechtsvoorgangers van de Christelijke Hogeschool Windesheim 1909-1986 (1992); dl. 2.

M. Andreas, *Inventaris van het archief van de Protestants-Christelijke Pedagogische Academie voor het Basisonderwijs 'Rosarium' te Almelo 1959-1986*. Zwolle (s.n.) 1995. (Inventarissen Christelijke Hogeschool Windesheim).

Betreft: inventarissen van de archieven van de rechtsvoorgangers van de Christelijke Hogeschool Windesheim 1909-1986 (1992); dl. 9.

M. Andreas, *Inventaris van het archief van de Christelijke Academie voor Journalistiek te Kampen 1979-1986 (1988)*. Zwolle (s.n.) 1995. (Inventarissen Christelijke Hogeschool Windesheim).

Betreft: inventarissen van de archieven van de rechtsvoorgangers van de Christelijke Hogeschool Windesheim 1909-1986 (1992); dl. 10.

Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 3, Hemmy Clevis en Jan de Jong (red.). Zwolle (gemeente Zwolle) 1995 (zie de boekbespreking hierna).

H.J. Bos, 'Historisch Zwolle. Houtzagerij wijkt voor stadsuitbreiding' in *Woonmagazine 4* (1995) p. 14-17.

- Brassband David Zwolle 1895-1995*. Dieren (Blok) [1995].
- H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849*, Leiden (Primavera pers) 1995 (zie de boekbespreking hierna).
- Rudolf van Dijk en Ton Hendrikman, *Moderne Devotie in Zwolle en omgeving. Stadswandeling en fietsroutes*, Zwolle (VVV) 1995.
- J. Erdtsieck, *De eeuw'ge wijngaard gods. Een schets van de hervormde gemeente te Windesheim van 1632-1990*. Zwolle (eigen beheer) 1995.
- Inventaris Provinciaal Bestuur van Overijssel 1813-1970*, Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1995.
- M.L. Hamelink, *De IJssel en haar bruggen. Een geschiedenis van vijf en een halve eeuw overspannen*. Groningen (Regio-Projekt) 1995.
Uitgegeven ter gelegenheid van de officiële opening op 13 september 1995 van de gerenoveerde IJsselbrug tussen Zwolle en Hattum.
- Hervormde vrouwen Dienst. Scheppingskerkgemeente Zwolle - Holtbroek 1965-1995*. Zwolle (s.n.) 1995.
- J.J. Heijs, *In bruikleen afgestaan. De boekenverzameling Themis en de boeken van de oude stadsbibliotheek van Zwolle*. [Zwolle] [gemeente] 1995.
Stageverslag Gemeentearchief Zwolle i.o.v. de Rijkshogeschool IJsselland, studierichting BDI.
- W.J. op 't Hof, 'De godsdienstige gezindheid van Zacharias Heyns' in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 1 p. 2-16.
- De kerk in de kop. Bouwstenen tot de kerkgeschiedenis van Noord-West Overijssel*, P.H.A.M. Abels, J.L. Admiraal, G.N.N. Vis, I. Wormgoor (red.), Delft (Eburon)1995 (zie de boekbespreking hierna).
- Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen, 1379-1805* Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1995.
- Johan Seekles, 'Een belangrijke bron voor genealogisch en boerderijonderzoek in het Zwolse gemeentearchief' in *Veluwe geslachten* 20 (1995) 5 (okt) p. 335-340.
- Het 'Stoofologisch Orkest'. Jubileumuitgave 2e lustrum 1985-1995*. Zwolle (Stoofologisch Orkest) 1995.
- Willem van de Veen, *Voordat de vluchtheuvel verdween. Sonnetten over mijn Zwolle van vroeger*. Zwolle (Tijl) 1995.
- A.A. van der Vlist, 'De IJsselbrug bij Zwolle is behouden!' in *NBS Nieuws. Een uitgave van de Nederlandse Bruggen Stichting* 3 (1995) 4 (dec) p. 4-6.
- H.C.J. Wullink, *Johan Christoff Scheuer (1776-1854). Het einde van een Zwolse orgelmakerij*, Delden (Stichting Drents-Overijsselse Kerken) 1995.

Boekbespreking

Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 3, Hemmy Clevis en Jan de Jong (red.). Zwolle (gemeente Zwolle) 1995.

Met daarin bijdragen van: Maartje Hamelink, Jan Hendrik Beks, Raoul Estourgie, Johan Teunis, Arnold van der Vlist, Peter Boer, Henk Wubbolts, Wim Huijsmans, Miriam Schneiders, Janke Verweij, Cor Hamming, Ruud van Beek, Harriët Wevers en H.T. Waterbolk.

Het derde deel in de reeks *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle* is opnieuw een zeer rijk geschakeerd geheel, prachtig vorm gegeven en ruim geïllustreerd, waaronder vele afbeeldingen in kleur. Wederom worden bruggen geslagen tussen diverse disciplines zoals archeologie, bouwhistorie, geschiedenis, genealogie en kunstgeschiedenis. Het kan derhalve bijna geen toeval zijn dat drie artikelen inderdaad over bruggen gaan. Maartje Hamelink beschrijft het Katerveer 1, gevolgd door een artikel van Jan Hendrik Beks over de rijke historie van de Oude IJsselbrug Zwolle, een monument ondanks zijn relatief jonge leeftijd. Het derde bruggenartikel door Arnold van der Vlist behandelt de oudste in dit gezelschap: de Sassenpoortenbrug, belangrijk vanwege zijn historische lokatie en uitvoering in gewapend beton. Van deze constructiewijze blijken in Nederland zelfs nog maar twee voorbeelden te resteren.

Ook andere gebouwde monumenten komen aan bod. Zo is er een interessant artikel over het herstel van de gewelfribben in de Grote Kerk door Raoul Estourgie. De mens achter de monumenten komt goed aan bod in de artikelen van Johan Teunis over G.G. Post, architect en meubelmaker in Jugendstil te Zwolle, en het tweetal artikelen over de Aalvanger door Wim Huijsmans en Miriam Schneiders. In deze laatste twee artikelen wordt een volledige geschiedenis van deze boerde-

rij en zijn inwoners gegeven. Zeer tot de verbeelding sprekend is het artikel van Peter Boer en Henk Wubbolts waarin integraal gecombineerd de historie, bouwhistorie en archeologie van een jeneverstokerij in het voormalige St.Geertruideconvent aan de orde komen.

Iets minder dan de helft van de bundel wordt ingenomen door artikelen over archeologische onderwerpen. Het betreft een materiaalstudie door Janke Verweij met betrekking tot het gevonden laat-middeleeuwse leer uit de opgraving op het Eiland in 1994, waarin niet alleen schoenen maar ook enkele andere interessante voorwerpen en hun context beschreven worden. Een volgend artikel, geschreven door Cor Hamming behandelt prehistorische vindplaatsen langs een oude Vechtloop. De lokatie van deze vindplaatsen wordt in een bodemkundig kader geplaatst. Ruud van Beek en Harriët Wevers hebben twee woonstalhuizen uit de Vroege Bronstijd beschreven, namelijk die van Windesheim (Zwolle) en van Rechteren (Dalfsen). Belangrijk is dat zij een compleet beeld geven van zowel grondsporen als vondsten, waarbij uiteraard een vergelijkend onderzoek niet ontbreekt. Zeker belangrijk is het artikel van de hand van H.T. Waterbolk als reactie op de eerder gepubliceerde gegevens en ideeën rond de Bronstijd en Vroege IJzertijd nederzetting van Zwolle-Ittersumerbroek. Door het ontsluiten van opgravingsgegevens, zoals gebeurd is in *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 1 en 2*, is het mogelijk een gereede wetenschappelijke discussie, met name over de structuren en hun datering, aan te gaan. Dit is de tweede reactie van Waterbolk op deze opgraving. Een eerdere reactie is gepubliceerd in *Palaeohistoria*. In deze reactie geeft Waterbolk opnieuw enige nieuwe interpretatiemogelijkheden. Eenzelfde fenomeen treedt ook op bij het artikel van Van Beek en Wevers. Zij pre-

Arjen Bosman

senteren na Verlinde, Kooi en Harsema een nieuwe interpretatie voor de plattegrond van de boerderij van Rechteren. Hieruit blijkt dat archeologie een wetenschap is waarin bij objecten en structuren zich meerdere interpretatiemogelijkheden kunnen voordoen. De discussie hierover is een essentieel onderdeel van het bedrijven van deze wetenschap.

Het derde deel in de reeks *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle* is door de brede aanpak en grote verscheidenheid aan onderwerpen een aanrader voor een ieder die zich interesseert in de (pre)historie van het Zwolse.

J.C. Streng

H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849*, Leiden (Primavera pers) 1995.

In vroegere tijden kocht men voornamelijk op krediet. Niet alleen bij de herbergier maar bijvoorbeeld ook bij de boekhandelaar, die de gekochte waar nauwkeurig noteerde. De registratie van te Zwolle gekochte boeken vormt de basis van deze, nu als handelseditie verschenen, dissertatie. Want te Zwolle bestaat de vrij unieke situatie dat drie boekverkopers archivalia uit de periode rond 1800 hebben nagelaten: Martinus Tijl, J.M.W. Waanders en W.E.J. Tjeenk Willink.

Het boek van Brouwer bestaat eigenlijk uit twee maal twee delen: na een inleiding volgen een algemeen en een bijzonder deel. In het laatste deel wordt het Zwolse boekenkopend publiek uit de late achttiende eeuw vergeleken met dat uit het midden van de negentiende.

In het algemene deel wordt aan de hand van de administratie van de Zwolse boekverkopers de hypothese getoetst dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw een lezersrevolutie plaatsvond. Die revolutie betekende een omvangrijke toename van het aantal boeken, het verschijnen van nieuwe genres en een verbreding van het lezerspubliek. Welnu, de administratie van de Zwolse boekverkopers bevestigt de veronderstelde lezersrevolutie niet. Brouwer zelf, lijkt trouwens voor een revolutie eerder aan de negentiende eeuw te denken. Een revolutie die dan vooral door nieuwe

druktechnieken veroorzaakt zou zijn.

Het tweede deel van het boek wordt geheel in beslag genomen door de positie van het boek en wat daar mee samenhangt te Zwolle; dit alles tegen de achtergrond van het algemeen culturele klimaat, bestaande uit onderwijs, leesgezelschappen, leesbibliotheken en andere vormen van cultuurbeleving. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw was het mogelijk om het lezen in een breder kader van de verdere vrijetijdsbesteding te plaatsen. Leden van de familie Heerkens stelden de diverse uitgaven nauwkeurig te boek.

Niet alleen de drie genoemde boekverkopers maar ook de overige Zwolse vakbroeders worden in het betoog betrokken, zodat het hele spectrum aan bod komt. De boekwinkels hadden een breed assortiment van artikelen en diensten. Ze verkochten naast boeken vooral veel, heel veel, schrijfwaar zoals papier, schrijfboeken en pennen. Voor een groot deel was het de bestaansbasis van de winkel. Tot de diensten behoorden het verzorgen van drukwerk, en het inbinden en oplappen van boeken.

Zwollenaren waren saai lezers. Er werd voornamelijk een ijzeren repertoire verkocht van nuttige drukwerken, zoals kerkboeken en almanakken. In de negentiende eeuw kwamen daar handboeken voor vele beroepsgroepen bij. Literatuur was van marginaal belang. Aan dit algemene beeld kon ook de koper van vooral Franse romans, Derk Doijer, niet veel veranderen.

Voor de patriottentijd werd de politieke pers onder de loep genomen. Pamfletten en tijdschriften werden wel gekocht, maar toch niet in die mate als bij alle opwinding te verwachten zou zijn. Men ondertekende makkelijker een rekest dan dat men een pamflet kocht. Er werden ook veel geschiedenisboeken gekocht. Te verwonderen hoeft dat niet, want de Zwolse patriotten ontleenden hun argumenten voornamelijk aan het verleden.

In de gekozen twee dwarsdoorsneden, de jaren 1777-1778 en 1847-1849, passeerde een boeiende reeks Zwolse kopers de deurmat van de boekwinkels. Zoals looier Assuerus Ovink die gezien zijn maatschappelijke positie een kapitaal aan boeken uitgaf. De gematigd patriotse burgemeester David Thomassen à Thuessink lijkt de enige magistraat

te zijn die ruimhartig boeken kocht, waardoor ook hij weer een uitzondering vormde. Kopers van boeken, zo is een van de belangrijkste conclusies, waren lieden die zich weinig van sociologische verwachtingspatronen aantrokken.

Behalve dat er enige portretten van individuele boekenkopers uit zijn gedestilleerd, zijn de klantenboeken ook doorberekend naar sociale categorieën van kopers, aangekochte genres, gemiddelde bestedingen en leeftijdsgroepen. In de ruim zeventig jaar tussen 1777-1778 en 1847-1849 veranderde er overigens maar weinig.

In de epiloog wordt nog eens aan de hand van al die verkochte schrijfboeken en pennen, het grote belang van schrijven buiten de gedrukte leesboeken benadrukt.

Al heeft de auteur de overtuiging dat de boekenwinkel geen volledig zicht op het boekenkopend publiek geeft (p. 302), de studie heeft ongetwijfeld een rijk en gevarieerd boek over Zwolse boekenkopers opgeleverd. Het is alleen jammer dat er geen catalogi of inventarissen van particuliere bibliotheken zijn verwerkt. Omdat zij veelal het resultaat van een lang volgehouden belangstelling voor het boek vormen, zouden zij het beeld van de gekozen dwarsdoorsneden hebben kunnen aanvullen. De sociale herkomst en omvang van deze bibliotheken zou zicht kunnen geven op de relatie tussen draagkracht en boekenbezit.

Het boek zit stevig gebonden in de band en is typografisch uiterst verzorgd uitgegeven. Het onderhavige werk behoort in geen enkel opzicht tot de categorie gelegenheidsdrukwerk, waartoe Brouwer (p. 71) de dissertaties uit de achttiende eeuw rekende.

De kerk in de kop. Bouwstenen tot de kerkgeschiedenis van Noord-West Overijssel, P.H.A.M. Abels, J.L. Admiraal, G.N.N. Vis, I. Wormgoor (red.), Delft (Eburon)1995.

De Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (VNK) heeft de goede gewoonte om haar jaarlijkse vergadering elke keer in een andere plaats te houden. Op die manier probeert zij telkens weer een ander deel van Nederland kerkhistorisch te

'ontdekken'. Op 30 september 1995 was Zwolle aan de beurt. Voor die gelegenheid werden maar liefst dertien artikelen geschreven, waarvan sommige als lezing zijn voorgedragen. Meestal verschijnen congresbundels jaren na de bijeenkomst. De VNK slaagt er echter telkens in, de bundel gelijktijdig met het congres uit te geven. Een aantal weinig storende drukfouten (behalve die op p. 181 onderaan) dient men dan voor lief te nemen.

De redactie heeft gekozen voor een zo breed mogelijke opzet, zowel geografisch als chronologisch. Dit betekent dat de bijdragen betrekking hebben op kerkhistorische ontwikkelingen in het noordwestelijk deel (de 'kop') van Overijssel van de late Middeleeuwen tot 1912. Vijf artikelen gaan over de zestiende en zeventiende eeuw, vier over de achttiende eeuw, drie over de late Middeleeuwen en slechts één over de twintigste eeuw.

Voor de lezers van dit tijdschrift vermeld ik eerst de bijdragen die voor de geschiedschrijving van Zwolle relevant zijn.

I. Wormgoor heeft onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de Onze Lieve Vrouwenkapel (beter bekend als de Peperbus) in de late Middeleeuwen. In een helder gestructureerd betoog laat zij zien wie de kerkmeesters waren en wie er altaren schonken. Op grond hiervan is zij in staat het door Thom. de Vries gecreëerde beeld van de O.L.V.kerk als volkskerk versus de Sint Michaëlskerk als elite-kerk te corrigeren. Beide kerken werden gelijkelijk begunstigd door het stadsbestuur en van onderlinge concurrentie was geen sprake.

J.G. Streng bespreekt de verhouding tussen kerk en staat in Zwolle tijdens het ancien régime. Hij toont nog eens duidelijk aan hoe groot de invloed van de stedelijke overheid op de kerk was. Tevens signaleert hij dat die straffe relatie in de achttiende eeuw afstandelijker begon te worden. De magistraten trokken zich geleidelijk terug uit het kerkbestuur. Aan het eind van de achttiende eeuw werd het kerkbestuur steeds meer een zaak voor de 'kleine luiden'.

J. Erdtsieck laat in het aansluitende artikel zien wat er na 1795 voor de 'heersende' (d.w.z. Hervormde) kerk in Zwolle veranderde.

Als gevolg van de Bataafse Revolutie werd op 5

Nico Lettinck

augustus 1796 officieel de scheiding tussen kerk en staat in Nederland afgekondigd. Daarmee kwam een eind aan de bevoorrechte positie van de Hervormde kerk. Ook in Zwolle werden nu andere kerkgenootschappen gelijkwaardig behandeld. Dit was echter slechts tijdelijk, want in 1813 her kreeg de Hervormde kerk in Zwolle haar dominante positie. Volgens Erdtsieck is die pas na 1918 aan het wankelen gebracht door de toenemende ontkerkelijking.

Vóór 1795 is er op landelijk niveau overigens al heftig gediscussieerd over de bevoorrechte positie van de 'heersende' kerk. E.G.E. v.d.Wall maakt dit duidelijk in een wat onaf artikel, waarin Zwolle en Overijssel nauwelijks ter sprake komen. Zij schenkt aandacht aan de 'Socratische oorlog' (ca. 1770), een intellectueel debat naar aanleiding van het boek *Bélisaire* van de verlichte schrijver J.F. Marmontel. Naar aanleiding hiervan ontstond een heftig theologisch debat over de vraag of een brave niet-christen de hemelse zaligheid kon verwerven. De gevestigde theologen vonden van niet. Dat zou immers de heersende, nationale kerk aantasten. Een 'Babel van verwarring' moest voorkomen worden en daarom mocht lieden die de brave niet-christen wél in de hemel wensten geen openbare godsdienstoefeningen toegestaan worden. Dit debat kan volgens Van de Wall ons inzicht in de Nederlandse Verlichting vergroten. In dit artikel gaat het echter vooral om de opvattingen van de tegenstanders. De meningen van de verlichte voorstanders blijven te veel in het duister.

Het laatste stuk dat vooral Zwollenaren zal interesseren, is een schets van de eerste tien jaren van het opperrabbinaat van Samuel Hirsch (1872-1941) door I. Erdtsieck. In de periode 1902-1912 speelde een aantal kwesties in Zwolle en Overijssel, waaruit opgemaakt kan worden dat de opperrabbijnen in Nederland het initiatief namen voor een herwaardering van de joodse identiteit. Voor Hirsch betekende dit onder andere dat vrouwen in de Zwolse synagoge afgeschermd moesten worden voor mannenblikken.

De andere artikelen geven informatie over regionaal onderzoek dat nog aan de gang is of reeds enige tijd is afgesloten. J. Odding vat zijn docto-

raalscriptie uit 1984 samen. Onder de enigszins misleidende titel 'Onder de kerktorens van Steenwijk en Blokzijl' behandelt hij de moeizame protestantisering in die gemeenten. Zijn opstel is voornamelijk gebaseerd op de kerkeraadnotulen uit de periode 1566-1660. Ook R. Bosch heeft zijn doctoraalscriptie uit 1983 tot uitgangspunt van een artikel gemaakt. Daarin brengt hij overzichtelijk het verzet tegen Wilhelmus Schortinghuis' boekje *Het innige Christendom* uit 1740 in kaart. Het ging hier om een strijd tussen een meer subjectieve en een meer objectieve geloofsbeleving. Voor Zwollenaren is het goed te weten dat het verzet tegen het 'subjectivisme' van Schortinghuis in Overijssel vooral gedragen werd door de Zwolse predikant Nicolaas Hartman, een 'nuchtere Coccejaan'.

Over de protestantisering op lokaal niveau worden we in deze bundel uitvoerig ingelicht. J. ter Steege vertelt iets over Willem Lanus, de eerste calvinistische predikant in Steenwijk (1580-1582). J.G.J. van Booma bespreekt aan de hand van de kerkeraadnotulen het wel en wee van de eerste protestantse gemeente in Windesheim. Uit zijn levendige verslag blijkt dat daar in de zeventiende eeuw nog veel roomse gebruiken bestreden moesten worden, zoals een bedevaart naar de heilige boom bij de Wezenberg en het houden van vastenavonden. Gelukkig kon de predikant in 1694 ook eens noteren dat er dat jaar 'niets van belang' was voorgevallen.

Ook zijn er bijdragen die een aardige momentopname geven van lopend onderzoek. Zo geeft F.D. Zeiler een voorlopige herinventarisatie van de fysieke overblijfselen van kerken rond de IJssel-Vechtdelta. F. v.d.Pol plaatst onder de pretentieuze titel 'De middeleeuwse mens en zijn gebedscultuur' enkele kanttekeningen bij een getijdenboek van de zusters van Sint Agnes te Kampen. Van dit uit omstreeks 1475 daterende kleinoord zal de IJsselakademie een volledige tekstkritische uitgave bezorgen. Vooruitlopend daarop bespreekt de auteur enkele gedeeltes waarmee hij het contrast tussen de huidige gesecculariseerde wereld en het laatmiddeleeuwse geloofsleven wil aanscherpen. Het is de vraag of de devote nonnen in Kampen hier-

Mededelingen

mee vrede gehad zouden hebben.

Tenslotte zijn er twee artikelen waaraan de ware geschiedvorser veel vreugde kan beleven. G.T. Hartong beschrijft de geschiedenis van een manuscript: de kroniek van Johannes van Lochem, prior te Albergen (1520-1525). Dit voor de kerkgeschiedenis van Nederland belangrijke werk is in 1995 opnieuw uitgegeven en vertaald. De auteur laat zien dat dit manuscript door de handen is gegaan van vooraanstaande Overijsselse geschiedschrijvers zoals W. Nagge, B.J. van Hattum en P. Bondam.

P. Datema doet verslag van de toevallige vondst van een historische verhandeling in de Staatsbibliotheek van Hamburg door twee medewerkers van het Rijksarchief in Overijssel. Het gaat hier om een geschrift van de uit Vollenhove afkomstige George Westendorp. Een interessante man, die eind zestiende eeuw raadsheer was in het Hof van Friesland, maar in 1594 vanwege z'n pro-Spaanse gezindheid uit moest wijken naar Brussel. Op grond van enkele steekproeven blijkt dat zijn geschiedverhaal weliswaar niet zo betrouwbaar is, maar tegelijk wordt duidelijk dat er met dit pas ontdekte manuscript nog veel gedaan kan worden. Al met al mag de VNK tevreden zijn met de kerkhistorische oogst in Zwolle anno 1995. Wellicht komt zij over tien jaar nog eens terug. Ik hoop dat er dan resultaten zijn van de lopende onderzoeken en dat de sterk verwaarloosde negentiende eeuw de aandacht krijgt die zij verdient.

Het Stedelijk Museum Zwolle

Al jaren worden plannen gemaakt voor bebouwing van het terrein naast het Drostenhuis aan de Melkmarkt. Tot 1966 stond hier het Telegraafkantoor. Dit werd toen afgebroken voor de op handen zijnde nieuwbouw van het Provinciaal Overijssels Museum. De plannen gingen op dat moment echter niet door. In de jaren daarna zijn vele plannen voor uitbreiding van het museum gepasseerd, zowel voor het museum alleen als met met wisselende partners uit het culturele veld om de realisering ervan een betere kans te geven.

In 1993 droeg de provincie Overijssel, voor tweede subsidie van het museum, de subsidie over aan de gemeente Zwolle. Dit maakte de weg vrij om met de overgehevelde gelden weer plannen voor nieuwbouw te gaan maken. De gemeente stelde hierbij als voorwaarde dat de functie van de Librije Hedendaagse Kunst in dit nieuwe complex moest worden opgenomen.

Op 1 januari 1996 zijn het Provinciaal Overijssels Museum en de Librije opgegaan in de nieuwe stichting Stedelijk Museum Zwolle. Dit nieuwe museum zal een historisch museum zijn voor Zwolle en de regio, waar grotere cultuurhistorische tentoonstellingen plaats zullen vinden en waar ontwikkelingen in de hedendaagse beeldende kunst te zien zullen zijn.

De nieuwbouw

Drie architecten werden uitgenodigd een plan voor de nieuwbouw van het Stedelijk Museum Zwolle te maken. De opdracht was een hedendaags gebouw te ontwerpen dat aansluit bij de gevel van het oude Drostenhuis. De keus viel op het plan van de Zwolse architect Gerard van den Belt. De bestaande gebouwen aan de Voorstraat, de Gouden Kroon en het pand waar nu nog het Natuurmuseum West-Overijssel in gevestigd is,

zijn in de bouwplannen betrokken.

De nieuwbouw bestaat uit een open gedeelte met veel glas en een gesloten gedeelte. In het open gedeelte is de ontvangstruimte ondergebracht, in het gesloten gedeelte bevinden zich de expositieruimten. Op de begane grond van de Gouden Kroon zal een auditorium komen en in het huidige Natuurmuseum zullen werkplaats en kantoorruimten worden ondergebracht.

Gekoppeld aan de nieuwbouw zal tegen de buitenmuur van de Gouden Kroon het museumcafé verrijzen. Dit geeft uitzicht op de tuin.

De architect heeft zijn ontwerp gericht op een belangrijk architectonisch monument in Zwolle: de Peperbus. Vanuit het transparante entree-gebouw is deze toren duidelijk te zien.

De planning is dat in maart 1996 een begin wordt gemaakt met de bouw en dat deze in mei 1997 voltooid is.

Wegens de verbouwing zullen in de Gouden Kroon vanaf half april geen tentoonstellingen meer plaatsvinden. De tentoonstellingen in het Drostenhuis gaan in 1996 gewoon door.

Tentoonstellingen

Drostenhuis

16 maart - 21 april 1996

Een tentoonstelling rond een gerestaureerd 15de-eeuws pijpaarden beeld. Dit beeld bevindt zich al jaren in de collectie van het museum en is eigendom van de stichting Emmanuelshuizen. Het is onlangs door het Restauratie Atelier Limburg gerestaureerd. Hierbij zijn UV-opnames gemaakt, waardoor oude restauraties zichtbaar werden, en detailopnames onder de microscoop van de versieringstechnieken. Deze opnames zijn op de tentoonstelling te zien evenals proeven van deze technieken door leerlingen van de opleiding voor restauratoren in Maastricht.

4 mei - 16 juni 1996

De geschiedenis van de doopsgezinden in Overijssel.

Auteurs

drs. Arjen V.A.J. Bosman (1963) is waarnemend Provinciaal archeoloog van Gelderland. Tot december 1995 was hij assistent Provinciaal archeoloog van Overijssel.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

drs. W. Coster (1953) is historicus en slavist. Hij publiceert op beide vakgebieden.

Ir. B.B. Ester (1930) bezocht de middelbare school in Zwolle. Later werkte hij bij verschillende bedrijven in binnen- en buitenland. Van 1981 tot 1991 was hij als procurementmanager verbonden aan het RIB/NIC te Zwolle. Sinds hij in 1991 met de VUT ging houdt hij zich bezig met genealogie en met de daaraan verbonden historie van Zwolle.

W. Huijsmans (1948) is medewerker bij het gemeentearchief van Zwolle.

dr. Nico Lettinck studeerde geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam. Momenteel is hij verbonden aan de vakgroep onderwijs van de Hogeschool Windesheim.

drs. J. Otten (1959) is kunsthistorica en beheerder van de Topografisch-Historische Atlas van het gemeentearchief Zwolle.

Colofon

M.H. Palfenier-Lentjes (1920) begon op latere leeftijd aan een studie Frans en gaf daarna les in het voortgezet onderwijs. Na haar pensionering werkte zij als vrijwilligster bij het gemeentearchief Zwolle. Zij werd 'geboeid' door de persoon van Berendina Stoel.

dr. L.A. Sniijders woont als emeritus-predikant te Huissen. Hij is oud-testamenticus en ex-voorzitter van de Hervormde Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Van 1951-1962 werkte hij als predikant te Zwolle.

drs. J.C. Streng (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren; eerst aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1986 legde hij zijn doctoraalexamen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4656784

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,
telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden	f 25,00/jaar
en studenten	f 35,00/jaar
overige leden	f 7,50/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,
W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I.
Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Frank Reklame Zwolle

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie,
microfilm of op welke wijze dan ook, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

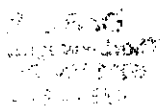

A black and white photograph of a Gothic church tower and facade. The tower is the central focus, featuring a large clock face near the top and a series of arched windows. The facade to the right shows a large Gothic window and a decorative cornice. The image is used as a background for the journal cover.

Zwols Historisch Tijdschrift

13E JAARGANG 1996 NUMMER 2

PRIJS F 9,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en
Annèt Bootsma

Ansichtkaart van de Veerallée met pontje, poststempel 1932.

'Lieve Henkie, Wel gefeliciteerd met je verjaardag hoor. Hoe gaat het met je? Met ons best. Ik vind het hier erg leuk. Het pontje op de kaart, daar ga ik mee naar school. Leuk he? Nu dag Henk Vader en Moeder ook gef. Een prettigen dag. Henny.'

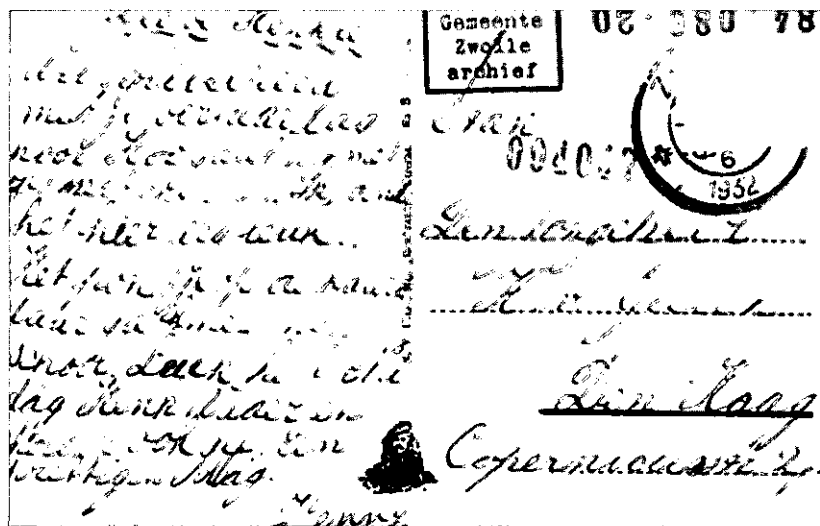
De Willemsvaart vervulde jarenlang een belangrijke functie als scheepvaartroute tussen de IJssel en de stad Zwolle.

Op de plaats waar nu de drukke kruising Westervlaan - Veerallée ligt, besloot men in 1920 een voetgangerspontje in de vaart te leggen. De Veeralleewijk breidde zich in die tijd gestaag uit. Er was behoefte ontstaan aan een tweede oeververbinding naast de Keersluisbrug, die vaak openstond vanwege het drukke scheepvaartverkeer.

De afzender van de afgebeelde ansicht was scholier; deze groep was een belangrijke klant voor het pontje. Voor veel buitenleerlingen vormde de route via de pont de kortste verbinding tussen hun school en het station. In 1932, het jaar van afzending, waren er aan de Veerallée al twee scholen gevestigd; het Gymnasium en het Christelijk Lyceum. Op de rand van de Veeralleewijk lag de in 1995 gesloopte Emmaschool of, destijds zogeheten, Industrieschool.

Het pontje werd met handkracht voortbewogen. Het was goedkoop en gezellig, terwijl je met regen droog kon staan.

Het pontje bleef in gebruik tot de demping van dat gedeelte van de Willemsvaart in 1965, de Keersluisbrug verdween toen eveneens. Varen doet het pontje echter nog steeds; het doet nu dienst in Harst aan de Vecht.

Redactioneel

Inhoud

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 20
8011 VN ZW
038 - 421 40

Redactioneel

In 1653 overleed schipper Jan Slackebaerts. Hij liet een vrouw, Maaïke Jans, achter en zeven kinderen. Maaïke Jans was één van de vele vrouwen die door het overlijden van hun echtgenoot in de financiële problemen was gekomen en hulp nodig had. Hilde van Wijngaarden beschrijft enige aspecten uit het dagelijks leven van arme vrouwen in de zeventiende eeuw.

Maria Hansen gaat terug naar het jaar 1580. De politieke en godsdienstige spanningen liepen zo ver op, dat het in dat jaar in Zwolle tot een uitbarsting kwam. Er waren hulptroepen van buiten de stad nodig om een eind te maken aan de strijd tussen katholieken en protestanten.

Met de bouw van de Twistvlietbrug over het Zwarte Water herleeft de naam van de buitenplaats Twistvliet, die gelegen was op de westoever van het Zwarte Water. Win Huijsmans en Johan Seekles gaan in op de geschiedenis van deze buitenplaats.

Één van de Zwollenaren die een grootse carrière maakte, was Wilhelmus Marinus van Rossum. In 1911 benoemde paus Pius X hem tot kardinaal. Twee jaar later bezocht Van Rossum zijn geboortestad, waar hij op grootse wijze onthaald werd. 'Spieker' Jansen werd in de loop der jaren een begrip in Zwolle. Al meer dan 150 jaar is deze ijzerhandel in de stad gevestigd; eerst in de Wolweverstraat en momenteel in de Marslanden.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma	38
Arme vrouwen in Zwolle in de zeventiende eeuw	Hilde van Wijngaarden	40
Het oproer te Zwolle in 1850	M.L. Hansen	48
Twee overzijden worden burenen	Wim Huijsmans en Johan Seekles	54
'Heil U! Zwolle's edle spruit'	<i>De terugkeer van kardinaal Van Rossum in zijn geboortestad</i>	58
	Kees Ribbens	58
'Spieker' Jansen: een stukje folklore	A. Pfeifer	66
Agenda		69
Mededelingen		70
Auteurs		71

Omslag: In 1913 bezocht de in Zwolle geboren kardinaal Van Rossum zijn geboortestad. In de St. Michaëlskerk in de Nieuwstraat celebreerde hij de plechtige hoogmis (foto: GAZ, collectie Henneke).

Arme vrouwen in Zwolle in de zeventiende eeuw

Hilde van Wijngaarden

Inleiding

In 1653 bleef Maaïke Jans na het overlijden van haar man Jan Slackebaerts achter met zeven kinderen. Haar man was schipper geweest en haar oudste zoon had bij hem op het schip gewerkt. Het overlijden van Jan betekende dus dat er twee inkomens wegvielen. Haar oudste dochter was al groot en kon wel wat verdienen om aan de zorg van het gezin bij te dragen, maar de andere kinderen waren daarvoor nog te klein. Maaïke kon zelf waarschijnlijk niet werken omdat zij haar kinderen niet alleen kon laten. Het was voor haar dus moeilijk de eindjes aan elkaar te knopen.

Onderzoek heeft uitgewezen dat in de meeste West-Europese steden in de vroegmoderne tijd meer vrouwen dan mannen armenzorg ontvingen. In Zwolle bestond 70 % van de ontvangers van armenzorg tussen 1650 en 1700 uit vrouwen. Maaïke Jans Slackebaerts is slechts één voorbeeld van de vele vrouwen die door het overlijden of vertrek van een echtgenoot in de problemen waren gekomen en steun nodig hadden. Doordat de lonen voor vrouwen erg laag waren en zij veel tijd kwijt waren aan de zorg voor kinderen, konden vrouwen minder goed rond komen dan mannen. Over het dagelijks leven van gewone vrouwen in de zeventiende eeuw is zeer weinig bekend. Dat komt doordat het moeilijk is hen in de bronnen te vinden. In belastingbronnen, die veel gebruikt zijn voor economisch historische studies, werden doorgaans alleen gezinshoofden genoteerd; en dat waren in de meeste gevallen mannen. Rijke vrouwen zijn nog wel te vinden in familiearchieven en doordat zij testamenten lieten maken en huwelijkscontracten lieten opstellen. Ook zijn er enkele bijzondere vrouwen te vinden: zij die konden schrijven of over wie geschreven was. Vrouwen uit de onderste laag van de bevolking zijn echter alleen in de bronnen terug te vinden als zij met de

autoriteiten in aanraking kwamen. Dit betekende in de meeste gevallen dat deze vrouwen beschuldigd werden van criminele activiteiten zoals prostitutie, diefstal of zelfs moord. De informatie die op deze manier bijeengezocht wordt, creëert geen evenwichtig beeld van het leven van vrouwen in de zeventiende eeuw. In het archief van de stadsarmenkamer van Zwolle worden echter wel veel vrouwen beschreven en vinden we een schat aan gegevens over hun levensomstandigheden.

In dit artikel wil ik enige aspecten uit het leven van arme vrouwen bespreken. Wat betekende armoede voor het dagelijks leven van deze vrouwen en hoe gingen zij daarmee om? Welke mogelijkheden hadden zij om aan inkomsten te komen? Hoe gedroegen zij zich ten opzichte van de verstrekkers van armenzorg? Voor het beantwoorden van deze vragen zal ik eerst bekijken welke vrouwen arm waren. Vervolgens zal ik kijken naar de steun die de vrouwen kregen van de stadsarmenkamer en als laatste naar de activiteiten die vrouwen ondernamen om hun gezin te helpen overleven.

Oorzaken van armoede

Vooraf weduwen met kinderen en bejaarde vrouwen liepen een grote kans geconfronteerd te worden met armoede. Het krijgen van kinderen, op zich al een gevaarlijke gebeurtenis in het leven van een zeventiende-eeuwse vrouw, betekende dat zij enige tijd niet kon werken en dus geen geld kon verdienen. Als zij getrouwd was, was dit al moeilijk omdat een deel van de inkomsten van het gezin wegviel, maar dan was er tenminste de man die voor geld kon zorgen. Een ongetrouwde vrouw die een kind kreeg, had niet alleen te maken met de afkeuring van haar omgeving, maar kwam ook in de problemen doordat zij op dat moment geen enkele mogelijkheid had om zichzelf en haar kind te verzorgen. Uit de beschrijving

van Albertje Houderdouw in de visitatieboeken van de armenkamer (hierover vertel ik later meer) blijkt hoe moeilijk de omstandigheden van een vrouw in deze situatie konden zijn. Albertje woonde bij de Wijndragerstoren in een kelder en werd op 17 september 1686 bezocht door de aalmoezeniers en diakenen van de armenkamer. Zij schreven op:

'Albertje Houderdouw is een vrouwspersoon sonder man echter twee kinderen overwonnen, waarvan het oudste 8 jaaren sijnde niet wijs is, het andere siek, van haar eijgen ouderdom weet sij niet te seggen, soude wel spinnen, maar kan niet krijgen, is als Diogenes (= heel arm) van hujsraat, linnen, wollen en beddinge voorsien, woont in een kelder daar de rook sijn passagier selfs moet soeken, van haar religie weet sij weijnig, de huur van haar casteel word van de kamer betaalt, monterende 6 stuivers ter week.'

Ook kwam het vaak voor dat vrouwen al op jonge leeftijd weduwe werden, soms met een kind nog op komst, of met een schare kleine kinderen om zich heen die verzorging nodig hadden. Vooral die eerste jaren, als de kinderen nog klein waren, waren erg moeilijk. Waren de kinderen groter, dan konden zij bijdragen in de kosten van het gezin door te gaan werken. Sommige kinderen begonnen al met werken als ze zes jaar oud waren, maar meestal begonnen ze rond hun achtste levensjaar. Naarmate de kinderen ouder werden, gingen ze meer verdienen wat betekende dat het gezin redelijk rond kon komen en geen armenzorg meer nodig had. Maar daarna kwam het moment dat de kinderen het huis uit gingen. Oudere vrouwen moesten dan zichzelf onderhouden en waren daar veelal niet toe in staat.

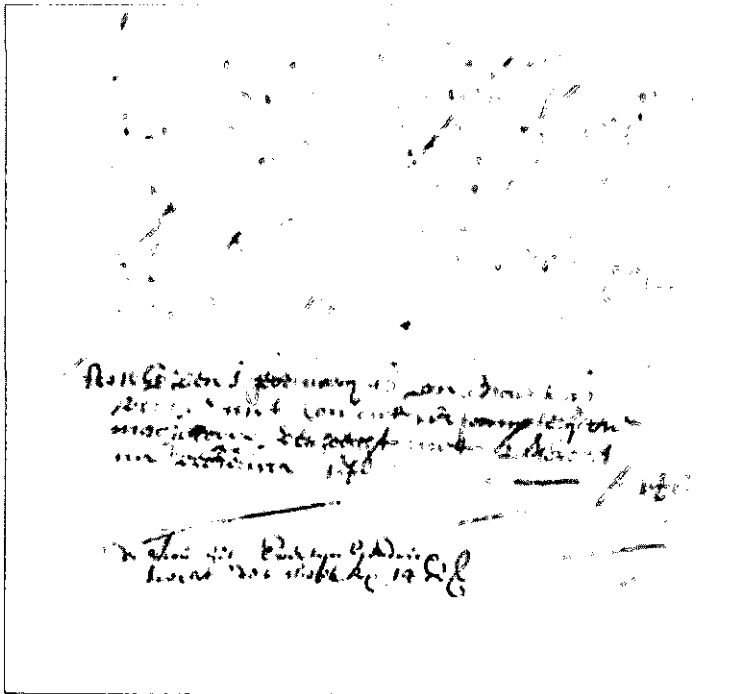
De stadsarmenkamer

De zorg voor arme Zwollenaren was georganiseerd in samenwerking tussen de stedelijke overheid en de Gereformeerde Kerk. Er waren instellingen waar wezen, zieken en bejaarden opgenomen konden worden en particuliere liefdadigheidsinstellingen die woonruimte ter beschikking stelden aan bejaarden, maar de grootste groep armen kon terecht bij de stadsarmenkamer. Deze instelling werd voor de helft bestuurd door aal-

moezeniers aangesteld door de stad en voor de helft door diakenen. De Kamer ondersteunde de armen met wekelijkse gelduitkeringen en materiele steun zoals brood, boter, turf, kleding en bier. Armen die wekelijks geld wilden ontvangen, moesten naar de vergadering van de bestuurders van de armenkamer komen. Nadat zij onderzocht waren over hun omstandigheden en besloten was dat zij steun nodig hadden, werd de hoogte van het zogenaamde weekgeld vastgesteld en in een register opgetekend. In datzelfde register werd van ieder bedeed gezin een korte beschrijving gegeven en werden later de veranderingen in de gezinssituatie of hoogte van de bedeling bijgeschre-

De spinster van Geert-ruyt Rogman plukt vezels van het rokken om ze op het trap-spinnewiel met de linker hand tot garen ineen te draaien. Haar grondstof is vlas of hennep, want wol wordt vanaf de schoot gesponnen (in: A. Buter, De kadans van de getouwen. Amsterdam 1985, 43).

Een bladzijde uit het bedeelden-register uit de periode 1652-1661.

(GAZ, inv.nr. IA025-246, fol. 73v. Foto: Jeanine Otten. Transcriptie: Wim Huijsmans). Hierop is te zien dat de aalmoezeniers soms op een creatieve manier de beschrijvingen noteerden: in plaats van op te schrijven dat de man die hier beschreven werd veel dronk, werd een bierpul getekend.

De transcriptie luidt:

Jan Mertens wedue is een oude, dove vrou die weynich / met spinnen verdienen kan; haer man placht een met- / selaer t'wesen, hadt hem (bierpul getekend) geweldich lieff, soo dat / hij d'vrou in een soberen staet liet sitten; woont tegenover d'Goltgraver in haer eygen huysjen dat sij / den armen nevens al wat sij heeft, heeft overge- / dragen in february a(nn)o '52; haer is des weecx toe./
gelegh
f 151

Mit conditie datter een bij haer inwonen sal. / Den 5 novemb(er) afgeset 3 stuy(ver)
f 12

A(nn)o 1660 den 1 february is Jan Maertens. / weduwe met consent der samptelycke / macsschoepen³ verhoeght met 2 st(uyveer), treckt / nu weckelieck 14 st.
f 14 st.

Den 17 Octob(er) 1660 de gemeene maschappen⁴ / Jan Martens weduwe verhoocht wecklycx 4 st.
f 18 st.

De vrou het 5 Evertyn Hendricx / treckt des weecx 14 st.

1. 15 stuivers

2. verminderd met

3. met toestemming van het voltallige bestuur

4. het voltallige bestuur

5. heet

ven.

Deze steun was bedoeld voor alle armen in de stad, ongeacht hun religie. Voor lidmaten van de Gereformeerde Kerk was er vier keer per jaar een extra uitdeling van geld bovenop hun wekelijkse geld. Katholieken, luthers en of gereformeerden die geen belijdenis hadden gedaan, moesten het doen met wat ze van de Kamer kregen. Van de katholieken werd in ruil voor deze steun verwacht dat de rijken onder hen jaarlijks een bedrag betaalden aan de kamer, hetgeen niet altijd zonder morren gedaan werd.

Tijdens de periode dat zij steun ontvingen, werden de armen minstens één maal per jaar bezocht door de aalmoezeniers en diakenen die rondkeken in hun huis en informeerden naar hun inkomen, ziektes, gedrag en bezittingen. Dit alles werd bijgehouden in visitatieboeken waarvan er enkele bewaard zijn gebleven. De registers van de bedeelden en de visitatieboeken zijn niet allemaal bewaard gebleven, maar de enkelen die de tand des tijds hebben weerstaan, bieden enorm veel informatie over de onderste laag van de stedelijke samenleving in de zeventiende eeuw.

Het bedrag dat bedeelde gezinnen wekelijks ontvingen varieerde sterk. Sommige gezinnen ontvingen drie stuivers per week, andere wel twintig, al naar gelang de grootte van het gezin, het geld dat zij konden verdienen en waarschijnlijk ook de aalmoezenier of diaken die de hoogte van het bedrag vaststelde. Gemiddeld kregen bedeelde gezinnen tussen 1650 en 1700 een wekelijks bedrag van 10,8 stuivers (54 cent). Om een idee te geven van de waarde van dit bedrag: 10,8 stuivers zou ongeveer 15 % zijn van het weekloon van een ongeschoolde mannelijke arbeider (berekend op basis van een 6-daagse werkweek).¹ Dit bedrag was dus niet vergelijkbaar met een bijstandsuitkering zoals wij die nu kennen. Het moet meer gezien worden als een inkomensaanvulling. Het was bij lange na niet genoeg om van te leven, maar vormde een belangrijke bijdrage in de kosten die iedere week betaald moesten worden. Het weekgeld kon gebruikt worden voor het betalen van de huur of het kopen van brood en betekende zo misschien het verschil tussen 'gewone' armoede en totale ellende.

Zoals eerder vermeld, stonden bij de armenkamer

vooral vrouwen ingeschreven. De meeste vrouwen waren tot armoede vervallen na vertrek of overlijden van hun echtgenoot. Er stonden echter ook veel echtparen ingeschreven. Ook voor 'complete' gezinnen kon het moeilijk zijn rond te komen doordat er niet genoeg werk te vinden was of leden van het gezin ziek waren. Veel echtparen met hun kinderen werden bij de armenkamer ingeschreven op naam van de vrouw. Dat betekende dat zij degene was geweest die de steun had aangevraagd en iedere week kwam halen. Dit is opmerkelijk omdat volgens heersende ideeën en volgens de wet, de man het hoofd van het gezin was en wiens naam gebruikt werd in officiële stukken. Het lijkt er echter op dat het regelen van armenzorg tot de taak van de vrouw gerekend werd.

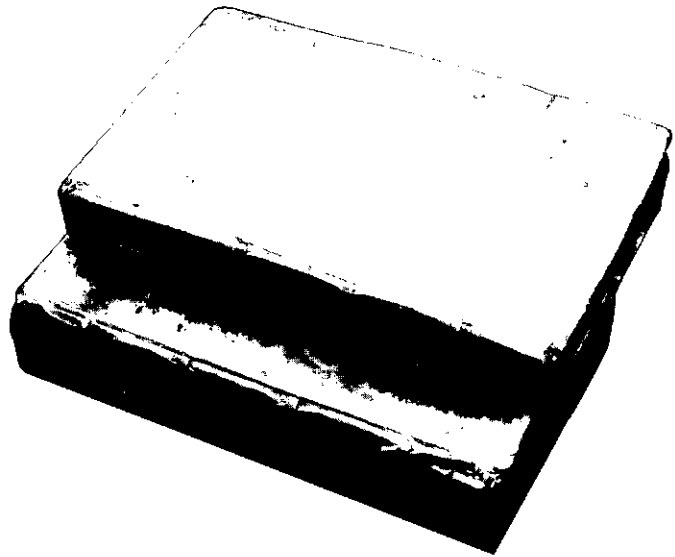
Gingen vrouwen naar de armenkamer omdat hun man niet weg kon van zijn werk? Misschien zal dit een enkele keer een rol gespeeld hebben, maar de meeste arme mannen hadden geen volledige baan. Als ze al werk konden krijgen, betekende dit geen werk van negen tot vijf zoals wij dat kennen, maar werden zij voor enkele uren ingehuurd om een bepaald klusje te doen. Ook is er geen reden om aan te nemen dat de vrouwen meer tijd zouden hebben dan hun man, omdat zij het ook erg druk hadden met werk en de zorg voor de kinderen.

Enkele vrouwen moesten wel zelf de steun regelen omdat hun man een dronkelap was of te lui. Sara Volkers werd als volgt beschreven:

'Sara Volkers is een jonge vrou met 4 kinder, die man is een drager maer die legh niet veel, wat hij verdient dat versuyp hij, als hij wilde kon sijn kost wel verdienen en behoefde van den armen niet te hebben maer alsoo hij sijn verdienst versuij en sij geen gebreck lijde kan met de kinder is haer toegestaen 10 st sweecks.'²

Ook Mette Berents had een jonge en sterke man die werk had als een opperman³ zodat het gezin misschien best rond had kunnen komen. Maar als haar man weer eens te veel gedronken had, wilde hij niets meer doen (al helemaal niet naar de armenkamer gaan om steun aan te vragen).⁴ Vrouwen zoals Sara en Mette hadden waarschijnlijk meer last dan steun van hun echtgenoot en waren genoodzaakt de zorg voor hun gezin en dus het regelen van steun, op zich te nemen. Omdat ande-

re vrouwen steun voor hun gezin regelden zonder dat daar een dergelijke duidelijke reden voor gevonden kan worden, zal het ophalen van het weekgeld waarschijnlijk beschouwd zijn als de dagelijkse zorg voor het gezin en daarom als de taak van de vrouw.

Contacten met arme vrouwen

De aalmoezeniers en diakenen van de armenkamer kwamen bij hun bestuurswerkzaamheden vooral in contact met vrouwen. Hoe verliep dit contact? Waren de vrouwen dankbaar voor de hulp, schaamden zij zich ervoor steun te moeten vragen of vonden zij dat het hun goed recht was? Eigenlijk zijn deze laatste drie vragen alledrie met 'ja' te beantwoorden. Er waren grote verschillen in het gedrag van de vrouwen tegenover de aalmoezeniers en diakenen. Er waren vrouwen die de bestuurders niet binnen wilden laten als ze de visitronde deden en er waren vrouwen die een grote mond gaven, klaagden over de hoogte van de bedeling en begonnen te schelden als ze niet kregen wat zij wilden. Zoals Lijsbet Jans alias Lijsbet in 't Slijphuis, een weduwe van 33 jaar met een kind van zeven over wie werd opgeschreven: 'Men heeft veel bij haer gedaan, den danck die sij daer

Visitatie-boeken. Met dit soort boeken onder de arm gingen de aalmoezeniers en diakenen langs de huizen van de armen (GAZ, inv.nrs. IA025-248 en 249. Foto: Jeanine Otten)

voor betoont is een vule mont die sij geeft als sij iets versoeck extraordinaris en men 't haar wey-gert.⁵ Sommige vrouwen konden erg aanhoudend zijn in hun verzoeken aan de armbestuurders. Zij

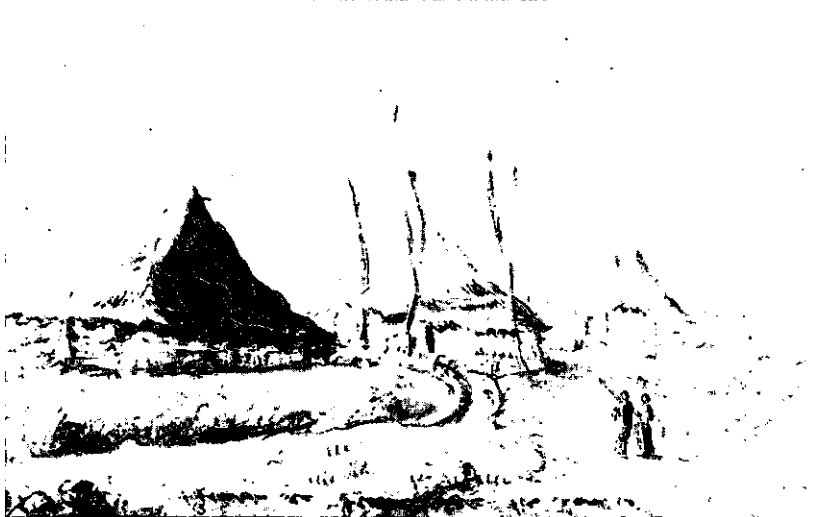
vloeden. De vrouwen wilden zelf beslissen wanneer zij om hulp vroegen, al konden zij niet voorkomen dat ze gedwongen werden hulp te vragen als geen andere mogelijkheid meer voor hen open stond.

Nevenwerkzaamheden

De arme vrouwen regelden niet alleen de bedeling, maar ondernamen allerlei activiteiten die bijdroegen aan de overleving van hun gezin. Dit betekende niet alleen dat zij werk deden waar zij loon voor ontvingen, maar ook dat zij karweitjes deden in ruil voor een wederdienst of betaling in natura. Ook probeerden zij zelfstandig wat te handelen om zo enige inkomsten te vergaren.

Over vrouwenarbeid in de vroeg-moderne periode is nog niet zo veel bekend. Gedeeltelijk komt dat doordat veel vrouwen geen duidelijk omschreven beroep hadden maar door middel van allerlei verschillende werkzaamheden inkomsten bij elkaar scharrelden. Lange tijd hebben historici gedacht dat vrouwenarbeid dus niet zo veel voorstelde. Maar van de arme vrouwen, wier echtgenoot niet genoeg verdiende of overleden was, moeten er wel veel gewerkt hebben, omdat armenzorg alleen bij lange na niet genoeg was om van te leven.

Uit de beroepen van arme vrouwen die ik tot nu toe heb gevonden, blijkt dat een overgrote meerderheid spinster was. Ook kwamen beroepen voor als koopvrouw, wasvrouw of schoonmaakster, spelden- of knopenmaakster, naaister en turf-draagster of -meetster. Uit de manier waarop opgeschreven werd dat een vrouw spinde, blijkt dat spinnen beschouwd werd als iets wat alle vrouwen deden. Soms werd het niet eens nodig gevonden om op te schrijven dat een vrouw spinde en werd alleen het aantal stuivers dat zij daarmee verdiende genoteerd. In deze gevallen kan uit andere vermeldingen over dezelfde vrouw worden afgeleid dat zij inderdaad spinde. Er staan opmerkingen in de registers als 'ze doet niets dan spinnen' of 'ze kan niets verdienen, alleen met spinnen'. Hieruit blijkt dat men spinnen geen echte baan vond. Het was iets dat iedere arme vrouw kon doen om wat extra's te verdienen. Er werd niet van die vrouwen verwacht dat zij daarmee genoeg verdienden om

Op deze prent van Ger-rit Grasdorp is duidelijk te zien dat het gebied vlak buiten de Diezerpoort, waar veel armen woonden, een uitgesproken landelijk karakter had, zodat aannemelijk is dat de armen daar hun eigen voedsel verbouwden (Stedelijk Museum Zwolle).

wilden niet wachten tot hen iets aangeboden werd, maar vroegen zelf om bepaalde kledingstukken, brood of een armenhuisje. Misschien was zeuren wel de enige mogelijkheid om iets voor elkaar te krijgen. Hendrikje van Almeloog vroeg heel lang telkens als zij de aalmoezeniers zag om een armenhuisje, wat zij uiteindelijk kreeg.⁶

Andere vrouwen waren er niet zo blij mee dat ze gedwongen waren steun te vragen. Zij schaamden zich ervoor iedere vrijdag bij de armenkamer in de rij te moeten staan om geld op te halen. Zo was hun armoede voor iedereen duidelijk zichtbaar. Ook was het voor veel vrouwen moeilijk te aangaan dat zij de aalmoezeniers en diakenen in hun huizen moesten toelaten zodat gecontroleerd kon worden of zij wel goede huisvrouwen waren. Deze vrouwen stelden het aanvragen van steun dan ook zo lang mogelijk uit en gingen pas naar de kamer als ze het echt niet meer volhielden. Zo gauw hun situatie iets verbeterde, bedankten zij de aalmoezeniers en probeerden zij het weer zonder bedeling te redden.

De arme vrouwen stonden niet machteloos tegenover de bedeling. Ze wachtten niet onderdanig af tot de aalmoezeniers hen kwamen helpen maar probeerden actief de hulp die ze kregen te ben-

in leven te blijven.

Spinnen kon thuis gedaan worden en was zo te combineren met de zorg voor kinderen. De meeste arme gezinnen woonden in een kelder of een enkele kamer waar geslapen, gegeten, geleefd en dus ook gewerkt werd. De vrouwen konden dus heel gemakkelijk tijdens het spinnen hun kleinste kinderen in de gaten houden.

Koopvrouw is eigenlijk een te mooie beschrijving voor het werk dat arme vrouwen deden. Het ging hier om vrouwen die goederen verkochten op markten en op straat. Zij verkochten vooral etenswaren zoals snoepgoed, noten, vis zoals bokking en aal, brood, meel, appels en groenten zoals knollen en kool. Slechts Else Gerrits alias Schelle Else had vroeger tweedehands huisraad verkocht. Toen zij bij de armenkamer ingeschreven werd, was ze inmiddels te oud om dat werk nog te doen. (We kunnen ons voorstellen hoe zij aan haar bijnaam kwam; waarschijnlijk prees zij met schelle stem haar waren aan.) De marktvrouwen worden beschreven als kleurrijke types. Meer dan andere vrouwen waren zij onbeleefd, gebruikten zij scheldwoorden en probeerden zij de aalmoezeniers en diakenen te bedriegen. Hadden zij geleerd voor zichzelf op te komen door op de markt te werken, of werkten zij juist daar omdat zij goed gebekt waren?

Met het verkopen van groente en vis op de markt werd wat geld verdiend. Een bijkomend voordeel was dat de waren die aan het eind van de dag over waren, mee naar huis gingen. En als er meer restanten waren dan het gezin van de marktvrouw nodig had, kon het misschien geruild worden tegen wat andere marktvrouwen over hadden. Aan het eind van een marktdag konden arme vrouwen restjes verzamelen en afgekeurde, niet te verkopen levensmiddelen mee naar huis nemen om een karrige maaltijd uit samen te stellen. Dit verzamelen is natuurlijk moeilijk te bewijzen. Uit studies in Engeland is echter gebleken dat arme gezinnen op deze manier aan wat extra voedsel kwamen. Waarschijnlijk kwam dit ook voor in Zwolle.⁷

Het huishoudelijk werk dat arme vrouwen deden was niet in vaste dienst bij één huishouden. Dienstbodes kwamen niet bij de armenkamer terecht omdat zij kost en inwoning kregen als deel

van hun loon. De arme vrouwen gingen bij verschillende huizen langs en deden daar de was of het zware, vieze schoonmaakwerk. Dit was een erg zwaar en onzeker bestaan. Soms gingen vrouwen langs de huizen om te vragen of men werk voor haar had, maar meestal hadden zij enkele vaste adressen waar zij regelmatig kwamen. Fenne Herms had jarenlang schoon gemaakt in verscheidene

huizen en doordat dat zulk zwaar werk was, was zij helemaal stijf en 'afgearbeidet' geworden. Spelden- en knopenmaken was een typisch Zwols beroep. Er was een groot aantal meesters in de stad die een grote groep arme kinderen aan het werk zetten om het nauwkeurige werkje te doen. Maar ook arme vrouwen deden dit werk, soms samen met hun kinderen. Het voordeel was dat zij het thuis konden doen, zodat zij ondertussen op de kinderen konden passen. Hoewel het een typisch vrouwenberoep lijkt, waren er niet zoveel naaisters onder de arme vrouwen als wij wellicht zouden verwachten. Slechts enkele van de arme vrouwen waren naaister omdat dit beroep een opleiding vereiste. Veel vrouwen waren opgegroeid in arme gezinnen en hadden geen gelegenheid gehad een opleiding te volgen. Soms subsidieerde de armenkamer de opleiding tot naaister van een meisje. Daaruit blijkt dat een dergelijke opleiding inderdaad geld kostte.

Bethlehemse kerkplein, 1900. Tussen het Refter en de Bethlehemse kerk is het gebouw van de armenkamer te zien. Hier vergaderden vroeger de aalmoezeniers en diakenen, belast met de verzorging van de armen. In 1912 brandde het gebouw af zodat een vrije doorgang van het Bethlehemse kerkplein naar de Nieuwe Markt ontstond.

Het hogere opleidingsniveau van naaisters had waarschijnlijk tot gevolg dat zij genoeg konden verdienen om niet aangewezen te zijn op steun van de armenkamer.

Turfulvester, -draagster en -meetster zijn typische

In de zeventiende eeuw woonden veel armen in kleine huisjes die tegen de Broerenkerk aangebouwd waren. Op deze foto is te zien dat hier rond 1900 nog steeds armoedige huisjes stonden (GAZ, Collectie Schaepman).

Nederlands beroepen (in geen ander land werd zoveel turf als brandstof gebruikt). Het is niet duidelijk waarom veel vrouwen deze beroepen uitoefenden. Turfulsters vulden turfzakken met turf als het aangevoerd was met turfschepen; turfmeesters maten de inhoud van de zakken en turfdraagsters brachten de zakken turf rond in de stad. Vooral dit laatste lijkt toch een erg zwaar karwei waarvan je zou verwachten dat het door mannen werd gedaan. In alle Nederlandse steden

werd dit beroep echter door een groot aantal vrouwen uitgeoefend; soms hadden zij zelfs een eigen afdeling in het turfdragersgilde. Turfdraagsters werden officieel aangesteld door de stad. Het was dus een duidelijk omschreven beroep, maar dat betekende niet dat men er goed van kon leven. Ten eerste ging het om seizoen-arbeid en ten tweede waren er meer turfdraagsters dan nodig, zodat het werk onderling verdeeld werd. Ieder kon slechts enkele uren of dagdelen per week werken. Vandaar dat enkele vrouwen bij de armenkamer kwamen voor een aanvulling op hun loon.

Niet alleen de turfdraagsters werkten part-time, het was een kenmerk van bijna alle vrouwenberoepen. Hierom werden verschillende soorten werk vaak met elkaar gecombineerd. Doede Albers⁸ combineerde speldewerken met het verkopen van snoep; Jannegien Willems⁹ spinde en verkocht meel. Combinatie was soms nodig omdat veel werk afhankelijk was van de seizoenen. Gese Apeldoorns¹⁰ verkocht alleen in het voorjaar bokking. Jan Rengers weduwe¹¹ maakte in de slachttijd zulten schoon en Egbert Westhoffs weduwe¹² wiede in de zomer. Vooral agrarisch werk, dat in de zeventiende eeuw in steden nog veel voorhanden was, was sterk afhankelijk van de seizoenen.

Hoogte van het inkomen

Het inkomen dat de arme vrouwen bijeen konden garen, kan niet alleen in geld uitgedrukt worden. Clasjen Berents wiede de hof van haar verhuurder en mocht daarvoor gratis wonen.¹³ Zo werd werk niet alleen betaald met geld maar ook met een wederdienst of in natura. De manier waarop de inkomsten van de vrouwen beschreven worden in de registers, is dan ook niet alleen in bedragen. Er werden omschrijvingen gegeven zoals 'iets', 'een mooie stuiver' en 'bijna niets'. De aalmoezeniers en diakenen wisten waarschijnlijk wat er met deze beschrijvingen bedoeld werd, maar voor ons is het erg lastig om een idee te krijgen van de inkomsten van vrouwen. Gelukkig werden er ook bedragen genoemd. Dan blijkt dat het loon dat de vrouwen verdienden of de winst die zij maakten met hun handeltje zonder uitzondering erg laag was. Dit is natuurlijk logisch omdat het hier arme vrouwen betreft. Maar ook in vergelijking met wat

arme mannen en zelfs kinderen verdienden was het erg weinig. Kon een man 50 cent per dag verdienen, voor een vrouw was 50 cent per week normaal. Voor dit geld werd weliswaar niet full-time gewerkt maar helaas is niet te achterhalen hoeveel tijd gewerkt moest worden om bijvoorbeeld een stuiver te verdienen. Vooral met het spinnen werd erg weinig verdiend - meestal maar enkele stuivers per week - omdat spinnen een activiteit was die telkens onderbroken werd door andere werkzaamheden en de zorg voor het gezin. Slechts in de tijd die overbleef, kon gesponnen worden.

De hiervoor beschreven activiteiten van arme vrouwen zijn allemaal te beschrijven als werk, al is het in de ruimste zin van het woord. De vrouwen ondernamen echter ook activiteiten die beter te omschrijven zijn als zelf-voorziening. De stad was in de zeventiende eeuw minder volgebouwd dan nu. Dat betekende waarschijnlijk dat vrouwen een gedeelte van eigen voedsel konden verbouwen in een tuintje. Dit gebeurde natuurlijk op zeer kleine schaal, maar kon een gezin erg geholpen hebben. Op eenzelfde manier was het mogelijk dat de arme vrouwen ook andere levensbenodigdheden zelf maakten. De meeste armen hadden erg weinig bezittingen. Er hoefde dus slechts weinig gekocht of gemaakt te worden. Aan huisraad was er misschien een enkele tafel, stoel of kist. Deze konden misschien gemaakt worden uit wat oud gevonden hout. Ook konden oude, tweedehands kleren gekocht of overgenomen worden van vrienden of burens. De vrouwen konden deze herstellen zodat ze weer bruikbaar waren. Hoewel deze activiteiten moeilijk te bewijzen zijn, is het heel aannemelijk dat ze bestaan hebben.

Arme vrouwen in de zeventiende eeuw verkeerden vaak in erg moeilijke omstandigheden. Zij konden maar weinig geld verdienen en werden vaak beperkt in hun mogelijkheden omdat zij kinderen te verzorgen hadden. Dit betekende echter niet dat zij alles gelaten over zich heen lieten komen. Iedere dag opnieuw probeerden zij het uiterste te putten uit de verschillende mogelijkheden die zich voordeden om zo hun gezin te helpen overleven.

Noten

1. D. van der Vlis, 'Daglonen in en rond Kampen van 1526 tot 1810', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 96 (1981), 77-97, 85.
2. Gemeente Archief Zwolle (GAZ), IA 025, 246, fol. 101.
3. Een opperman is een ongeschoolde arbeider in de bouw.
4. GAZ, IA 025, 246, fol. 85v.
5. GAZ, IA 025, 246, fol. 83v.
6. GAZ, IA 025, 246, fol. 47.
7. M. Anderson, 'New Insights into the History of the Family in Britain', in: Anne Digby, Charles Feinstein and David Jenkins, *New Directions in Economic and Social History*, Volume II (Londen 1992), 125-135, 132.
8. GAZ, IA 025, 246, fol. 26v.
9. GAZ, IA 025, 248, fol. 17v.
10. GAZ, IA 025, 246, fol. 38.
11. GAZ, IA 025, 246, fol. 74.
12. GAZ, IA 025, 248, fol. 36v.
13. GAZ, IA 025, 246, fol. 26. Het is waarschijnlijk dat zij er gratis mocht wonen ook uit liefdadigheid van de verhuurder, want zij zal nooit zoveel moeten wieden dat zij de volledige huurprijs zou verdienen (het wieden hoefde alleen maar in de zomer).

zich daarom op eigen kracht tegen aanvallen zowel van binnenuit als van buitenaf beschermen. Alle mannen ouder dan 18 en jonger dan 60 jaar werden onder de wapens geroepen, maar een katholiek kon geen bevelhebber worden. Dat stak, maar de katholieken durfden hun ongenoegen niet uit te spreken totdat zij zich gesteund wisten door de dichterbij komende troepen van Maarten Schenck. Deze was door de hertog van Parma, Spaans landvoogd in de Nederlanden naar Groningen gestuurd. Toen hij in de buurt van Zwolle kwam gaf dit de katholieken moed te protesteren. Zij wensten hun eigen hoplieden en vaandrigen te kiezen en zij wilden samen met de gereformeerden de sleutel van de stadspoorten bewaren. De magistraat gaf niet toe.⁵

Ook bij de gereformeerden smeulde onrust. Zij wisten zich gesteund door invloedrijke personen zoals de drost en de rentmeester van Salland. Een aantal geusgezinde vrouwen en kinderen vroeg toestemming in optocht door de stad te trekken. De magistraat weigerde maar gaf in tweede instantie, mogelijk uit angst voor onlusten, alsnog toestemming.⁶

De uitbarsting

Op woensdag 15 juni - St. Vitusdag - om 8 uur 's morgens ging het mis. Een katholiek inwoner van Zwolle maakte een wandelingetje door de stad. Toen hij op de markt kwam, versperden vier gereformeerde stadsgenoten hem de weg. Zodra de man beseftte dat hij in ernst bedreigd werd en kans liep doorstoken te worden probeerde hij zijn aanvallers te ontwijken. Van de omstanders kwamen er vier of vijf man te hulp. Het aantal omstanders nam snel toe. De gemoederen werden verder opgehitst door beledigingen en de vechtpartij liep uit de hand. De wacht had het opstootje inmiddels in de gaten. Gezien de gespannen sfeer in de stad was zij bewapend. Op de markt stonden twee kleine kanonnen die door de wacht in stelling werden gebracht, het laden ervan duurde maar even. Onder grote belangstelling van het inmiddels toegelopen publiek namen zij de markt in. De gereformeerden schaarden zich aan de kant van de wacht. De katholieken bezetten de Diezerstraat en de Smeden en stelden zich ook op voor een gewa-

pente confrontatie. De geuzen haalden wapens op die zij verborgen hadden tussen de Waag en het Vleeshuis op de hoek van de Luttekestraat en de Voorstraat, vlak bij de Militaire Officierswacht. Zij sloten de marktzijde af met wijnvaten, die men

haastig met aarde gevuld had en vuurden met een van de kanonnen op de katholieken.⁷ Zij bezetten de Michaëlskerk en het kerkhof, de Kamperpoort en het Rode Torenplein.⁸ De opwinding groeide. Veel mensen liepen op straat en riepen meer volk bijeen. De uitbarsting drong tot de raad door en deze stuurde een af-

Onder de toenemende Spaanse dreiging werd ter verdediging van de stad de ordening van de schutterij in een reglement vastgelegd.

vaardiging van zes personen om te bemiddelen. Het haalde niets uit. De gereformeerden namen het standpunt in dat de algemene vijand van het vaderland gewerd mocht worden. Ze meenden dat de malcontenten zich versterkten met boeren en huislieden uit Zwollerkerspel om 'een onverzagbare bloeddorstigheid te blussen aan de gereformeerden.' Zij hoorden in het tumult de stemmen van de vijand roepen dat zij hun handen in geuzebloed wilden wassen. Dat de katholieken de hulp van veertien vendels knechten plus paarden toegezonden kregen sterkte de gereformeerden in deze overtuiging. Geen wonder dat een poging van burgemeester Derk Bastert om de rust te herstellen op niets uitliep. Hij werd van zijn paard getrokken. Het paard werd onmiddellijk bestegen door zijn aanvalster die de Sassenpoort uitreed om de boeren uit Mastenbroek binnen te halen. Hij poogde hen te doen geloven dat de katholieken gewonnen hadden. De boeren geloofden hem niet, en terecht. Ook nadat de Spaansgezinden in de stad zich meester gemaakt hadden van de Diezerpoort bleven de Mastenbroekers liever buiten de stadsmuren.⁹

Johan Bentinck

De situatie binnen de muren van Zwolle wordt belicht in een brief van de Zwollenaar Johan Bentinck. Hij bezag het tumult vanuit zijn woning en sloot voorzichtigheidshalve zijn ramen. Hij bleef binnen zitten, ook toen hij zowel aan de voorkant als aan de achterkant van zijn huis het rumoer heftiger hoorde worden. Pas toen het oproer zo hevig was dat hij zich in zijn eigen huis niet meer veilig voelde, vluchtte hij naar het Wijnhuis. Bentinck had de indruk dat het heimelijk gefluister van andere gasten op hem betrekking had. Dat maakte dat hij zich onbehaaglijk voelde; hij wilde er weg. Samen met een oude wijnknecht ging hij naar diens huis en daar bleven zij tot twee of drie uur in de middag. Buiten gekomen ontmoette hij een paar leden van de raad. Hij sprak hen aan en verzocht hen naar het raadhuis te gaan om te bemiddelen. Zelf ging hij, om niet in het geweld verzeild te raken met een omweg naar huis. Hij vermeed de markt waar de gereformeerden zich bevonden. Thuis had hij gezelschap van enige inwo-

ners van Genemuiden en samen hebben ze gegeten en 'meer dan twee wijnen' gedronken. Tegen de avond toen er heel wat volk op straat liep, ging Bentinck weer naar buiten. Enige stadsgenoten vroegen hem een poging te wagen om een gevangene in de Sassenpoort vrij te krijgen. De man zou er - naar hun mening - buiten zijn schuld terecht gekomen zijn. Bentinck zei dat hij zou gaan kijken in de hoop de vrijlating in der minne te kunnen schikken. Zonder 'enich hernasch, speets, roer, off rappier' ging hij erop af. Of het gelukt is wordt niet vermeld, maar het is onwaarschijnlijk. Hoewel er op dat moment weinig mensen bij de poort waren ondernam Bentinck een poging de rust te herstellen.¹⁰

Hulp van buiten

Geen van de partijen gaf toe en in de late avond was de strijd nog steeds onbeslist, al bleef men praten om tot elkaar te komen. Zonder succes, vermaningen hielpen niet en uitschelden voor meinedige hielp net zo min. De gereformeerden en de staatsgezinden, met 150 man ver in de minderheid - 1 tegen 8 -, wisten Amsterdam te waarschuwen. Amsterdam vroeg op haar beurt Hoorn en Enkhuizen om bijstand. De Zwolse raad stuurde ijlings een bode naar Deventer om hulp te vragen. In Kampen drong het bericht door dat er 'desen morgen eenige twijspalt onder de burgeren binnen Swolle erresen is.' Aan hopman Schampion werd om assistentie gevraagd. Ook Hattem bereikte een verzoek om hulp. Een vendel van 60 man uit Kampen trok naar Zwolle gevolgd door een groep Kamper burgers. De burgers namen evenwel een andere weg dan de soldaten. Zij reisden via het Zalkerveer en liepen regelrecht in de armen van boze katholieke boeren die rondom Zwolle alle veren en passen bezet hadden. De boeren verhinderden de Kampenaren om verder te gaan en de Kampenaren keerden om. De boeren achtervolgden hen, vielen aan en namen hun wapens af. Twaalf mannen werden vermoord. Ontdaan keerden de overlevenden terug. Een van hen had zich weten te verbergen en bleef in Mastenbroek achter. Hij werd de volgende dag alsnog gevangen en vermoord. Zijn lijk werd net als dat van de anderen in de IJssel gegooid. De Kamper solda-

ten staken de IJssel over en trokken aan de veilige Gelderse kant naar Hattem. Hattemse soldaten waren de IJssel al over om het Katerveer te ontzetten. Dat was niet zo gemakkelijk, want er kwamen steeds meer boeren naar het Katerveer. Met schuiten en aken stak het vendel uit Kampen snel de rivier over, nadat nog vijftien soldaten uit Hattem zich aangesloten hadden. Gezamenlijk werden zij de boeren de baas en wisten zij hen te verjagen.

Toen ze uiteindelijk bij Zwolle kwamen, troffen zij de poort gesloten, de toegang werd hun geweigerd. Een paar mannen klommen over een laag gedeelte van de stadsmuur en kwamen achter in de tuin van burgemeester Johan van Haerst terecht. Vandaar gingen ze de stad in.

De katholieken zullen van deze versterking geschrokken zijn, maar vlak buiten de muren bevonden zich de afgeslagen verdedigers van het Katerveer. Katholieke vrouwen openden de Kamperpoort en lieten 100 à 300 boeren binnen. Zij trokken naar de markt.¹¹

Schenck wilde met zijn leger de hulp vanuit Deventer beletten. Hij wilde de Deventenaren de pas afsnijden, maar op vrijdag 17 juni kwamen er toch twee vendels staatsse Deventer burgers - men spreekt van 300 man - in Zwolle aan. De Zwolle-naar die naar Deventer was gestuurd om hulp te vragen, werd op zijn terugreis vermoord.

Ook uit Holland was staatsse hulp in aantocht. Een paar Amsterdammers wisten in Harderwijk te vertellen dat zij tegelijk met een vendel knechten sloop waren gegaan. Het vendel was op weg naar Mastenbroek of naar Zwolle. Zij hadden ook een vendel uit Hoorn gezien en een uit Enkhuizen. Mogelijk hebben Hoorn en Enkhuizen zich bij de Hollanders aangesloten. In ieder geval staken twee Hollandse vendels, bestaande uit 225 man, de IJssel bij Oldeneel over en kwamen op 19 juni bij de Sassenpoort de stad binnen.¹² Hun komst bezegelde het lot van de katholieke partij; zij dolf het onderspit. Veel spaansgezinden vluchtten de stad uit. Een wagen met schutters reed om de stad en verzamelde geschut van de katholieken. Hun aanvoerders werden gezocht. Hopman Ulger trok het stadhuis in en richtte er vernielingen aan. Onder dreiging van een getrokken pistool eiste hij van de magistraat de sleutel van de stad. Hij kreeg zelf

nog een kogel door zijn been.¹³ Een twintigtal huizen van de belangrijkste katholieken werd 'door de Onroomschen geplonderd' en in brand gestoken. Hieronder waren ook huizen waar rijke Kampenaren hun kostbaarste bezittingen veilig ondergebracht dachten te hebben. Door onlusten in Kampen had menige Kampenaar zijn rijkdom binnen Zwolle gebracht.¹⁴ Klaarblijkelijk verwachtten zij niet dat het ook in deze stad tot plun-

Het huis van Derk Hertgers aan de Melkmarkt dat tijdens de opstand werd geplunderd.

deringen zou komen. Een van de huizen die het moest ontgelden was het huis van Derk Hertgers aan de Melkmarkt, midden in het centrum van de strijd. Andere slachtoffers waren onder andere de burgemeesters Thomas Knoppert en Henrick ten Holte en oud-burgemeester Bitter van der Marsch.¹⁵ Ook het huis van Johan Bentinck werd geplunderd. De St.Michaëlskerk, die tot nog toe buiten het geweld was gebleven, werd bestormd en beschadigd. Op de markt staken de geuzen drie vuren aan en verbrandden kerkelijk goed uit de St.Michaëlskerk.¹⁶

Er kwam nog een vendel van 150 soldaten naar Zwolle, waardoor de staatse hulp onnodig zwaar werd en de onkosten uit de hand liepen. De bestuurders van het gewest stelden samen met de legerleiding een contract op, waarin geregeld werd dat de stad Zwolle één vendel zou betalen en dat de twee eerder gearriveerde Hollandse vendels zouden vertrekken. Het verdrag werd ondertekend door Joan Sloet als medebestuurder van het gewest. Verder ondertekenden twee edelen, twee Deventernaren en vier Zwollenaren, onder wie de burgemeesters Johan van Haerst en Derk Bastert, en de bevelhebbers van de vendels.¹⁷

Herstel van de orde

Men begon orde op zaken te stellen. De doden moesten begraven worden, (er waren drie of vier doden te betreuren aan gereformeerde zijde en vijf of zes in het katholieke kamp),¹⁸ het puin moest geruimd worden en de buit verdeeld. De geroofde buit was groot en bestond uit 'groot geldt ende anders - waer oock veele goets mede was...'.¹⁹ Op 27 juni werd op gewestelijk niveau een aanvang gemaakt met het herstellen van de rust.

Men zocht de oproerkraaiers en strafte hen. De straffen varieerden van geldboetes tot verbanning.²⁰ De schoenmaker Andries Toer werd tot een boete van 20 goudgulden veroordeeld.²¹ Arend Wenmers was in de gevangenis geraakt. Wat hij als schamel burger, altijd getrouw en gehoorzaam verkeerd gedaan had, wordt niet nader omschreven. Hij was zoals alle mannen 'in die wapen geresen'. De schade die hij blijkbaar veroorzaakt had, zou hij nooit kunnen betalen en Beerte, zijn vrouw en zijn kleine kinderen raakten door

zijn gevangenschap in financiële nood. In een brief werd aan de graaf van Hollagh gevraagd bij de magistraat te bemiddelen om Arend uit de gevangenis te ontslaan, de zware kosten om te slaan en zijn beroep weer te mogen uitoefenen. De graaf nam het aangeboden werk van barmhartigheid aan en zond de brief, voorzien van enige aantekeningen in de marge, door naar de magistraat.

Arent Garrits, net zo'n goed en gehoorzaam burger als de voorgaande Arend, was eveneens in de gevangenis gekomen. Hoewel nog zeer jong had hij op St.Vitusdag bij de regering een geweer gehaald. Uit affectie voor het Vaderland had hij zich in dienst van de Staten gesteld, hij kwam bij de ruitery. Arend had geprobeerd een kleinigheid bij te verdienen door paarden te helpen stelen. Zijn ritmeester ontdekte het vergrijp en klaagde hem aan. Volgens de verdediging van Arend kwam deze beschuldiging waarschijnlijk voort uit afgunst, omdat hij niet voldoende buit aan zijn ritmeester had afgestaan. Helemaal onschuldig pleiten konden zij hem echter niet. Maar Arend had de diefstallen niet alleen gepleegd. Bovendien had hij er slechts een paar gulden voor zijn hulp gekregen. De slechte uitbetaling van het soldij zou er ook iets mee te maken hebben. Het verblijf in de gevangenis was niet gratis en al met al was hij nu bijna platzak. De belangrijkste reden om de jongeman vrij te laten was het feit dat hij een burgerzoon was; zijn voorvaderen hadden van 'ouder op ouder' altijd in de stad gewoond. Het hartzeer en de schande die zijn gevangenschap voor zijn familie bracht wogen zwaar. Zijn verdedigers beloofden dat er na de vrijlating van Arend geen klachten meer over hem zouden komen.²²

Bentinck was na het oproer van huis gehaald en vastgezet. Hij ontkende dat hij vooraf iets van het oproer geweten had. Hij benadrukte daarentegen zijn vreedzame bemiddelingspogingen en het feit dat hij ongewapend was geweest. Hij ontkende bij de Sassenpoort te zijn geweest, toen de vrouwen de boeren binnen lieten; hij had er ook niet van geweten. Hij distancierde zich van de opstand en vond dat hij met de plundering van zijn huis al genoeg gestraft was. Hij vroeg een pas om binnen en buiten de stad Zwolle vrij te mogen reizen.²³

Een stuk minder zelfbewust was Hendrick Strop.

Hij was na het oproer ondergedoken. Vijf weken later was hij nog steeds niet terug. Op St. Vitusdag was hij net als alle andere huislieden bij het oproer aanwezig geweest; zonder geweer, enkel bewapend met een stok met een ijzeren punt. Wellicht had ook hij last van dronkenschap of anders van onwetendheid of onbesuisdheid. Mogelijk had hij enige onbehoorlijke woorden gesproken, aldus een litanie van excuses van zijn vrouw Jannetgen. Zij vroeg aan de raad of hij net als anderen weer ongehinderd thuis mocht komen om zijn werk als 'dijcker en damer' te hervatten. Een matige geldboete werd door haar bij voorbaat geaccepteerd.²⁴ Claess van Groeningen, Derrick Wielmaecker en de priester Gerrijt Venneman werden voor 'jaer ende dach' uit de stad verbannen en Liefert Becker mocht 'ten ewigen daege' niet meer terugkomen.²⁵ In de decembermaand volgend op het oproer namen scherpe maatregelen tegen de mensen die nog bij de vijand waren. Was een man nog bij de vijand dan moest zijn vrouw binnen acht dagen de stad verlaten met achterlating van goederen. Ook bannelingen verbeurden hun goed aan de stad. De stad nam het recht om over katholieke goederen te beschikken. Nog in het jaar 1580 werden een drietal vicariën openbaar verkocht.²⁶ Hoewel het nog drie jaar zou duren voordat de hervormde religie de openbare en enig toegestane religie werd,²⁷ kregen de malcontenten steeds meer reden tot ontevredenheid. De onderdrukking van de rooms-katholieke godsdienst door de gereformeerden was begonnen.

Noten

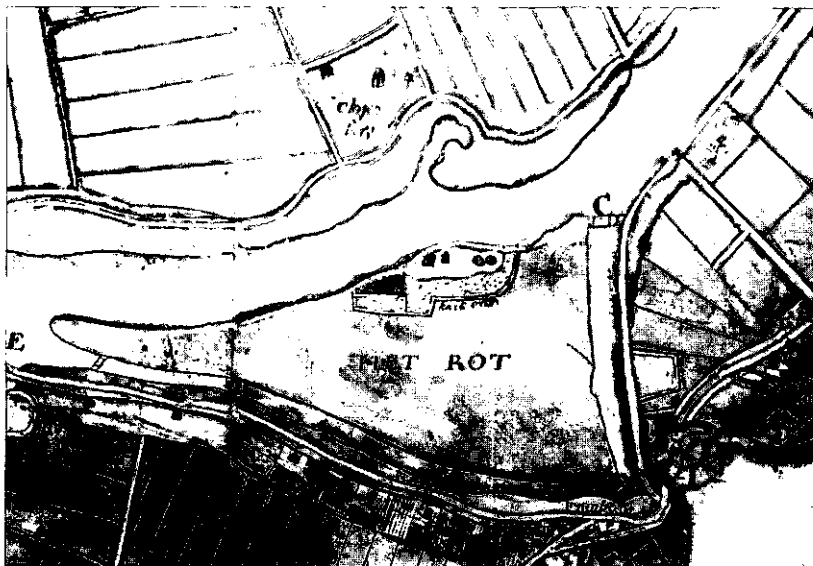
1. S. Elte, 'Bescheiden betreffende de hervorming in Zwolle', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 8 (1937), 57.
2. B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle 1773, dl.3, 24.
3. W. Nagge, *Historie van Overijssel*, Zwolle 1908, dl.2, 318 en F. van der Pol, *De reformatie te Kampen*, Kampen 1990, 246.
4. Elte, 'Bescheiden', 129.
5. [G. Dumbar], *Hedendaagse Historie [...]*, Amsterdam etc. 1801, dl.3, 453-454.
6. Van Hattum, *Geschiedenissen*, 197; Rijks Archief Overijssel (RAO), Handschriften verzameling Vereniging Overijssels Recht en Geschiedenis, inv. nr. 909.
7. H. Hooft Graafland, *Kronijk van het Historisch gezelschap te Utrecht 4* (1848), 107-112.
8. Van Hattum, *Geschiedenissen*, 197.
9. Hooft Graafland, *Kronijk*, 109; Van Hattum, *Geschiedenissen*, 197.
10. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), inv.nr. AAZ01-05354. Rekwesten, inhoudende gratieverzoeken voor degenen die bij de opstand van de burgerij tegen de stadsregering op 15 juni 1580 gevangen zijn genomen.
11. Hooft Graafland. *Kronijk*, 110-111; Van Hattum, *Geschiedenissen*, 197; Van der Pol, *Reformatie*, 299-300.
12. Van Hattum, *Geschiedenissen*, 201-203; Hooft Graafland, *Kronijk*, 111.
13. Hooft Graafland, *Kronijk*, 111; RAO, HSS VMORG, inv. nr. 909.
14. Dumbar, *Hedendaagse Historie*, 344.
15. D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalig Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, 283 en 289.
16. RAO, HSS VMORG, inv. nr. 909.
17. Van Hattum, *Geschiedenissen*, 203-204.
18. Hooft Graafland, *Kronijk*, 111.
19. De Vries, *Bouwen*, 283.
20. Van Hattum, *Geschiedenissen*, 210-211 en 250-251.
21. Elte, 'Bescheiden', 129.
22. GAZ, inv.nr. AAZ01-05354.
23. Idem.
24. Idem.
25. Hooft Graafland, *Kronijk*, 129-130.
26. Van Hattum, *Geschiedenissen*, 209-211.
27. Dumbar, *Hedendaagse Historie*, 452 e.v.

Twée overzijden worden buren

Wim Huijsmans en
Johan Seekles

Inleiding

De komende jaren wordt er hard gewerkt aan de bouw van een nieuw stadsdeel, Stadshagen. Om Stadshagen makkelijk te

Detail van een kaart van het gebied tussen Zwolle en Hasselt, getekend door Abraham Hanselaar in 1764. Boven het Rot is de kalkoven aan het Zwarte Water getekend, aan de overzijde van de rivier ligt de Klooienberg (Clojenberg). De molen aan het Zwarte Water is de houtzaagmolen 'het Fortuin', afgebroken in 1917. (GAZ, foto: J. Otten, 1996).

bereiken worden over het Zwarte Water twee bruggen gebouwd, de Mastenbroekerbrug én de Twistvlietbrug. Nieuwe bruggen, oude namen. In dit artikel zullen we wat dieper ingaan op de naamgeving van één van die bruggen, namelijk de Twistvlietbrug.

De Kalkovens

De naam Twistvlietbrug is ontleend aan de buitenplaats Twistvliet die gelegen was op de westoever van het Zwarte Water ten zuiden van het huidige Zwolle-IJsselkanaal. Op dat terrein staan nu de bedrijfsgebouwen van de Stichtse Houthandel (Stiho BV), voorheen houthandel Eindhoven en Zoon. In de achttiende eeuw stond ter plekke een 'buitengoed' dat toen voorkwam onder de naam

De Kalkovens. Het was in 1750 eigendom van de familie Nauta.¹ Deze naam is afgeleid van de activiteiten die daar toen plaatsvonden, namelijk het verbranden van schelpen tot kalk. Dat moest vanwege het lessen steeds gebeuren in de nabijheid van water. Mensen die het zich konden permitteren lieten in de zeventiende en achttiende eeuw vaak op mooie plekjes aan het water of in een bosrijke omgeving een tweede huis bouwen. De prachtige buitenplaatsen aan de Hollandse Vecht, gebouwd in opdracht van rijke Amsterdamse kooplieden, zijn daar een bekend voorbeeld van. Ook in Overijssel vond deze trend navolging. Tal van verpachte boerenerven, ook wel spijkers genaamd, werden door de eigenaar vertimmerd en omgevormd tot prachtige buitenplaatsen. In de zomer bracht de eigenaar van zo'n buitenplaats zijn tijd door op het platteland, in de winter woonde hij in de stad. Tot deze categorie buitenplaatsen behoren in de omgeving van Zwolle bijvoorbeeld Zandhove, Boswijk, Schellerberg en De Horte.

Twistvliet

De naam Twistvliet komt voor het eerst voor in een akte van 17 mei 1800.² Het goed wordt dan aangeduid als een buitenplaats, eigendom van Willem Lodewijk van der Upwich, die in Kampen ontvanger van de domeinen en lid van het stadsbestuur was. Hij had de buitenplaats met twee kalkovens aan het Zwarte Water op 19 augustus 1793 bij een openbare verkoop aangekocht van de erfgenamen van Dr. H. Hubert voor 14.300 gulden.³ Op 25 maart 1794 vond de overdracht plaats.⁴ Ondanks de hoge aankoopssom hoefde hij slechts een hypotheek te nemen van 1400 gulden tegen 3,75 % rente per jaar.⁵ Kort na aankoop verzocht hij het stadsbestuur van Zwolle om de brug over de trekvaart naar Kam-

pen te verbeteren omdat er 'geene passagie van rijtuig en paarden' mogelijk was. De brug was te smal en zijn buitenplaats was daardoor per rijtuig onbereikbaar. Ongeveer vijftien jaar eerder, toen Dr. Hubert nog eigenaar van de Kalkovens was, was immers met het stadsbestuur de afspraak gemaakt dat de stad de bruggen over de trekvaart zou onderhouden. Afsproken werd nu dat de stad voor zo weinig mogelijk geld een op- en afrit zou maken.⁶

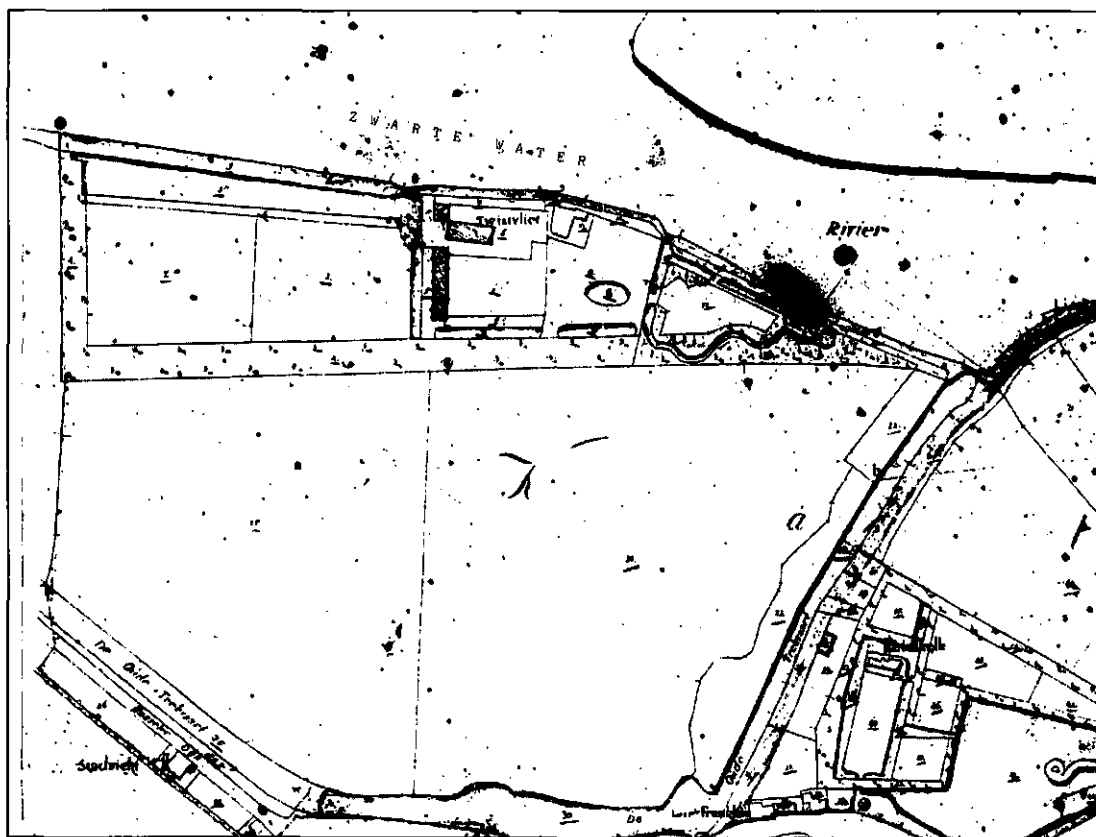
Willem Lodewijk van der Upwich gaf de naam Twistvliet aan deze buitenplaats. Toen hij in 1794 eigenaar werd, was er in de akte nog sprake van

naam. Vanaf 1800 werd de buitenplaats enkel en alleen nog maar aangeduid als Twistvliet.

Twistvliet in de 19e en 20e eeuw

Op 4 januari 1804 werd Twistvliet verkocht.⁷ De nieuwe eigenaar was jonkvrouwe Maria Cornelia Spiering, geboren in 1751, rentenierse en dochter van een kolonel. Zij nam haar intrek op Twistvliet en woonde er permanent. Bijna vijftien jaar heeft zij mogen genieten van haar mooie stulpje. De bekende Zwolse schilder Derk Jan van der Laan was gehuwd met haar zuster.⁸

Rhijnvis Feith was met haar bevriend. In één van

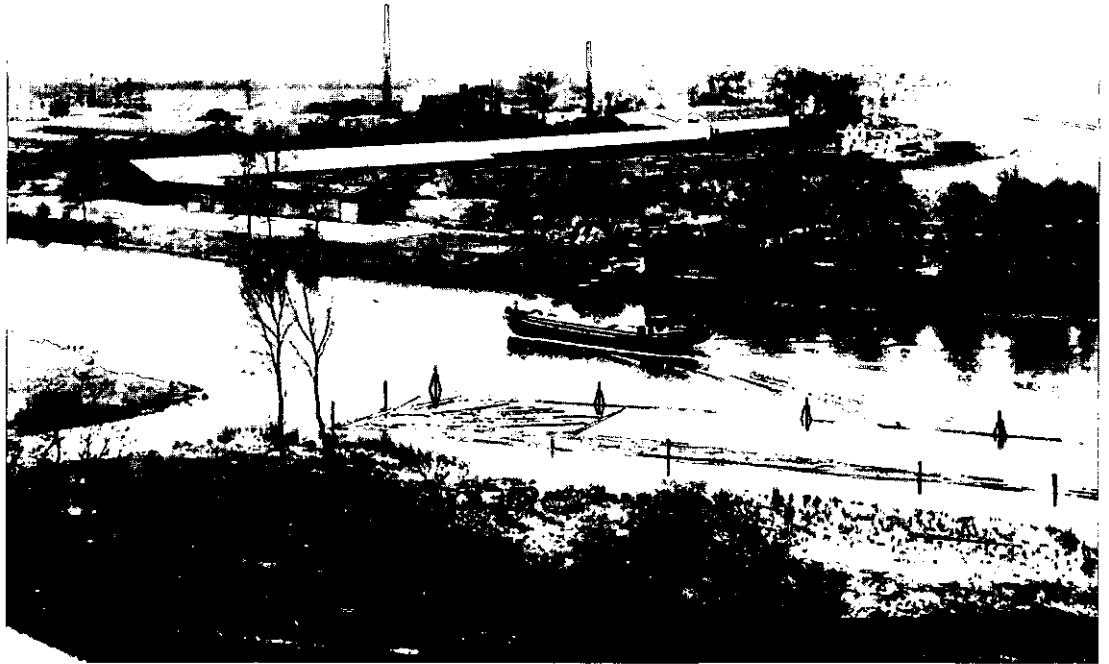
Twistvliet met grote tuin aan het Zwarte Water. Copie van de kadastrale minuutplan, ca. 1830. (GAZ).

De Kalkovens. Waarom hij de naam Twistvliet gaf, is niet bekend. Waarschijnlijk vond hij de naam de Kalkovens voor deze behuizing te boers, nadat hij het huis had laten vertimmeren en de allure gegeven had van een riante buitenplaats. Zo'n huis moest toch voorzien zijn van een klinkende

zijn brieven noemde hij haar 'mijn oudste vriendin'.⁹ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Twistvliet zich aan het begin van de negentiende eeuw tot een cultureel trefcentrum ontwikkeld heeft waar over kunst, politiek en literatuur gesproken én waar de penseel gehanteerd werd.

Op 19 juni 1818 verscheen de volgende advertentie in de Overijsselsche en Zwolsche Courant:
 'Op den 14 Julij 1818 zal op het Stads Wijnhuis te Zwolle ten overstaan van den openbaar Notaris Mr. L.H.C. Nilant worden ingezet en op den 28 dier maand publiek verkocht worden :
 "Een buitenplaats Twistvliet genaamd, gelegen onder de jurisdictie der stad Zwolle, ruim een kwar-

Twistvliet aan het Zwarte Water op het bedrijventerrein van de houthandel Eindhoven en Zn. Rechts het Zwolle-IJsselkanaal in aanleg, ca. 1962.

tier buiten de stad aan het Swarte Water en aan het jaagpad van Zwolle op Kampen, hebbende een alleraangenaamst uitzigt, en bestaande in een huis, waarin verscheidene behangen kamers en alle verdere mogelijke commoditeiten, koetshuizen, stalling voor 4 paarden, tuinmans woning, ruime tuin, voorzien van broei- en trekkasten en met de beste vruchtboomen bepland, aangename en lommerijke wandelingen; met schone eiken en beuken boomen bepland, en met allerhande uitheemsche gewassen voorzien; vischrijke vijvers, hebbende voorts alle vereischten, die het buitenleven kunnen veraangenamen, te zamen groot ruim vier

morgen."

De nieuwe eigenaar van Twistvliet werd Lucas Reuvekamp, landbouwer te Dieze. Voor de fraaie buitenplaats betaalde hij de som van 6800 gulden.¹⁰ Of hij daar werkelijk ook gewoond heeft, is zeer onwaarschijnlijk. Voor de hand ligt dat hij als stroman de buitenplaats heeft aangekocht en wel voor Lambert Eindhoven.

Houthandel

De Blokzijlse houthandelaar Lambert Eindhoven vestigde zich in 1825 te Zwolle. Eindhoven zocht naar nieuwe mogelijkheden om zijn door brand verwoeste houthandel in Zwolle voort te zetten. 1 maart 1825 was voor hem een belangrijke dag. Op die dag legde hij op de buitenplaats Twistvliet, die met het omliggende terrein zeven hectares groot was, de eerste steen voor een windhoutzaagmolen. Deze handeling vormde het begin van de handelsactiviteiten van de houthandel Eindhoven en Zoon.

Gedurende 75 jaar vormde de buitenplaats Twist-

vliet het sociale middelpunt van een zakelijk familie-imperium. Leden van de familie Eindhoven bleven tot 1890 aan het bedrijf verbonden. In dat jaar verkocht Jacob Eindhoven het bedrijf aan zijn neef Lambertus de Vries. Ruim zeven jaar (1897) later verwierf De Vries ook de buitenplaats Twistvliet.

Op 27 december 1900 vond de oprichting plaats van de NV. Houthandel voorheen Eindhoven en zoon. De Vries bracht de volgende goederen in: een stoomhoutzaagmolen met bijgelegen kantoor, loods en verdere gebouwtjes, een herenhuis met erf en tuin en tot slot het vroegere buitenverblijf, genaamd Twistvliet, met zaagmolen, tuin, groenland en bomen.

Op het terrein van het landgoed Twistvliet stonden rond 1950 verschillende gebouwen. Naast de windhoutzaagmolen bevonden zich op het terrein twee houtloodsen, een bergplaats, een wagenloods, een paardestal met koetshuis en koetsiers- of arbeiderswoning, alsmede het oorspronkelijk landhuis 'Twistvliet'. Het landhuis was toen al zo vertimmerd dat er drie gezinnen in konden wonen.¹¹

De koetsiers- of arbeiderswoning is het langst bewoond geweest. Thans zijn van dat huis en de wagenloods nog slechts ruïnes overgebleven. Het oorspronkelijk landhuis werd zeker nog tot in de jaren vijftig door gezinnen van medewerkers, onder wie de procuratiehouder en de vertegenwoordiger, bewoond. Het is rond 1963 afgebroken om plaats te maken voor een uitbreiding van de houtloods. De vijver en de boomgaard zijn verdwenen. De oorspronkelijke lanenstructuur is nog enigzins te herkennen. Tegenwoordig zijn in het terrein nog slechts schamele restanten te vinden, die getuigen van het buitenplaatsachtige verleden.¹²

Technische details

	Mastenbroekerbrug	Twistvlietbrug
type	tuibrug	tuibrug
materiaal	beton	beton
breedte	17 m	12 m
hoogte	50 m	32 m
lengte	195 m	180 m
breedte		
* beweegbaar deel	16,5 m	20 m
* vast deel	50 m	50 m
bouwkosten	±15 milj.	±15 milj.

Noten

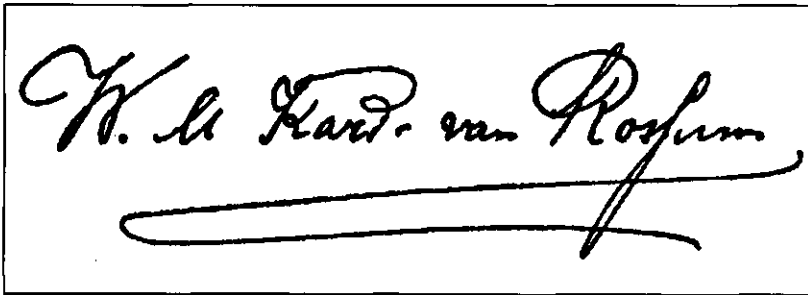
1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), inv.nr. RA001-623, p. 110-113.
2. GAZ, Transportregister, inv.nr. RA001-57, p. 253.
3. GAZ, Register van Aangifte voor de 50e penning, inv.nr. AAZ01-04259, p. 99.
4. GAZ, Transportregister, inv.nr. RA001-55, p. 482.
5. GAZ, Transportregister, inv.nr. RA001-55, p. 489.
6. GAZ, Resolutie Schepenen en Raden dd. 27 maart 1794, inv.nr. AAZ01-098, p. 150-152.
7. GAZ, Transportregister, inv.nr. RA001-58, p. 208.
8. J.C. Streng, *De Zwolse kunstschilder Derk Jan van der Laan (1759-1829)*, (Zwolle 1990), p. 8 en 9.
9. J.C. Streng (ed.) *De correspondentie van Rhijnvis Feith (1753-1824)*, (Epe 1994), brief nr. 164.
10. GAZ, Notaris Nilant, inv.nr. NA001-764, aktenr. 238 en 249.
11. De gegevens voor deze paragraaf zijn ontleend aan de historische inleiding op het archief van de NV. Houthandel Eindhoven en Zn (1900-1971), dat onder nummer BA028 in het depot van het Gemeentearchief Zwolle berust.
12. Deze bevindingen werden geconstateerd tijdens een bezoek dat de auteurs aan het terrein brachten in november 1995.

'Heil U! Zwolle's edle spruit'

De terugkeer van kardinaal Van Rossum in zijn geboortestad

Kees Ribbens

Op 8 september 1880 droeg een jonge priester zijn eerste mis op in Zwolle.¹ De toenmalige Sint Michaëlskerk op de hoek van de Nieuwstraat en de Rozemarijnstraat, nu het Sint Josephgebouw, vormde het beginpunt van een indrukwekkende kerkelijke loopbaan. De jeugdige redemptorist, een zekere pater Van Rossum, klom uiteindelijk op tot de rang van kardinaal. Jarenlang was hij de trots van alle katholieken in zijn geboortestad.

handtekening van
*Wilhelmus Marinus
van Rossum.*

Na zijn overlijden kreeg katholiek Zwolle in 1933 de kardinaalshoed die hij in november 1911 uit handen van paus Pius X had ontvangen. Onder grote belangstelling werd de breedgerande rode hoed samen met het kardinaalskruis en het wapen van de overleden priester aan een pilaar in de nieuwe parochiekerk van de heilige Michaël geplaatst. Tijdens deze plechtige bijeenkomst werd het woord gevoerd door pater dr. J. Drehmanns C.ss.R., de particulier secretaris van de kardinaal. Hij sprak onder meer over de installatie van Van Rossum als kardinaal en liet de toehoorders weten hoe dierbaar Zwolle voor hem was geweest. Diens hoed, zo zei Drehmanns, was een praktisch symbool voor de Zwolse katholieken. Onder verwijzing naar die andere beroemde Zwolse christen, Thomas a Kempis, verklaarde de voormalige secretaris dat de kardinaal de gelovigen met zijn

hoed aanspoorde tot navolging van zijn voorbeeld: 'Volgt mij na in de gelijkvormigheid met Christus'.²

De band tussen kardinaal Van Rossum en zijn geboortestad werd door de plaatsing van dit aandekken tastbaar vereeuwigd. In september 1954 werd dit nogmaals bevestigd door de onthulling van een gedenksteen in het voormalige katholieke weeshuis aan de Bitterstraat.³ Hoe sterk die band was en welke motieven - behalve plaatselijke trots - daarachter schuilgingen, was echter al eerder gebleken. Dat gebeurde in 1913 toen Van Rossum voor het eerst in zijn hoedanigheid van kardinaal het vaderland bezocht. Dat bezoek van deze Zwolenaar staat in dit artikel centraal.

Levensloop

Wilhelmus Marinus van Rossum werd op 3 september 1854 geboren in de Hagelsteeg als zoon van Johannes van Rossum en Hendrika Veldwillems. Grootvader Jacobus van Rossum was in het begin van de negentiende eeuw vanuit Emmerich naar de Overijsselse hoofdstad getrokken. Hier verdiende hij, evenals zijn zoon na hem zou doen, een bescheiden inkomen in zijn eigen kuiperij.⁴ Deze kleine zelfstandigen woonden in een overwegend protestantse gemeenschap, die Zwolle in het midden van de negentiende eeuw was. De katholieken vormden ongeveer een kwart van de bevolking. Ze waren verdeeld over enkele staties zonder vaste grenzen, voorlopers van de later afgebakende parochies. De gelovigen konden zelf kiezen waar zij de mis bijwoonden of hun kinderen lieten dopen. Zo kon de jonge Van Rossum in september 1854 nog in de Steegjeskerk bij de Melkmarkt worden gedoopt, hoewel de Hagelsteeg formeel gezien onder de Bogenkerk in de Nieuwstraat viel. Pas nadat de bisschoppelijke hiërarchie was hersteld en rooms Nederland niet

langer een missiegebied vormde, werden in oktober 1854 twee Zwolse parochies gevormd als strak geleide onderdelen van het aartsbisdom Utrecht. Voor de katholieken begon nu een periode van emancipatie om zo hun maatschappelijke achterstand ongedaan te maken.⁵

Tegen de achtergrond van een voorzichtig ontluikend katholiek bewustzijn groeide de jeugdige Zwollenaar op. Tegenslagen bleven hem niet bespaard. In 1861 overleed zijn vader op 34-jarige leeftijd. Moeder Van Rossum bleef met vijf kinderen in geringe welstand achter. Zij hertrouwde in november 1862 met Lambertus Antonius Janssen en het gezin verhuisde naar de Diezerpoortenplas. Nauwelijks een jaar later, op 24 september 1863, overleed de jonge weduwe aan tyfus. Nog datzelfde jaar werden haar kinderen opgenomen in het katholieke weeshuis in de Roggenstraat, hoek Bitterstraat.

De jonge, vrome Willem groeide hier op en woonde dagelijks de mis bij in de Sint Michaëlskerk. Hij was bovendien actief als misdienaar. Nauwelijks twaalf jaar oud stond voor hem al vast dat hij priester wilde worden. Met financiële steun van zowel zijn stiefvader en ooms als het weeshuis vertrok hij op dertienjarige leeftijd naar het kleinseminarie in Culemborg. Hoewel deze priesteropleiding geleid werd door paters Jezuïeten, trad Willem van Rossum in mei 1873 in in het noviciaat van de Congregatie van de Allerheiligste Verlosser in Den Bosch. Enkele leden van deze orde, beter bekend als paters redemptoristen, hadden enkele jaren daarvoor tijdens een prediking in de Overijsselse hoofdstad grote indruk op hem gemaakt. Na zijn priesterwijding in oktober 1879 maakte hij in Roermond en Wittem carrière als leraar Latijn en professor in de dogmatiek. Hij werkte hard en kreeg de naam streng en veeleisend te zijn, maar stelde zich niettemin minzaam op. In 1895 vertrok hij naar Rome, waar hij een theologische vervolopleiding van zijn congregatie stichtte. Een jaar later benoemde paus Leo XIII hem tot consultant van de Heilige Officie. Als een van de raadsheren in dit vooraanstaande bestuurscollege adviseerde hij paus en kardinalen over praktische en principiële kwesties van de geloofsleer. In het voorjaar van 1904 volgde zijn benoeming tot lid van de

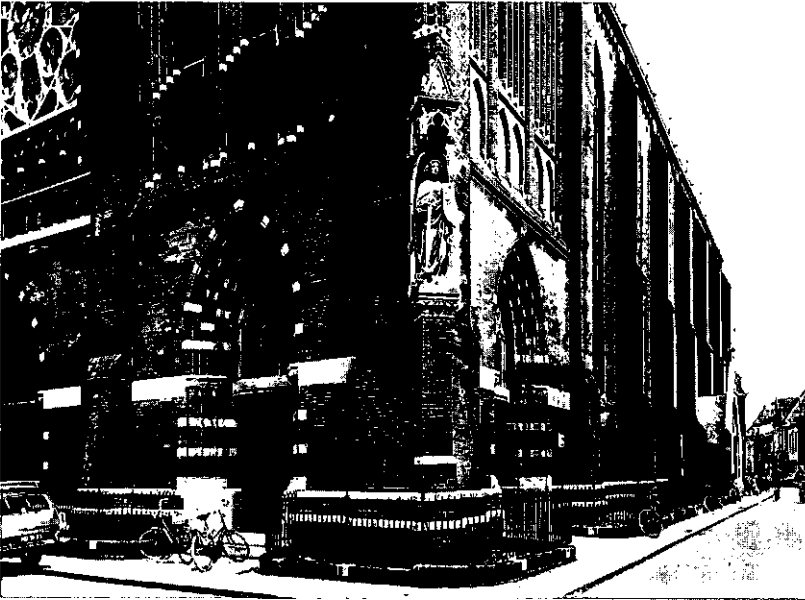

commissie tot codificatie van het kerkelijk recht. Zijn invloedrijke positie werd in 1909 nog eens versterkt toen hij consultant-generaal werd van de redemptoristenorde.⁶

Kardinaal

De kerkelijke loopbaan van Van Rossum bereikte in november 1911 een hoogtepunt toen paus Pius X hem tot kardinaal benoemde. Het wapenschild dat hij daarop aannam, bevatte rechtsboven het Zwolse stadswapen, zij het abusievelijk met een rood veld in plaats van een blauw. Boven het wa-

foto van Wilhelmus Marinus van Rossum. (in: Jos. Maria Drehmanns C.ss.R., Kardinaal van Rossum (Roermond-Maaseik 1935).

In de Nieuwstraat verrees in 1891 de Michaëlkerk, omdat de zogenoemde Bogenkerk te klein werd. In 1892 werd de kerk gewijd. Op de hoek Roggenstraat-Nieuwstraat stond een beeld van de aartsengel Michaël, patroon van Zwolle (foto: GAZ, collectie Henneke).

De Zwolse deken Nicolaas van Balen verwelkomde de kardinaal.

pen stond de aartsengel Michaël, patroon van zijn geboortestad. In Zwolle werd het heuglijke nieuws van de benoeming onder meer gevierd met een plechtig lof en een feestpredikatie in de Dominicanenkerk.⁷ Ook elders in Nederland ontving men de kardinaalsbenoeming van de voor velen onbekende landgenoot met grote vreugde. Deze eer was voordien slechts twee Nederlanders te beurt gevallen, en de laatste keer was bijna vier eeuwen geleden. Voor katholiek Nederland, nauwelijks zes decennia daarvoor nog een missiegebied, vormde de benoeming tot de hoogste waardigheid na de paus een teken van waardering. De Nederlandse kerkprovincie werd blijkbaar weer als volwaardig onderdeel van de katholieke kerk beschouwd. Zelf voelde Van Rossum zich aanvankelijk niet helemaal op zijn gemak in zijn nieuwe hoedanigheid. Nadat hij na intensieve werkzaamheden tot dit ambt was geroepen, moest hij zich aanvankelijk tevreden stellen met enkele beperkte taken.⁸ Uiteindelijk ontplooidde Van Rossum zijn belangrijkste activiteiten op het terrein van de missie. Hij stimuleerde vooral de benoeming van autochtone priesters in de missiegebieden. Deze inspanningen vloeiden voort uit zijn benoeming tot Prefect van de Propaganda Fide in maart 1918. Vóór die tijd was hij actief op verschillende terreinen. Zo maakte de kardinaal in september 1912 zijn eerste pu-

blieke optreden als pauselijk gezant op het internationaal Eucharistisch Congres in Wenen.

Terug naar Zwolle

In de jaren dat Van Rossum buiten zijn vaderstad verbleef, stond de ontwikkeling van katholiek Zwolle niet stil. De Sint Michaëlsparochie kreeg in 1892 op de hoek van de Nieuwstraat en de Roggenstraat een fraai nieuw kerkgebouw in neogotische stijl, terwijl de Onze Lieve Vrouwekerk ingrijpend werd gerestaureerd. Beide parochies stonden er in financieel opzicht gunstig voor. Het katholiek onderwijs kreeg aan het eind van de negentiende eeuw een sterke impuls door de komst van de Fraters van Tilburg. Ook de aanwezigheid van de Zusters van Liefde droeg bij tot de groei van het onderwijs. De katholieke ziekenzorg was grotendeels toevertrouwd aan de Zusters 'Onder de Bogen'. Bovendien waren de paters dominica-

IN MEMORIAM
MGR. N. VAN BALEN.

nen sinds de eeuwwisseling markant aanwezig met hun imposante klooster in Assendorp. Verder was een groot aantal katholieke verenigingen opgericht.

Al deze instellingen en activiteiten wezen op een onmiskenbare bloei van het katholieke leven. Zij vormden een fraaie achtergrond voor een eventueel bezoek van de nieuwe kerkvorst. Hoewel de Nederlandse katholieken erg naar een dergelijk bezoek uitkeken, duurde het ruim anderhalf jaar voor Van Rossum hiertoe kans zag. Op 4 juli 1913 arriveerde hij voor de eerste keer als kardinaal in Nederland. Na een treinreis via Milaan, Luzern en Keulen kwam hij rond het middaguur in Zevenaar aan. Daar werd hij verwelkomd door enkele katholieke notabelen. Onder hen bevond zich het Zwolse notarisechtpaar Van der Biesen-Schaepman dat in 1911 naar Rome was gereisd om zijn kardinaalsbenoeming bij te wonen. Na de verwelkoming reisde de kardinaal door naar Amsterdam.⁹ Hiermee was de spits afgebeten van een intensief bezoek aan het vaderland.

Tijdens zijn verblijf in Amsterdam - waar hij onder meer audiënties hield en het katholieke jongensweeshuis bezocht - publiceerde de pers het drukke reisschema van Van Rossum. Na bezoeken aan de grote steden in het westen zou hij de bisdommen Breda en Den Bosch aandoen. Vanaf 24 juli was het aartsbisdom Utrecht aan de beurt, waardoor de kardinaal van zaterdag 26 tot en met maandag 28 juli in de gelegenheid was om zijn vaderstad te bezoeken.¹⁰

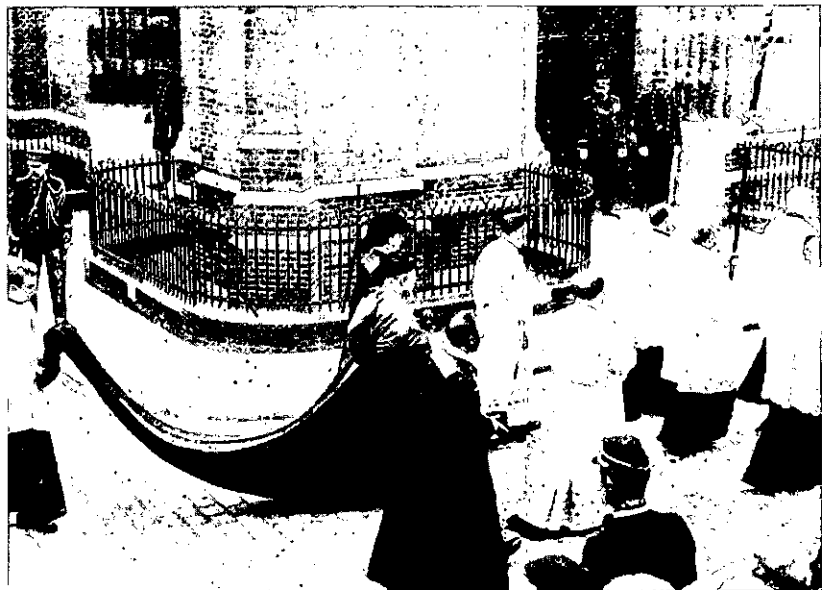
Voor het zover was, moest de hooggeplaatste be-

zoeker nog tal van onderdelen uit zijn reisschema afwerken. Daarbij kon hij telkens weer vaststellen dat zijn aanwezigheid bij velen belangstelling en sympathie opwekte. De katholieken waren duidelijk trots op het bezoek van hun succesvolle landgenoot. Ook niet-katholieken behandelden de kardinaal met respect, nu zijn geloofsgenoten door velen als een volwaardig deel van de natie werden beschouwd. Deze opvatting speelde ongetwijfeld een rol bij de audiëntie die koningin Wilhelmina op 11 juli aan de kardinaal verleende. Van Rossum ontving bij deze gelegenheid het Grootkruis in de orde van de Nederlandse Leeuw.¹¹ Enkele dagen later had hij bovendien op Soestdijk een gesprek met koningin-moeder Emma.

In Zwolle trof men inmiddels voorbereidingen voor het voorname bezoek. Het programma werd voor een belangrijk deel gevuld met kerkelijke plechtigheden. Voor de hoogmis op zondag waren gratis toegangsbewijzen verkrijgbaar bij Waanders en in gebouw Sint Joseph. De Zwolse katholieke verenigingen hadden in een gezamenlijke vergadering op 18 juli besloten om een huldebetoon aan hun stadsgenoot te organiseren. Dit huldebetoon door de leden van deze verenigingen, dat zou plaatsvinden op zaterdag 26 juli, werd gecoördineerd door de R.K. Werkliedenvereniging St. Joseph en kapelaan J.P.P. Oosterbaan. Zelfs de neu-

De aankomst van kardinaal Van Rossum op het station van Zwolle (foto: Eigen Erf. Aanwezig in het GAZ).

Vergezeld van een aantal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders gaat de kardinaal van de pastorie in de Nieuwstraat naar de Sint Michaëlskerk (foto: Eigen Erf. Aanwezig in het GAZ).

Tijdens de eerste dag van zijn bezoek aan Zwolle bezocht kardinaal Van Rossum o.a. de familie van hoefsmid Van Rossum aan de Thomas a Kempisstraat (foto: Eigen Erf. Aanwezig in het GAZ).

trale *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* liet in een voorbeschouwing weten dat het bezoek van de kardinaal voor alle rechtgeaarde Zwollenaars een eervol en heuglijk feit was. De stadsgenoten werden dan ook uitgenodigd om tijdens het bezoek massaal de vlag uit te steken.¹² Die oproep werd gunstig ontvangen zodat op 26 juli overal in de stad vlaggen en wimpels uithingen. Aan het einde van de bewuste zaterdagochtend arriveerde Van Rossum op het station, waar een grote menigte was samengestroomd. In de eerste klas wachtkamer verwelkomde de Zwolse deken, de 73-jarige Fries Nicolaas van Balen en diens collega pastoor Visser de kardinaal. Verschillende geestelijken uit de regio en bestuursleden van katholieke organisaties waren aanwezig. In een korte toespraak benadrukte de deken hoe eervol het was om Van Rossum in zijn geboorteplaats te mogen verwelkomen. 'Wij zien in uwe aanwezigheid een acte van Geloof en danken onzen H. Vader, den Paus, dat hij zoo goed is geweest tot de hooge waardigheid van kardinaal een Zwollenaar te verheffen.' De rede werd besloten met een 'Leve de

Het interieur van de Sint Michaëlskerk omstreeks 1909. In deze kerk werd tijdens het bezoek van kardinaal Van Rossum een plechtige hoogmis gevierd.

Kardinaal'. Na een enthousiaste toejuicing op het Stationsplein vertrok men per auto naar de binnenstad. Langs een dichte haag nieuwsgierigen voerde de route naar de versierde pastorie in de Nieuwstraat. Van hieruit gingen kardinaal en deken aan het einde van de middag op familiebezoek. Eerst werd de familie van hoefsmid Van

Rossum aan de Thomas a Kempisstraat bezocht en vervolgens stiefvader Janssen aan de Diezerpoortenplas.¹³

's Avonds bezocht de kardinaal de woning van notaris P.A. van der Biesen en mevrouw A.C.J. van der Biesen-Schaepman aan de Badhuiswal 3. Kort daarna vertrok rond 20.30 uur een lange stoet vanuit het Sint Josephgebouw aan de Nieuwstraat. Ongeveer 900 leden van uiteenlopende plaatselijke katholieke verenigingen liepen vergezeld van hun geestelijke adviseurs en een politie-escorte achter hun vaandels. Voorafgegaan door de Thomas a Kempisharmonie volgden verschillende afdelingen van de St. Josephvereniging, de Handelsreizigers en Kantoorbedienden, de Mannencongregatie, de Aloysiusvereniging, de Mariavereniging, de Bond van Spoorwegwerklieden en -beambten, zangkoren van de parochies en de katholieke middenstanders.

Vanuit de binnenstad voerde de route via de Diezerstraat naar de Badhuiswal. Daar aangekomen verscheen de kardinaal met zijn gezelschap op het balkon van het notarishuis. De trotse deelnemers aan de stoet hieven een geestdriftig hoera aan, afgewisseld met de uitroep 'Leve de Zwolsche kardinaal!' Begeleid door de muziek zong men 'Áan U, o Koning der Eeuwen'. Hierna volgden nog twee coupletten van 'Wien Neerlandsch bloed' dat uitmondde in spontaan gejuich. In zijn dankwoord liet de kardinaal weten de hulde te beschouwen als een blijk van trouw aan kerk en paus. Nadat de menigte vervolgens was neergeknield, volgde een kort gebed en gaf Van Rossum de pauselijke zegen. Daarop vertrok de jubelende stoet.¹⁴

Het was zeer zeker een geslaagd huldebetoon. Aan de oprechte afhankelijkheid van de deelnemers hoefde niet getwijfeld te worden.

Dat het daarbij niet had ontbroken aan enige regie was begrijpelijk. Toch wilde niet iedereen dat toegeven, onder wie de verslaggever van het landelijke katholieke dagblad Het Centrum. Met duidelijke zelfgenoegzaamheid omschreef hij het enthousiasme van de aanwezigen op deze fraaie zomeravond als 'Spontaan, zoals slechts Roomschen spontaan kunnen zijn, als zij zich uiten geheel uit het hart, uitjubelen de trillende, diepe gevoelens voor hun H. Geloof.'¹⁵

De deelnemers aan de stoet keerden na afloop van de aubade naar het Sint Josephgebouw terug. Ter afsluiting wees kapelaan Oosterbaan op de democratische instelling van de kerk waar mannen ongeacht hun stand de hoogste waardigheden konden bekleden als ze maar door deugd en geleerdheid uitblonken. Daarmee bekritiseerde de priester de socialisten die beweerden dat de kerk de ouderwetse rangen- en standenmaatschappij in stand hield.

Het opkomende socialisme was aan de Badhuiswal vermoedelijk geen onderwerp van gesprek. Daar werd na het vertrek van de stoet gekeken naar drie tableaux vivants op de stadsgracht. Twee voorstellingen hadden een bijbels motief, een derde bracht hulde aan koningin Wilhelmina. Onder de overige verlichte boten, was er ook een met een mannenkwartet dat verschillende liederen zong, zoals het Ave Maria. Toen Van Rossum rond 11 uur naar de pastorie aan de Nieuwstraat reed om de nacht door te brengen, waren de meeste belangstellenden vertrokken.¹⁶

Op zondagochtend werd een plechtige hoogmis gevierd in de met bloemen versierde Sint Michaelskerk. Priesters uit Zwolle en omgeving haalden de kardinaal onder klokkengelui in. Hij nam plaats op het hoogaltaar op een voor hem vervaardigde troon. Van hieruit keek hij uit op een overvolle kerk. Tot uit Groningen waren er katholieken naar Zwolle gekomen. Tijdens de mis zongen de samengevoegde koren van de twee parochies - ruim honderd jongens en mannen - onder leiding van Cor Ponten een vierstemmige compositie van P. Griesbacher.

Na de plechtigheid spoorde Van Rossum de aanwezigen aan te volharden in hun afhankelijkheid aan de kerk. Ter afsluiting zong men een door kapelaan Oosterbaan geschreven huldelied:

'Heil U! o Prins van Gods Kerke!

Heil U! Zwolle's edle spruit!

Hoe jubelt in deze landen

Thans Christus heil'ge Bruid!

Na eeuwen van vervolging,

Van spot en haat en hoon

Draagt Zij in U het purper

In U de zegekroon.'¹⁷

Aan het begin van de middag hield de kardinaal audiëntie. Allereerst ontving hij burgemeester en wethouders in particuliere audiëntie. Vervolgens maakten afgevaardigden van niet minder dan 35 verenigingen hun opwachting bij de voormalige stadsgenoot. Daarnaast sprak de kardinaal korte tijd met enkele particulieren, grotendeels vooraanstaande katholieken en bekenden uit zijn jeugd. Ook drie voormalige zoeaven uit de stad,

die in de vorige eeuw de Kerkelijke Staat hadden verdedigd tegen Italiaanse annexatiepogingen, gaven acte de présence.

Rond 14.30 uur toog de kardinaal in gezelschap van de deken naar het katholieke ziekenhuis aan het Groot Wezenland. Ten overstaan van de moeder-overste en het bestuur uitte Van Rossum zijn

Van Rossum bezocht aan het eind van zijn bezoek aan Zwolle de Zusters van Tilburg. Hiet poseert hij met de Zusters (foto: Eigen Erf. Aanwezig in het GAZ).

waardering over dit 'schoone liefdewerk'. De zieken werden bemoedigend toegesproken en gezegend.

Aansluitend aan dit bezoek vertrok de kardinaal naar Assendorp waar hij het plechtig lof celebreeerde in de kerk van de paters Dominicanen (door een verslaggever van de niet-katholieke Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant per vergissing paters Redemptoristen genoemd).¹⁸ Na afloop liep hij langs een honderdtal kinderen naar

Het Gesticht van de Zusters van Liefde aan het Gasthuisplein.

ZWOLLE. — Gesticht van Liefde, Gasthuisplein.

het klooster. Twee meisjes boden de kerkvorst bloemen aan maar kwamen vanwege de zenuwen niet uit hun woorden. In het klooster volgde een ontvangst waarbij de prior, pater magister B.D. van Breda, en pater provinciaal A. ter Maat een korte rede hielden. Veel tijd voor het dankwoord van de kardinaal bleef er niet over, want om 17 uur werd hij weer verwacht bij het pontificaal lof in de Onze Lieve Vrouwekerk. Zo had bijna iedere gelovige de gelegenheid een eredienst met de hoge gast bij te wonen. Alvorens aan het einde van de middag terug te keren naar de pastorie aan de Nieuwstraat ging Van Rossum op visite bij pastoor A. Visser in de Voorstraat.¹⁹

Op maandagochtend droeg hij in alle vroegte de mis op bij de Zusters van Tilburg aan het Gasthuisplein. De kardinaal was beschermheer van deze orde, die officieel bekend stond als de Congregatie van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid. De mis werd bijgewoond door Van Rossums zus Hendrika Johanna, die als moeder-overste Gerulpha in het Zusterhuis te Stratum werkzaam was, en door de zusters Theodora en Josephine, twee nichten van de kardinaal. Na een

feestelijke ontvangst in de versierde eetzaal reed hij naar het station waar hij met de trein van 8.40 uur vertrok. Hier werd, in aanwezigheid van verschillende geestelijken, afscheid genomen met - opnieuw - een geestdriftige vertolking van 'Aan U, o Koning der Eeuwen'.²⁰ Onderweg naar Roermond werd hij op verschillende stations verrast door spontane samenkomsten van plaatselijke katholieken, onder andere in Deventer en Zutphen.

Besluit

De grote reis door de Nederlandse kerkprovincie werd in Limburg afgesloten met enkele officiële bezoeken en een rustperiode, waarna de kardinaal op 23 augustus doorreisde naar België. Hij was zeer te spreken over zijn verblijf in het vaderland. De buitengewone ontvangst in Nederland had hem 'alleraangenaamst verrast'.²¹ In het bijzonder was hij getroffen door de bloei van het godsdienstig leven. Dit stond naar zijn mening in schril contrast met de toestand in zijn tweede vaderland Italië, zoals hij eerder ook al aan zijn familie had laten blijken.²²

In een door de pers verspreide dankbetuiging legde de kerkvorst een duidelijk verband tussen geloof en natie. 'Trouw aan uw geloof en uwen godsdienst zult ge ook altijd trouw zijn aan vaderland en vorstenhuis. Hoe beter katholiek, hoe trouwer onderdaan van onze geëerbiedigde en beminde Koningin Wilhelmina, hoe hechter steun van haar kroon, haar Huis en voor het Vaderland.'²³ De katholieken, zo had hij tot zijn vreugde vastgesteld, waren uitgegroeid tot een niet te veronachtzamen deel van de Nederlandse samenleving. Hun maatschappelijke positie was duidelijk verbeterd sinds Van Rossums jeugd. Die ontwikkeling tot volwaardige burgers maakte het voor hem mogelijk om het nationalisme - gesymboliseerd in de liefde voor het koningshuis - te omhelzen. Dat zijn bezoek dan ook juist plaatsvond op een moment waarop het nationalisme zijn hoogtij beleefde - in het jaar waarin Nederland het eeuwfeest van zijn herstelde onafhankelijkheid vierde - was wellicht meer dan alleen toeval.

Voor Van Rossum zou de zomer van 1913 zijn laatste herinnering aan Zwolle vormen, al bezocht hij Nederland daarna nog een enkele keer. Als

pauselijk gezant woonde hij in juli 1924 het internationaal Eucharistisch Congres in Amsterdam bij; een bezoek aan de Overijsselse hoofdstad zat er toen niet in. Op de terugweg van het Eucharistisch Congres in Kopenhagen legde hij in augustus 1932 enige bezoeken in Nederland af, maar het was te veel voor zijn zwakke gezondheid. Op 30 augustus 1932 overleed hij op 77-jarige leeftijd in een Maastrichts ziekenhuis. Katholieke Nederland verloor een vooraanstaand priester, Zwolle een geëerd stadsgenoot.

Noten

1. 'Van weesjongen tot kardinaal', in: *Onze weeshuizen en tehuizen voor ouden van dagen* 1 (1933) 65-66.
2. *Bijdrage tot de geschiedenis van Zwolle's grooten Kardinaal* (Zwolle 1933) 68-73.
3. *Overijssels Dagblad* 6 september 1954, 1 & 4, Nationale herdenking van Kardinaal van Rossum; Herdenking eeuwfeest Kardinaal Van Rossum, in: *Missie-Actie* 9 (1954) 391-396
4. *Bijdrage*, 3.
5. J. Erdtsieck, *Zwolle in geel-wit. Geschiedenis van de katholieke kerk in Zwolle van 1855-1941* (Zwolle 1991) 4-6.
6. J.M. Drehmanns, *Kardinaal van Rossum. Korte levensschets* (Roermond-Maaseik 1935) 7-30; A.G. Baan, Rossum, Wilhelmus Marinus van, in: J. Charité (red), *Biografisch woordenboek van Nederland II* (Amsterdam 1985) 474-475.
7. *P[rovinciale] O[verijsselsche en] Z[wolsche] C[ourant]* 27 november 1911, II, 1-2, Huldiging v.d. Kardinaal W.H. v. Rossum.
8. J.M. Drehmanns, Beschouwingen over de missieactie van kardinaal Van Rossum, in: *Missie-Actie* 9 (1954) 381; J.O. Smit, *Wilhelmus Marinus Kardinaal van Rossum. Een groot mens en wijs bestuurder* (Roermond 1955) 13.
9. *Het Centrum* 4 juli 1913, I, 2, Z.E. Kardinaal Van Rossum in Holland; *De Maasbode* 4 juli 1913 Av, I, 1, Z.E. Kardinaal van Rossum in Nederland.
10. *POZC* 5 juli 1913, I, 2, Zwolle; *Centrum* 10 juli 1913, I, 1-2, Kardinaal Van Rossum in ons land.
11. *Centrum* 11 juli 1913, I, 1, Kardinaal Van Rossum in ons land.
12. *POZC* 25 juli 1913, I, 2, Kardinaal van Rossum.
13. *POZC* 26 juli 1913, I, 2, Kardinaal van Rossum.
14. *POZC* 28 juli 1913, II, 1-2, Kardinaal van Rossum.
15. *Centrum* 28 juli 1913, I, 1, Kardinaal Van Rossum in ons land - Het bezoek aan Zwolle.
16. *POZC* 28 juli 1913, II, 1-2, Kardinaal van Rossum.
17. *Centrum* 28 juli 1913, I, 2, Kardinaal Van Rossum in ons land - Het bezoek aan Zwolle; *POZC* 28 juli 1913, II, 1-2, Kardinaal van Rossum.
18. *POZC* 28 juli 1913, II, 1-2, Kardinaal van Rossum.
19. *Centrum* 28 juli 1913, I, 2, Kardinaal Van Rossum in ons land - Het bezoek aan Zwolle.
20. *POZC* 28 juli 1913, II, 1-2, Kardinaal van Rossum; *Maasbode* 28 juli 1913 Av, I, 2, Kardinaal van Rossum in Nederland. Zijn vertrek was volgens schema. Het verhaal dat hij eerder wegging omdat hij verlegen was met zoveel hulde berust niet op feiten. Vgl. Th.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle II* (Zwolle 1961) 326; Erdtsieck, a.w., 14.
21. *Centrum* 14 juli 1913, I, 1, In privé gehoor bij den kardinaal.
22. W.M. van Rossum aan L.A. Janssen, 30 december 1910, in: *Bijdrage*, 50.
23. *Centrum* 23 augustus 1913, I, 1, Aan mijn katholieke landgenooten.

'Spieker' Jansen: een stukje Zwolse folklore

A. Pfeifer

W e schrijven het jaar 1918. Er valt een briefkaart in een brievenbus. Hij is verzonden door vrouw Kroes uit Hoonhorst en behelst het verzoek een jurk te kopen bij modezaak X in de Diezerstraat. En wel de zwarte jurk die rechts in de etalage staat. Tot zover is alles normaal. Maar de ontvanger is C.W. Jansen IJzerhandel. Toch aarzelt men daar geen ogenblik om de opdracht uit te voeren, want Kroes is een goede en vooral solide klant. De jurk blijkt perfect te passen en wordt prompt betaald.

Het pand in de Wolweverstraat waar 'Spieker Jansen' bekendheid kreeg (foto: part. collectie).

Het bleef overigens bij dat ene uitstapje in de modewereld. De resterende jaren van de 153 van zijn bestaan heeft de ijzerhandel zich beziggehouden met de in- en verkoop van ijzerwaren en gereed-

schappen; dat is al ingewikkeld genoeg.

Na meer dan anderhalve eeuw is het bedrijf nog steeds in handen van dezelfde familie. In rechte lijn staat nu de vijfde Jansen aan het roer, of eigenlijk de zesde. Maar dat wordt hieronder nog wel duidelijk. Zulke bedrijven zijn er niet veel (meer) in Zwolle. Ze zijn op de vingers van één hand te tellen.

Ruim 140 jaar is het bedrijf gevestigd geweest aan Wolweverstraat 23 voordat het, op 1 januari 1993, verhuisde naar een modern bedrijfspand aan de Curieweg 17 in de Marslanden. Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan kreeg de onderneming toen het predikaat 'hofleverancier'.

In die anderhalve eeuw werd de zaak een begrip bij het Zwolse publiek en vooral bij de aannemers. 'Ga maar even naar "Spieker" Jansen'; wanneer een bouwer dat tegen zijn knecht zei, was er geen verdere verklaring meer nodig. Die naam was een folkloristisch begrip geworden. Hij had waarschijnlijk ook praktisch nut, omdat de stad tenminste ook nog een 'Suker' Jansen en later een 'Kousen' Jansen rijk was.

De stichtingsdatum van het bedrijf mag dan in 1843 liggen, de geschiedenis van de 'Spiekers' in Zwolle is heel wat ouder.

Op een mooie zomerdag, 12 juli 1776, vestigde zich vanuit Grave een meester schoenmaker in de stad. Deze Conraet Jansen, (1755 - 1825), zoon van Harmen Jans en Suzanna Swigers, was kennelijk iemand die ondanks zijn jeugdige leeftijd zijn vak in alle facetten beheerste. Hij verstond ook nog de kunst van het leerlooien en was dus, wat we nu zouden noemen, volkomen self-supporting. Toch leverde zijn handwerk hem blijkbaar niet genoeg op, want de rest van zijn leven oefende hij ook nog het ambt van roededragers (zeg maar: deurwaarder) uit en was hij bode van de gemeente.

Reclame voor de firma Jansen (foto: part. collectie).

Misschien waren het de connecties uit die eerste functie die ertoe leidden dat zijn zoon, Harmen Jan (1787 - 1860), het bracht tot deurwaarder bij het Provinciaal Gerechtshof van Overijssel. Een dergelijke functie, die tegen de magistratuur leunde, betekende wel dat de sociale status van de familie op een hoger plan was gekomen. Het maakte, zo rond het begin van de negentiende eeuw, dat de familie tot de gezeten burgerij behoorde. Het ondernemersbloed van grootvader Conraet bleek echter nog volop aanwezig bij zijn zoon en zijn twee kleinzons.

Harmen begon een turfhandel, koos later een andere branche en bouwde vervolgens het bedrijf op dat in onze tijd de Koninklijke Bouwmaterialen Jansen werd. Zijn broer, Coenraad Willem (1829 - 1896), werd al heel jong koopman in ijzerwaren. Beiden zullen ongetwijfeld de steun van hun vader hebben gehad. Dat blijkt wel uit het feit dat een bewaard gebleven rekening uit 1847, bestemd voor de ijzerhandel, is gericht aan H.J. Jansen, maar betaald werd door de toen achttienjarige C.W.

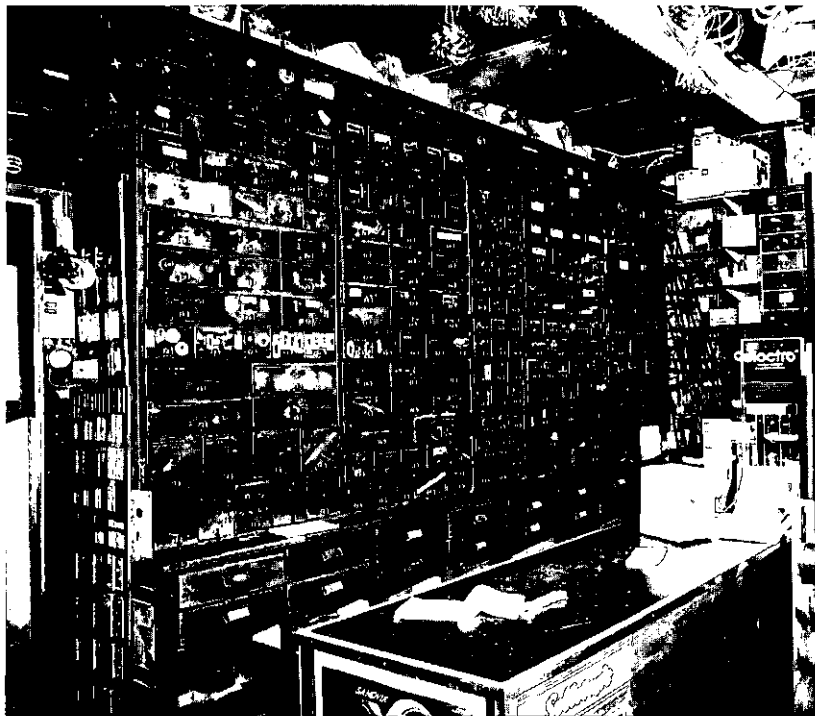
De zaken gingen zo voorspoedig dat in 1849 het pand aan de Wolweverstraat kon worden aangekocht. En het bleef financieel voor de wind gaan, want toen H.J. in 1860 overleed, kreeg zoon C.W.

een erfenis van f 2603,33 1/2. Een voor die tijd aanzienlijk kapitaal, dat zonder twijfel in de zaak is gestoken.

De tijd schrijdt voort en daarmee de generaties. De zoon van Coenraad Willem wordt vernoemd naar zijn grootvader. Op zijn beurt neemt deze Harmen Jan (1862 - 1931) de zaak over. Hij huwt in 1888 met Hermanna Jacoba Wilhelmina Wispelweij en dat is een pikant detail. Hermanna is namelijk de dochter van Willem Jan Wispelweij, wonend Melkmarkt 24, en diens beroep is ... ijzerhandelaar. Een concurrent dus. Geen nood, dankzij de huwelijksband wordt dat probleem geruisloos opgelost. Maar de familie Wispelweij blijft wel trouw aan het basismateriaal. Later immers

Tijdens een overstroming in januari 1916 stond een groot deel van Zwolle blank. Ook de Wolweverstraat (foto: part. collectie).

Het interieur van 'Spieker Jansen' (foto: part. collectie).

bezitten zij een ijzergieterij.

Een generatie verder neemt weer een Coenraad Willem (1890 - 1963) het roer over. Het is in die periode dat het bedrijf twee directeuren kent, want broer Johan komt ook in de zaak.

Daarna is het Herman Willem (geb. 1921) die in 1951 het bedrijf overneemt. Hij zal het bedrijf 41 jaar leiden tot hij in 1992 afscheid neemt en de touwtjes in handen legt van zijn zoon Eric Antoon (geb. 1951). Deze meldt niet zonder trots dat dit de oudste ijzerhandel, nog in handen van dezelfde familie, in ons land is. En wat Zwolle betreft: het inschrijvingsnummer in de Kamer van Koophandel is 720. Slechts een vijftal bedrijven hebben een lager nummer.

In een onderneming met zo'n lang verleden doet natuurlijk een aantal historische verhalen de ronde. Zo is er de geschiedenis van de reusachtige, antieke ladenkast. Die kast werd aangeschaft in 1923 bij de firma Johann Heinrich Wolff in het

Na 150 jaar vertrok 'Spieker Jansen' uit de Wolweverstraat (foto: part. collectie).

Duitse Ulm. Op dat moment gierde de inflatie door Duitsland. In Nederlandse munt bedroeg de koopsom f 1387,29 wat, vertaald in Duitse marken, ruim drie miljard was.

Een paar jaar later, in 1928, wordt de Oude IJsselbrug gebouwd. De firma Jansen levert Rijkswaterstaat de bouten en dus gaan er dag na dag handkarren vol naar de brug. Daarbij is vrijwel altijd ook een aantal klauwhamers, want het is merkwaardig hoe vaak die dingen uit je hand in het water van de IJssel plonzen.

De Wolweverstraat is een bijzonder laag gelegen deel van Zwolle. Voor de Afsluitdijk er kwam, was het dan ook elk jaar wel een aantal keer raak bij hoog water. Het kwam dan door de riolen omhoog. IJlings werden schotten in de deurspellingen gezet en alle draadnagels moesten een paar planken hoger op de stellingen worden gelegd. Herman Willem herinnert zich nog dat hij, zo rond 1928, op de nek van de loopjongen naar school werd gebracht. Een aardig tijdsbeeld tenslotte uit het begin van de jaren vijftig. Coenraad Willem had zich een Fiat aangeschaft. Hij zal er zonder twijfel dik tevreden mee zijn geweest. Maar die auto mocht onder geen beding voor de deur van de zaak geparkeerd worden. Immers, de klanten zouden daar wel eens verkeerde conclusies ten aanzien van de bedrijfswinsten uit kunnen trekken!

Agenda

Tentoonstellingen

Stedelijk Museum Zwolle

'De kat in de beeldende kunst'

Van 29 juni t/m 25 augustus

Het Drostenhuis, Melkmarkt 41

De tentoonstelling geeft een overzicht van het werk van hedendaagse kunstenaars die zich laten inspireren door 'de kat.' Behalve schilderijen is er beeldhouwwerk en keramiek te zien, o.a. van Meta Dame, Henk Hester, Francien van Westering, Anne Verstene en Sabine Sheerazi.

Tijdens de tentoonstelling zijn er tal van activiteiten met het thema kat.

'Kijk daar... een kunstenaar'

7 september t/m 3 november

Het Drostenhuis en in het pand De Librije

Deze tentoonstelling is een educatief project, waarin het leven en werk van Zwolse kunstenaars centraal staat. Er wordt aandacht besteed aan hoe men vroeger beeldend kunstenaar werd en hoe men dat nu wordt, welke opleidingen er waren en welke er nu nog zijn, en aan de werkwijze van kunstenaars.

Op de tentoonstelling zullen achttiende eeuwse schilderijen van Zwolse kunstenaars als Willem Gerrit en Hendrik van Ulsen en Derk Jan van der Laan te zien zijn. Verder zal het werk van twee hedendaagse Zwolse kunstenaars, Manon de Roode en Emmy Bergsma te zien zijn.

'Kabouters'

10 augustus t/m 5 september

Broerenkerk

In de Broerekerk maakt het Stedelijk Museum Zwolle een tentoonstelling met als thema kabouters. Beroemde kabouters zoals Piggelmee, Paulus de Boskabouter, de kabouter van Rien Poortvliet

en Pinkeltje zijn aanwezig in tekeningen en curiosa. Natuurlijk is er ook aandacht voor de tuinkabouter in al zijn verschijningsvormen. Er zijn o.a. grote kijkdozen gemaakt met allerlei kabouterafrelen. Deze kijkdozen zijn in een bosachtige omgeving geplaatst.

Internet-tentoonstelling

'Een stroom van tijd'

Vanaf 31 mei 1996 tot onbepaalde tijd

Internetadres: <http://www.obd.nl/stroom.htm>

Het gaat hierbij om de eerste Nederlandse archief-tentoonstelling op Internet, samengesteld door de gemeentearchieven Zwolle, Kampen, Deventer en het Stadsarchief Zutphen, in samenwerking met Overijssel Digitaal in Nijverdal en PTT-Telecom, district Zwolle.

Tentoongesteld worden circa 150 foto's die zowel per stad als per subthema te bekijken zijn. De subthema's belichten aspecten en typische bewegingen die in verband staan met deze vier IJsselsteden: Stroom en stad (bruggen, verbindingen, veerponten, havens, kades); Tegenstroom (maatschappelijk protest in de laatste honderd jaar); Stromingen van toen I (Moderne Devotie); Stromingen van toen II (patriotten en democraten).

Op diverse locaties in de vier steden zijn Internet-verbindingen toegankelijk voor publiek.

Zwolle: Gemeentearchief, Openbare Bibliotheek Diezerstraat en gemeentehuis.

Deventer: Stads- en Atheneumbibliotheek.

Zutphen: Stadsarchief en Openbare Bibliotheek.

Kampen: Gemeentearchief.

Gemeentearchief

'Van binnen en buiten: grepen uit anderszins jaar ontwikkeling van Zwolle en omgeving'

31 mei t/m 12 juli

Voorstraat 26, Zwolle

Mededelingen

Openingstijden: maandag t/m vrijdag 14.00- 16.30 uur. In het weekend van 1 en 2 juni ook 's middags geopend.

Deze tentoonstelling laat zien hoe in de twintigste eeuw de ontwikkeling in wonen, werken, onderwijs, recreatie en verbindingen de wisselwerking tussen Zwolle en de regio heeft beïnvloed. In de onlangs vernieuwde tentoonstellingsruimte op de derde verdieping van het gemeentearchief, worden foto's, prenten, tekeningen, kaarten, affiches en audio-visueel materiaal uit de topografisch-historische atlas en archiefmateriaal van het gemeentearchief getoond.

Gezocht: oud filmmateriaal Zwolle 1930 - 1960

Het Zwols Filmhuis heeft het initiatief genomen voor een Zwols filmproject; oud filmmateriaal uit de periode 1930 - 1960 zal daartoe overgezet worden op een videofilm. Bezitters van dergelijk materiaal die genegen zijn dit tijdelijk ter beschikking te stellen aan het Filmhuis, worden verzocht contact op te nemen met Johan Brummelman, Filmtheater 't Fraterhuis, Praubstraat 16/18, tel. 4230680.

Auteurs

drs. **Annèt Bootsma-van Hulten** (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Maria Leonie Hansen (1947) is art-director. Uit liefhebberij houdt zij zich bezig met de geschiedenis van Zwolle en Overijssel.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Fred Pfeifer is oud-voorlichter van de gemeente Zwolle.

drs. **C.R. Ribbens** (1967) studeerde nieuwste geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij schreef o.a. het boek *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog*. Hij is thans als AIO verbonden aan de Universiteit Utrecht.

J.J. Seekles (1956) was aanvankelijk onderwijzer. In 1979 werd hij archivaris. Momenteel is hij verbonden aan het Gemeentearchief te Zwolle.

drs. **Hilde van Wijngaarden** (1969) studeerde economisch-sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is zij werkzaam als onderzoeker in opleiding (OIO) bij de Rijksuniversiteit in Groningen. In dat kader doet zij promotieonderzoek naar de bededen in Zwolle gedurende de zeventiende eeuw.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

R. Salet, *voorzitter*
A. Arendsen, *secretaris*
M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*
A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4656784

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,
telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden	f 25,00/jaar
en studenten	f 35,00/jaar
overige leden	f 7,50/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,
W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I.
Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Frank Reklame Zwolle

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie,
microfilm of op welke wijze dan ook, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

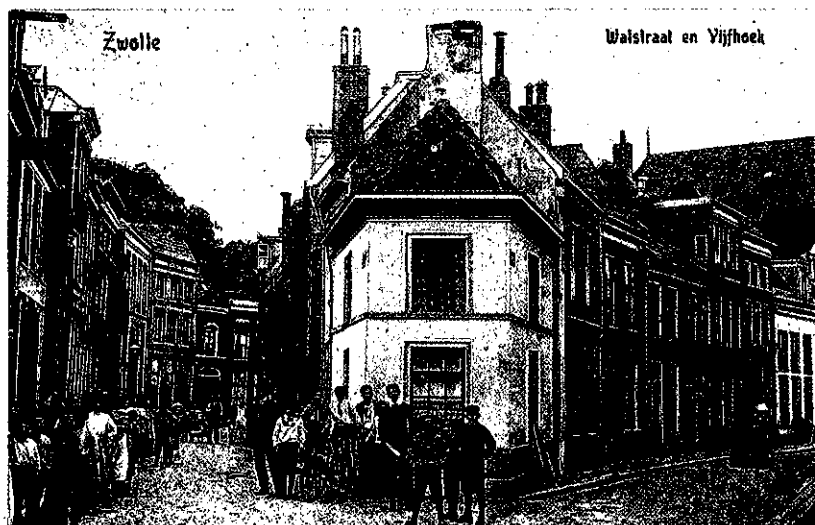
Zwols Historisch Tijdschrift

13E JAARGANG 1996 NUMMER 3

PRIJS F 9,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annèt Bootsma

Ansichtkaart Walstraat en Vijfhoek,
poststempel 16-9 1910

*“Beste Mevrouw,
Na een voorspoedige tocht kwam ik hier aan. De
wind had ik meest schuin op zij. Enkele keer bij de
kromming van den dijk of weg van voren, dus nogal
goed gegaan. Van Windesheim tot Zwolle kreeg ik
gezelschap van A. Wil U Mijnheer van mij groeten
en vooral door UW U toegenegen Tanna [?]”.*

Een ansichtkaart uit 1910, met de beschrijving van een (sportieve?) fietstocht over de IJsseldijk van Deventer naar Zwolle, ongeveer 30 km.

De daarbij (willekeurig) gekozen kaart betreft een afbeelding van de hoek Walstraat / Vijfhoek, een nog herkenbaar punt in Zwolle. Weliswaar werd het witte huis midden op de voorgrond, Walstraat 45, in 1932 ingrijpend verbouwd. Er werd een etage aan toegevoegd en het geheel werd in de stijl van de Amsterdamse School opgetrokken, zoals heden ten dage nog duidelijk te zien is. In dit pand was van 1935 tot 1972 sigarenmagazijn “De Vijfhoek” gevestigd, 34 jaar lang gedreven door de heer T. Otterman.

Daarna huisvestte het drie jaar lang een antiquariaat; vervolgens, meegesleept in de algehele achteruitgang van dit stukje binnenstad in de jaren '70, vormde het van 1975 tot 1990 een onderkomen voor een sexshop.

Inmiddels is het aanzien van dit stadsbeeld, ook na de renovatie van het aangrenzende Gasthuisplein, weer aanmerkelijk hersteld. Ook Walstraat 45 ging daarin mee, het huisvestte de laatste jaren een uitzendbureau.

Redactioneel

Inhoud

In het merendeel van de artikelen in deze aflevering komt het ingrijpen van het stadsbestuur, of juist het achterwege blijven daarvan, aan de orde. De katholieken mochten na de opstand die in 1580 tegen de Spanjaarden uitbrak, hun religie niet meer openlijk belijden en kloostergemeenschappen werden verboden. Enkele katholieken richtten ruimten in hun huizen in voor het gebruik als kerk. Vrouwen die niet meer in het klooster konden treden vormden kloppengemeenschappen. M.L. Hansen beschrijft wie in Zwolle tot deze groep behoorden, waar zij diensten hielden en hoe de stedelijke overheid met deze 'papen' omging.

De stad Zwolle komt er minder goed af in het artikel van Jeanine Otten. Uit een reisverslag van de Duitse broers Von Uffenbach blijkt dat zij zeer teleurgesteld waren over de toestand die zij aantrouwen: de straten waren vies, smal en slecht, en ook de huizen waren vies. Wel waren zij opgetogen over de twee bijzondere kunstcollecties die zij aantrouwen. Jan Louwen beschrijft hoe direct na de bevrijding van zijn Zwolle zijn leerschool als journalist van start ging, een moeilijke maar leerzame periode.

Het Stedelijk Museum Zwolle bergt talrijke kleine schatten. Een hiervan, een theebusje, wordt door Lydie van Dijk beschreven.

Het heffen van belasting is altijd een manier geweest om de stedelijke inkomsten te vergroten. Dat in de achttiende eeuw dit zelfs op pruiken en kapsels werd toegepast, is te lezen in het artikel van J.C. Streng.

Groeten uit Zwolle Wim Huijsmans en Annèt Bootsma	74
De klopjes 'van fatsoen' in Zwolle M.L. Hansen	76
Schone kunst in vieze huizen : het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle gedurende 2 tot 5 mei 1710 Jeanine Otten	86
Leerling-journalist in 1945 Jan Louwen	94
Bijzonder theebusje van Zwolse zilversmid Lydie van Dijk	97
Belastingperikelen over pruiken en kapsels J.C. Streng	99
Literatuur Marieke Schaap-Steegmans	102
Mededelingen	103
Agenda	105
Auteurs	107

De klopjes ‘van fatsoen’ in Zwolle

M.L. Hansen

Het katholicisme na de opstand

De opstand van de aanhangers van de nieuwe religie, de gereformeerden genoemd, tegen de katholieken brak in Zwolle op 15 juni 1580 uit. Nadat de strijd gestreden was werd de gereformeerde godsdienst de enig toegestane religie. De ommezwaai van katholiek naar gereformeerd mag vrij plotseling lijken, van de bevolking bleef een groot deel nog geruime tijd katholiek. Allengs werd voor hen het leven zwaarder. Zij zagen zich gedwongen in hun huizen ruimten in te richten die als kerk konden dienen en onderling waren de huizen rondom een kerk in het geheim met elkaar verbonden. Al die katholieke slimmigheid werd door de gereformeerden met lede ogen aangezien. Een predikant luchtte zijn hart aldus:

‘Dat vuyle Papen-nest, daer huys aen huys geknoopt

‘Dat Roomsch-Maraensch krioel door hollen t’samen loopt.’¹

De klopjes

Met het verbod op de uitoefening van de katholieke religie waren ook de kloostergemeenschappen verboden. Vrouwen die eigenlijk tot een klooster hadden willen toetreden maar dit door de omstandigheden niet konden, vormden een klop-pengemeenschap. Er waren ook mannelijke klop-pen, zij waren echter ver in de minderheid. De naam ‘clop’ was niet nieuw. In het begin van de zestiende eeuw komt de naam al voor in een verhaal en in een rechtszaak.² De herkomst van de naam ‘clop’ is onbekend, al zijn er diverse suggesties gedaan. Het woord zou afkomstig zijn van [aan-]kloppend bedelen, maar klopjes bedelden niet. Een andere suggestie was dat het woord afgeleid was van het kloppend rondgaan langs de huizen om te laten weten dat er een Heilige Mis opgedragen zou worden. In het begin van de zestiende

eeuw was daarvoor echter geen enkele noodzaak, omdat het katholicisme toen de normaalste zaak van de wereld was. Een derde wel zeer onwaarschijnlijke verklaring is het aankloppen van de klopjes aan de hemelpoort. Het woord zou ook als scheldnaam beschouwd zijn, maar de pastoor van Zwolle sprak vol waardering van ‘mijn kloppen’, zodat de naam op zijn minst een dubbele betekenis gehad moet hebben. De klopjes werden met diverse namen aangeduid: kloppen, klopsusteren, kwezels, huysbagijnen, klopbagijnen en geestelijke dochters. George Rataller Doubleth noemde hen Jesuitessen en Jacob Cats sprak van Heremytersen.

Er bestond geen vaste, uniforme leefregel die voor alle kloppen geldig was, zoals dat bij kloosterlingen het geval was.

Een klop stelde zich onder de leiding van een overste of biechtvader en hem had het klopje te gehoorzamen. Een oudere klop kon tot geestelijk moeder aangesteld worden over een jong klopje en een grotere groep kloppen kon een ‘moeder’ tot leidster hebben. Maar ook zij had uiteindelijk te gehoorzamen aan haar overste.³ De klopjes waren de priesters behulpzaam bij hun taken, zij verzorgden de kerkruimte, bezochten zieken en stervenden, legden doden af en waakten bij hen. Bij de bouw van een kerkelijk onderkomen in Zwolle werd het klopje Catharina van Voorst door de priesterlijke bouwheer tot opzichter over de arbeiders aangesteld en zij betaalde hen ook uit. De pastoor van Zwolle vond dit waarachtig geen kloppenwerk.⁴

Het algemeen streven van kloppen is op schrift gesteld in ‘De onderwijzingen voor de Geestelijke Dochters’:

Weest Magdalena in de Kerk,
‘t Huys Martha, neirstig in het werk,
Leeft eeniglijk met Barbara,

in suyperhey met Agatha,
 Vermaeckt u met Cecilia,
 In liefde met Theresia,
 Met Clara gij de weirelt haet,
 Met Agnes gij de zonden laet,
 Met lijden van den Heer beschreydt,
 Met Catharin' in bitterhey.
 Met Thecla staeg Gods woordt aenhoort,
 Dus gaet gij vlugs in deugden voort.
 Den achterklap met Paula vliet,
 Zoo heeft de weirelt in u niet.⁵

De dreigende pogingen tot opheffing van de kloppengemeenschappen waren uiteraard te verwachten van de kant van de gereformeerden en de regeringen, maar ook van katholieke zijde kwam verzet. De kerk van Rome had het niet begrepen op organisaties die zich onttrokken aan het algemene kerkelijk gezag. De paus verbood de vorming van een leken-gemeenschap - in 1631 verbood paus Urbanus VIII de stichting van de Jezuitessen van Engelse Mary Ward - maar het geven van onderwijs was niet bij het verbod inbegrepen. Het onderwijs dat de kloppen gaven wist Rome wel te waarderen. De Staten-Generaal deelden die mening. In het plakaat van 1641 werd het aan kloppen verboden godsdienstondericht te geven, maar het geven van ander onderwijs werd niet verboden. In Culemborg was een kostschool gevestigd, waar twee of drie kloppen les gaven aan meisjes, uit het hele land afkomstig. De leerlingen kwamen onder andere uit Amsterdam, Zwolle, Nijmegen, Friesland en Brussel. Zij betaalden kostgeld dat verhoogd werd als er sprake was van 'een camerken' en van 'besonder licht', en dat verlaagd werd als de leerlinge haar eigen servetten meebracht. Twee zusjes brachten hun eigen verzorgster mee. Clavecimbel-lessen werden apart in rekening gebracht en werden gegeven door de muziekmeester die aan de school verbonden was. Hij leerde hen ook Gregoriaans. Het leren van de Franse taal bij mademoiselle Amande in de buitenschool was het doel van de wat oudere leerlingen.⁶ Maar de meeste kloppenscholen waren kleinschaliger. De kloppen leerden de meisjes behalve handwerken ook lezen en schrijven en zij deden hun best de meisjes geestelijk te vormen

met catechismuslessen. Ondanks het feit dat in 1649 geklaagd werd dat 'onder pretext van nayen en hantwercken, de jonghe kinderen de gronden des Pausdoms te leeren en haer vergift die teere gemoederen in te scherpen' gingen ook kinderen van gereformeerde ouders naar de kloppenscholen.⁷ Dat pleit voor de kwaliteit van het gegeven onderwijs maar voor de magistraat was het een reden te meer zich tegen de scholen te verzetten. Circa 1671 brachten Zwolse magistraten en predikanten een bezoek aan de katholieke naaisters, en zeiden haar 'dat se voortaan geen kinderen sullen leeren naeijen ofte speltwercken' op straffe van een boete van 10 goudgulden.⁸

De kloppen hadden geen uniforme kleding. In het algemeen gold dat zij zeer eenvoudig gekleed waren in zwart laken of linnen, zonder versierse-len. Geen dure stoffen zoals fluweel en zijde. Tijdens het gebed droeg de klopp een hoofddoek. De dagelijkse hoofdbedekking bestond meestal uit een zwarte kap met twee slippen of uit een ongesteven doekje, niet te 'besteecken met veel speldekens' noch zo op te zetten alsof 'daer de vogelen in nestelen souden'. Om minder op te vallen en om veiliger te kunnen reizen wilde men ook in 'wae-reldlijke kleederen' gaan, waar de gereformeerden tegen protesteerden omdat zij het kwaad wilden herkennen. Maar 'heur bysonder kleed' beviel hen net zo min.⁹

Is 't niet een arme saek en jammerlijke schand,
 Dat wij se hier noch sien in onse steen en land?
 Ja, dat ze ons alhier gestadig en met hoopen
 Met heur bysonder kleed op straet op 't lijf
 noch loopen,
 Tot smaed van onse leer; tot schand van onsen
 Staet;
 Tot smert van Godes Kerk en spijt van onsen
 Raed?
 En sal 't noch langer sijn, dat dese snoode sie-
 len
 In onse Stad wel meest van alle plaetzen krie-
 len?¹⁰

Hoezeer de kloppengemeenschappen hun best deden om eenvoudig en nederig te zijn, het wereldse standsverschil was niet volledig verdwe-

nen. De klopjes 'van fatsoen' waren dochters van rijkere families, zij waren beter geschoold en hadden meer invloed via hun familieleden die hoge maatschappelijke posities bekleedden. Zij kleedden zich beter dan de kloppen van mindere komaf en als het klopje van fatsoen ook de kerkruijme te beschikking stelde had zij inspraak bij belangrijke beslissingen zoals de benoeming van een nieuwe priester. Waar minder rijke kloppen in haar eigen onderhoud voorzagen door een handwerk of door uit werken te gaan, leefde een rijke klop van haar bezit. Een welgestelde vrouw bleef nadat zij een klopje geworden was, de beschikking houden over haar eigendommen. Tot in de kerkruijme drong het standsverschil door. De rijke klop had meer tijd om te bidden. Een oud geworden klopje dat niet meer kon werken, was 'van de eerste en leste op de kercke, alsof sij een rijke maecht geweest had'. Een ander wist zo goed haar gebed met het werk te verenigen, dat zij was 'als doende bijnae als de rijkste maechden'. Het standsverschil was ook zichtbaar in de zitplaatsen in de kerk, de 'ghemene

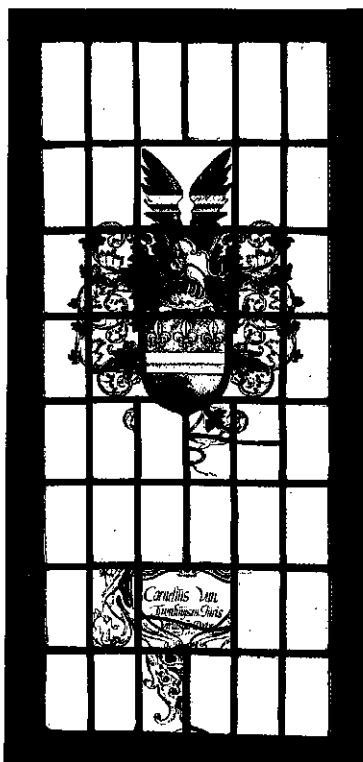
maechd' had er een 'ghemeene plaets'. Zelfs na het leven was er verschil. Een klop kreeg van een van haar rijkere medezusters een begrafenis 'alsof 't een rijke maecht' was geweest.¹¹

De Zwolse klopjes van fatsoen en hun familie

Invloedrijke katholieke families in Zwolle bekleedden na de opstand steeds minder belangrijke openbare ambten. Maar daarmee was het met hun invloed niet geheel en al gedaan. Zij konden nog steeds bogen op aanzien en respect. In de Michalskerk, de begraafplaats van de betere standen, konden zij onveranderd hun grafplaats kopen. Belangrijke Zwolse katholieke families waren Waeijer, Knoppert en Van Doetinchem. De katholieke en zeer rijke familie Van Twenhuysen trad nogal eens op als beschermers van hun geloofsgenoten en waren als het nodig was gul van geven. De families waren onderling door huwelijken verbonden.

Johanna van Oostendorp (? -1636), weduwe van jonker Lubbert van Vilsteren, was gedurende vele jaren een grote hulp voor de katholieke kerk, hoewel zij nergens een klopje genoemd wordt. Haar huisgenoot Volquerus Herckinge (1586-1662), vicaris van Overijssel, Groningen en Friesland, had 25.000 gulden bij de weduwe Van Vilsteren gedeponeed, waarvoor zij haar huis op de hoek van de Koestraat en de Praubstraat, aan zijn statie zou nalaten, hetgeen zij deed. Er rees verzet tegen het testament. Het waren de Jezuïeten en mogelijk ook haar zoon Gerard die zich niet met de laatste wilsbeschikking konden verenigen. Het werd een langdurig proces. Uiteindelijk mochten de Jezuïeten in het huis wonen,¹² dat op naam van Gerard van Vilsteren stond. Herckinge moest door het conflict het huis waar hij veertien jaren gewoond had verlaten en hij vond onderdak in de Bitterstraat, bij Sophia van Sweersen (? -1670), weduwe van jonker Van Sweersen. Zij was tot de dood van Herckinge zijn klop.

Als iemand nergens expliciet als klop vermeld wordt, is het moeilijk uit te maken of zij een klop was of niet. Dit probleem speelt bij de weduwe Van Vilsteren die, gezien haar steun aan de katholieke kerk, een klop genoemd zou kunnen worden. Datzelfde geldt voor Anna van Haerst

Het wapen van de belangrijke rooms-katholieke familie Van Twenhuysen (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

(ca.1555-1639). Zij was een dochter van Johan van Haerst, gedurende vele jaren een belangrijk magistraat van Zwolle. Zij trouwde met Emmanuel van Twenhuysen en zij liet per testament huizen na, niet te gebruiken als statie maar als tehuis voor alleenstaande vrouwen: de Emmanuelshuizen. Een jaar voor haar dood had zij twee huizen in de Praubstraat gekocht,¹³ waarschijnlijk met dit liefdadige doel voor ogen. Haar kleding is voor een adellijke vrouw eenvoudig.

Een zeer belangrijke Zwolse klop van fatsoen was Johanna van Haersolte (ca.1590-1670). Zij was een dochter van Johan van Haersolte tot de Leemcule en van Geertruit Knoppert. Haar beide zusters Margaretha (? - na 1633) en Alegonda (? - ?) waren ook geestelijke dochters, klopjes dus. Jonkvrouwe van Haersolte woonde omstreeks 1629 in de Koestraat. Samen met haar zus Margaretha kocht zij vier jaar later nog twee woningen in de Koestraat, waarvan er één ten dienste stond van de Jezuïeten.¹⁴ De Haersoltes waren een familie met veel invloed en macht. Onder hen waren de drost en de rentmeester van Salland en de schout te vinden en zij waren goed vertegenwoordigd in de ridderschap van Overijssel en in de magistraat van Zwolle. Johanna's neef, de Zwolse magistraat Jan van Haersolte was een fanatiek vervolger van katholieken. Hij liet - rond 1600 - priester Johannes Waeijer oppakken, gevangen nemen en ver-

volgens verbannen. De voorspraak van enige mede raadvrienden mocht niet baten. Een van hen was nota bene zijn oom Thomas Knoppert 'de Jonge', die een invloedrijk katholiek in de raad genoemd wordt.

De familie Knoppert is nagenoeg geheel katholiek gebleven en kent enige kloppen. Johanna Knoppert (ca.1605- ?), dochter van Thomas Knoppert 'de Oude' en van Elisabeth van Ulenbroeck was een nicht van Johanna van Haersolte. De drie zusters Anna (? -1676), Sophia Gertrudis (? - waarschijnlijk 1701) en Maria Magdalena Knoppert (? - waarschijnlijk 1703) waren dochters van Wolfgang Knoppert en van Christina van Lievendael en alle drie geestelijk dochter. Net zoals hun nichtje Maria Christina Knoppert (? -1723), een dochter van Reinier Knoppert - tijdens de Munsterse bezetting magistraat van Zwolle - en van Maria Gerardina Bruins. Een dochter uit het tweede huwelijk van Maria Gerardina Bruins met Hendrik Alexander Bruins was het klopje Gertrudis Maria (1676-1713). Waarschijnlijk is zij de Geertruyt Bruins uit Zwolle die van 10 juni 1691 tot 10 december 1692 de Culemborgse kloppenschool bezocht, 'Sij is dan met haer papa na huifs gegaen'.¹⁵ Twee dochters van jonker Lucas Alolijsius Bruins die tijdens de Munsterse bezetting ook magistraat van Zwolle was, waren eveneens klopjes; Joanna Arnolda (na 1663-1726) en Christina Geertruijt (na 1663-1702), en Johanna Bruins was de moeder van het klopje Anna Margaretha Voet (1647-1682).

De familie Van Doetinchem onderhield nauwe banden met de Jezuïeten. Nadat Maria van Doetinchem (1598-1673), dochter van Willem van Doetinchem en van Janne Weeze van Gijsbeck, een huis in de Diezerstraat had geërfd, stelde zij het beschikbaar aan de Jezuïeten. Op het goed De Boskamp bij Olst, een bezit van de Doetinchems, werden omwonenden in de gelegenheid gesteld de katholieke erediensten te volgen. In 1638 werd een Jezuïetenstatie gevestigd op het huis Randen in Colmenschate bij Deventer, waar een broer van Maria woonde. De heer van Randen was in 1671 de eerste die een bedrag beschikbaar stelde voor de nieuw ingestelde beurs, waaruit minder draagkrachtige katholieken financieel geholpen konden

Portret van Anna van Haerst, de weduwe van Emanuel van Twenhuysen. Waarschijnlijk is zij niet gekleed in typische kloppenkleding; haar kleding is wel sober wat kleur betreft, maar zij draagt een rijk bewerkt jak (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

worden, als zij omwille van hun geloof beboet werden. De beurs is of niet goed tot stand gekomen of bleek onvoldoende te zijn, want vier jaar later besloot een aantal edelen in te staan voor de schade die de overheid de katholieken bezorgde. Een van die edelen was Engelbert van Doetinchem. Zijn zus Golda Geertruid van Doetinchem (1631-1671), dochter van Jan Arend van Doetinchem en van Anna Krijt, was een klopje van fatsoen van de Jezuïetenstatie in de Koestraat. Haar ouders kerkten daar en hebben er al hun kinderen laten dopen. Rond 1700 woonde in de Koestraat de klop Geertruid Cecilie van Doetinchem (1679-1746), dochter van Jan Lodewijk van Doetinchem en van Arnolda Geertruid Glauwe. Zij schonk aan de statie een relik van het Heilig Kruis, gevat in een kristallen met zilver filigraanwerk omgeven kruisje.¹⁶

De klop Sibylla van Bolten (ca. 1605- na 1652) woonde met haar vader Roelof van Bolten en haar moeder Mechtelt Wijchers naast het O.L. Vrouwekerkhof. Het waren in totaal vier huizen die door Sibylla in 1628 verkocht werden. Zij woonde zo'n vijftien jaar later in de buurt van de kerk in de Spiegelstraat. Mogelijk was haar buurman Willem

van Twenhuijsen - zijn broer Hendrik was getrouwd met Elisabeth van Bolten - haar zwager.

De katholieke families Van Voorst en Waeijer waren aan elkaar verwant en hebben beide priesters voortgebracht. Conradus en zijn broers Theodorus en Wilhelmus van Voorst zijn alle drie pastoor in Kampen geweest. Catharina van Voorst, mogelijk een dochter van jonker Van Voorst uit de Kamperstraat, werd in 1666 door pastoor Arnold Waeijer zijn nicht genoemd en was toen al veertien jaar zijn klop.¹⁷

De klopjes van fatsoen, de priesters en de staties

De priesters in Zwolle hadden vóór 1622 geen vaste woningen. Zij waren voor huisvesting afhankelijk van de gastvrijheid van hun geloofsgenoten. Zij woonden voor een paar dagen nu eens hier, dan weer voor een paar weken daar. Pater Courten, het zwerven moe, liet een huis huren door zijn klopje juffer Maria van Doetinchem.¹⁸ De woning van een klop vormde vaak de kern van een statie, zoals die na 1600 in veel steden van de Verenigde Republiek tot stand kwamen. Vicaris Herckinge ging bij de weduwe Van Vilsteren in huis wonen. Hij stichtte in haar huis de eerste statie van Zwolle, het mooie en grote pand bood alle ruimte. Aangezien het de katholieke kerk als instituut verboden was enig gebouw te bezitten of te huren, hadden de priesters de leken-katholieken nodig om het onroerend goed op hun naam te laten inschrijven. Dat de klopjes van fatsoen hier een belangrijke rol in speelden mag duidelijk zijn en klopjes met een eigen huis waren voor de onderdrukte katholieke gemeenschap een geschenk uit de hemel.

Na de dood van de weduwe Van Vilsteren verhuisde Herckinge naar Onder de Bogen in de Bitterstraat, in het huis van Sophia van Sweersen en stichtte er zijn nieuwe statie. De kerk 'Onder de Bogen' was op meerdere manieren bereikbaar. Er was een luikje waardoor men in het huis van Anna Jans kon komen en er was een geheime doorgang naar het huis 'den Antwerpen' en vandaar liep de gang door naar het huis van Vermeer. Marcellus Vermeer, de rentmeester van jonkvrouwe Van Sweersen, van de katholieke Emmanuelshuizen en van de Zwolse pastoor,¹⁹ was waarschijnlijk de vader van het klopje Catharina Vermeer. Sophia

Uit alle kerken gebannen moesten de rooms-katholieken zich tweehonderd jaar behelpen met schuilkerken in afgelegen plaatsen. Wie vanaf de Melkmarkt tussen de nummers 6 en 8 het Hoornsteegje inliep, kwam bij zo'n schuilkerkje.

Zwolle. 29/1 - 04.

J.B. J.

Melkmarkt.

van Sweersens beide buurvrouwen waren klopjes, Catharina van Voorst en Grietien Lamberts, zodat ook tussen deze panden een geheime verbinding zal hebben bestaan.

In 1627 kwam de Jezuïet Nicolaus Barluijt naar Zwolle 'voor verandering van lucht'. Hij woonde heel even bij pater Courten maar nog in het jaar van zijn aankomst in Zwolle vestigde hij in de Diezerstraat een Jezuïetenstatie, in het huis van jonkvrouwe Maria van Doetinchem, voormalig klopje van pater Courten. Zij stelde het huis ter beschikking tot het vieren van katholieke erediensten. Het huis lag tegenover de Spiegelsteeg en had een achteruitgang op de Vismarkt. De statie in de Diezerstraat hield stand tot de dood van juffrouw van Doetinchem en verhuisde toen naar het Hoornsteegje, vlakbij de Nieuwstraat.²⁰

In 1629 kwam de Jezuïet Reijnerus Houtman naar Zwolle en vestigde in de Koestraat een Jezuïetenstatie in het huis van jonkvrouwe Johanna van Haersolte. Na zijn dood in 1667 nam pater Ridder²¹ de statie over 'seijnde hier de voornaemste van de Societeijt'. Vanuit het huis van juffrouw van Haersolte was er een geheime doorgang naar het huis van juffrouw Weijninckmans en waarschijnlijk ook naar het buurhuis waar een Knopert woonde, haar moeders familie. De huizen lagen aan de zuidzijde van de Koestraat tegen de stadswal aan. De statie hield stand tot het overlijden van juffrouw van Haersolte en verhuisde toen naar het huis van Van Vilsteren.²²

In 1637 stichtte pastoor Arnold Waeijer de vierde statie van Zwolle: het kerkhuis Sint-Joseph, gelegen in de Spiegelsteeg op de hoek van de Nieuwstraat. Ook hier was een aantal huizen door een gangenstelsel met elkaar verbonden. Het waren de woningen van pastoor Waeijer, van Neeltien Egberts, van meester Berents en van Willem van Twenhuisen en Sibylla van Bolten. In de Spiegelsteeg woonde ook de 'Eerbare en deuchtsame' Ida Gosens, een klopje van de pastoor.²³

Het inkomen van de priesters was afhankelijk van giften, van erfenissen en van het geen de klopjes hen gaven of voor hen ophaalden. In geval van nood moesten de priesters wel eens geld lenen van hun kloppen. In de nalatenschap van Maria van Doetinchem vond haar erfgenaam onbetaalde

rekeningen van 'verschoten penningen' aan pater Adrianus Courten, een bedrag van 1.500 gulden had Zijn Eerwaarde gebruikt voor de aankoop van huizen. De huishuur voor het pand in de Diezerstraat was na 46 jaar opgelopen tot 4.600 gulden en was net zo min voldaan.²⁴

Algemeen wordt aangenomen dat dit een portret is van pastoor Waeijer. Het is een detail van het schilderij van Thomas a Kempis op de Agnietenberg in de Onze Lieve Vrouwekerk (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

Priesters en kloppen konden niet altijd even goed met elkaar overweg. Sophia van Sweersen aageerde tegen haar huisgenoot de priester Sommer over het slopen van het keukentje van haar buurvrouw, de klop Grietien. Overigens zonder resultaat. Sommer liet de keuken afbreken en bouwde er zijn nieuwe kerk. Sophia weigerde het verzoek van Sommer het 'getimmer' op haar naam te laten schrijven. Tussen Sophia en Sommer boterde het steeds minder goed. Ze kregen ook nog ruzie over de opslag van turf en over de huur van het huis 'den Antwerpen' en hij verliet haar huis. Maria van Doetinchem kon 'niet wel overeen comen' met de bij haar inwonende pater Van den Dam. Het struikelblok was de erfenis van een klopje en ook Van den Dam ging een deur verder wonen.²⁵

De vervolgingen

De Zwolse magistraat gaf in 1604 een resolutie uit waarin zij het houden van katholieke vergaderin-

gen verbod. Zo'n vergadering was een overtreding die elders in de Verenigde Republiek in een adem genoemd werd met andere vormen van afwijkend, niet getolereerd gedrag zoals vloeken en de buitenechtelijke bijslaap.²⁶ Of de magistraat van Zwolle zo ver ging is onbekend. Een enkele keer was het haar ernst met de vervolging. Dat blijkt uit een overval in 1617 op het huis 'De Drie Cranen' in de Diezerstraat²⁷ waar de apotheker Jan Brouwer woonde.

Het groeiende verzet van de gereformeerden tegen alles wat katholiek was richtte zich ook tegen de klopjes. De weerzin tegen de 'overal insluypende kloppen' was niet meer af te doen met 'het maer vrouwluyden en zijn'²⁸ en hun bewegingsvrijheid werd steeds meer beperkt. In 1639 werd in Zwolle een meldingsplicht voor klopjes ingesteld. Twee jaar later volgde een plakaat van de Staten-Generaal. In 1650 deed de kerkeraad van Zwolle hernieuwde pogingen de klopjes uit de stad te weren, in datzelfde jaar werd ook de meldingsplicht herhaald.²⁹

Hulp aan personen die omwille van hun geloof door de magistraat gezocht werden was verboden. Ook bekeringspogingen waren strafbaar gesteld. Dat ondervond Johanna van Haersolte. Twee dochters van de weduwe Heerma neigden naar het katholieke geloof en zouden daarom aan een betrekking in katholieke kring geholpen worden. Het voornemen lekte uit en de magistraat zette manschappen in om de meisjes op te sporen. Zij zaten inmiddels verstopt in het 'hoenderhuijsken' van juffrouw Van Haersolte. De mannen vonden de meisjes niet, zij troffen evenwel een onverwachte buit aan. Een jaar - in 1659 - tevoren was Johanna van Haersolte als eerste aan de beurt geweest toen katholieke huizen doorzocht werden, de hele actie leverde toen niets strafbaars op. Wat eerder niet gevonden werd, trof men nu aan. Zij vonden een kerkruijme met altaar en alle voorwerpen die nodig waren voor een katholieke erediensdienst, zij vonden ook een doorgang naar het huis ernaast. Juffrouw Van Haersolte en haar twee meiden moesten naar aanleiding van dit voorval voor de magistraat verschijnen. Van Lingen, oom van de zusjes Heerma en contactpersoon tussen zijn nichtjes en hun aanstaande werkgever, kreeg

ook een oproep. De eisen waren zeer hoog. Van Lingen zou als belangrijkste hulpverlener zijn hals verbeuren of verbannen worden. Bovendien moest hij een borg van 2.000 goudgulden neertellen om te voorkomen dat een van zijn nichtjes zonder kennis van de magistraat de stad zou verlaten. Voor zijn meid die de meisjes naar juffrouw Van Haersolte gebracht had, moest hij met 200 gulden borg staan. Juffrouw Van Haersolte moest een borg van 1.000 goudgulden betalen. De uitspraak liet zes weken op zich wachten, het was niet gemakkelijk recht te doen waar de predikanten genoegdoening eisten. Van Lingen werd veroordeeld tot een boete van 200 goudgulden, wat wel een heel groot verschil was met de eerder geëiste hals, zijn nicht moest ook 200 goudgulden betalen en juffrouw Van Haersolte werd tot een boete van 100 goudgulden veroordeeld. Samen draaiden zij ook op voor de kosten van de rechtszaak.³⁰

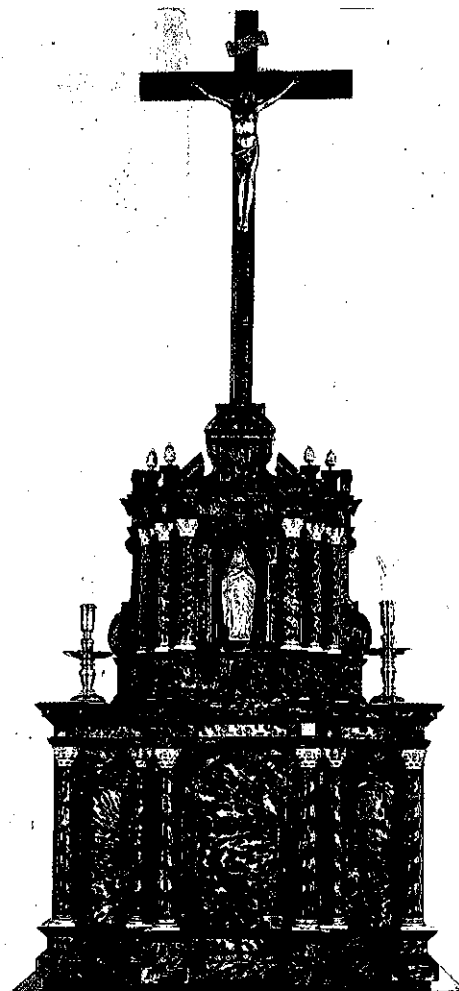
Naar aanleiding van het voorval van de meisjes Heerma besloot de magistraat op verzoek van de gereformeerden 'dat sij alle die papisten-huijsen sullen visiteren van boven, van de hoogste solders tot in de kelders incluijs, soeckende alle de gemacken door, removerende alle schilderijen, kasten ende alderhande huijsraet, daer eenige doorgangen achter souden kunnen wesen en daer eenige soodane doorgangen bevonden moghten worden, daarvan pertinente notitie te houden, selfs oock van dachvensters, die grooter souden mogen wesen als ordinaris'. Voor juffrouw Van Doetinchem was het niet de eerste keer dat haar huis overhoop gehaald werd. Waarschijnlijk was de magistraat dit keer getipt. Dicke Trijne, een afvallig klopje van de Jezuiten, was de vermoedelijke tipgeefster. De magistraat had nota bene op schrift staan hoe en waar de schuilplaatsen zouden zijn. Maar juffrouw Van Doetinchem had of alles heel goed weten te verbergen of de informatie van Trijne was niet deugdelijk want er werd niets gevonden. Bij juffrouw Van Sweersen had het onderzoek meer resultaat, men vond vier 'aenstootelijke plaetsen'. De vondst werd genoteerd, de mokerhamer kwam er nog niet aan te pas. Bij de pastoor in huis werd wel een muur gesloopt. Er werd evenwel niets gevonden en hij bleef met de ravage zitten. Bij een volgend huis vond men een

altaar, een schuilplaats en ook nog een doorgang. Vol goede moed trokken de onderzoekers naar juffrouw Van Haersolte. Daar bleek de eerder gevonden doorgang dichtgemetseld maar dat was ook niet naar de zin van de stadsdienaars, zij sloegen de nieuwe muur kapot. Ondanks verder onderzoek werd in haar huis niets verdachts meer gevonden. De dag werd besloten met een opwekkende dronk voor de noeste zoekers ten huize van en op kosten van de pastoor.³¹

Na de verstoringen in de jaren vijftig werd het rustiger voor de Zwolse katholieken. De inval van de Munsterse troepen in 1665 in Overijssel scherpten de tegenstelling tussen de gereformeerden en de katholieken echter weer aan. Men deed wederom een inval bij Johanna van Haersolte, de deur was notabene open, en men vond priester Houtman met enige biechtelingen. De priester werd meegenomen en gevangen gezet. Voor hem, de huiseigenaresse en de personen die daar gevonden waren volgde een boete van 1.200 gulden. Op diezelfde dag wist pater Van den Dam bij een inval in het huis van Maria van Doetinchem te ontkomen.³²

In 1669 ontdekte de gereformeerde kerkeraad tot haar grote misnoegen dat de onlangs overleden jonker Hendrik Knoppert een legaat van 5.000 gulden beschikbaar gesteld had voor een student die op een katholieke academie ging studeren.³³

De stadsdienaars wekken de indruk dat zij zeer fanatiek naar verboden ruimtes zochten. Dat zij desondanks hele gangenstelsels misten is verbazingwekkend, te meer daar zij door verklikking geholpen werden. En zó goed waren de gangen niet verstopt. Dat vonden de katholieken ook, want helemaal gerust na de recente onderzoekingen waren ze niet. Bij Willem van Twenhuysen werd de gang die achter langs meester Berent naar de kapel van de pastoor liep 'scherpsinnich toegemaect'. Vanuit meester Berents huis was deze gang ook bereikbaar, 'de spijckkamer staende op rolleties' werd voor de ingang gezet. Bij Neeltien Egberts bevond zich de doorgang achter de trappen. Er werden een aantal spijkers door het hout geslagen zodat het schot niet meer verschoven kon worden. Echt degelijk klinkt het allemaal niet. De deur tussen de kapel van de pastoor en de biecht-

Het huisaltaar van de Emmanuelshuizen. Soortgelijke altaren werden gebruikt in de rooms-katholieke staties die tevens als schuilkerken fungeerden (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

kamer was moeilijker te verstoppem. Een grote kast moest uitkomst brengen. De deuren konden op slot, de achterwand bestond uit een grote vurenhouten plaat die het luik moest verbergen en de achterkant van het geheel was met 'leijstucken benagelt ende met kalck bepleijstert'. Net een echte muur. Het luikje tussen de pastoor en meester Berent werd met een kistje aan het oog onttrokken. Hoewel het bestaan van het luikje was verklikt werd het niet gevonden maar omdat er volgens de papieren toch een gang moest zijn, zijn de onderzoekers met grof geweld de muur te lijf gegaan en hebben er een gat ingeslagen. Aan de andere kant leek echter alles bemuurd te zijn en ze kropen weer terug. Bij juffrouw Van Doetinchem liepen

ze regelrecht op de gezochte deur af, intussen dicht gespijkerd en bedekt. De juffrouw was niet thuis maar de aanwezige jonkers Arent van Olde-neel en Hendrik Knoppert hebben de honneurs op galante wijze waargenomen. Het gehele gezelschap is door hen naar de herberg geleid 'daer sij wel getracteert sijn'.³⁴

Boete, afkoping en intimidatie

Het bijwonen van een katholieke kerkdienst werd beboet met minstens 25 gulden per persoon en de eigenaar van het huis moest een boete van 200 gulden betalen. Vaak kwam het niet zover. In de hoop op een kleine vergoeding wilden de stadsdienaren de katholieken wel waarschuwen als er een overval in voorbereiding was,³⁵ maar daar viel niet altijd op te rekenen.

Vicaris Herckinge werd in 1646 in het huis van juffrouw Van Sweersen opgepakt en in hechtenis gezet. De reden was dat hij geen burger van Zwolle was en zich daarom niet zonder toestemming van de raad in de stad mocht ophouden. Na betaling van 600 gulden mocht hij pas vertrekken.³⁶ Gezien de financiële omstandigheden van de clerus is het niet onwaarschijnlijk dat de katholieken de fikse boete voor hem betaald hebben.

In 1652 werden Willem van Twenhuysen en Sibylla van Bolten betrapt. Zij hadden toegang tot elkaars huis via een deurtje op zolder en zij hadden een verboden toegang naar de kerk van de pastoor. Zij kregen voor deze overtreding een boete opgelegd. De raad had op het hebben van zo'n doorgang een boete van 100 goudgulden gesteld. Van Twenhuysen en juffrouw Van Bolten vroegen kwijtschelding van de boete.³⁷ Dat lukte niet helemaal maar de boete werd toch verlaagd tot 25 goudgulden. Om te voorkomen dat het verlagen van de opgelegde boete valse verwachtingen voor de toekomst zou kunnen wekken, dreigde de magistraat iedereen die voor nieuwjaarsdag zijn of haar verboden toegangen niet dicht gemaakt had, met het opleggen van de volle boete van 100 goudgulden. In opdracht van de magistraat moesten metselaar en timmerman alle gevonden doorgangen dichten, de kosten waren voor rekening van de huiseigenaars. Juffrouw Van Haersolte kreeg de werkluï over de vloer en na afloop moest zij voor

de verrichte diensten zes gulden betalen.³⁸

Dat de ijver om te zoeken met drank getemperd kon worden was de katholieken wel bekend. Na een inval bij juffrouw Van Sweersen, waarbij de toegang tot het huis zo driftig geëist werd dat het touwtje van de bel brak, gaf de juffrouw vier ducats aan Papen-Berent en zijn drie maten. Het zoeken werd gestaakt en het geld werd omgezet in brandewijn en koeken. Bij de magistraat gekomen met de bedoeling om verslag uit te brengen waren ze zo 'bestoven ende besteken, datter twee van desen qualijck costen spreken, de andere twee seijden dat se niemant gevonden hadden'.³⁹

Stadsdienaars wisten echter ook de weg te vinden als zij krap bij kas waren en een lening moesten afsluiten. Waar konden ze beter terecht dan bij een katholiek met geld? In de nalatenschap van Maria van Doetinchem werd een schuldbekentenis gevonden van Berent de dynder van 250 gulden. Op een aanmaning reageerde Berent geprikkeld en 'dreighden aenstonds storing te willen doen op het huis, - die schade wiert haer beloofd te sullen worden vergoedet, maer dat se wat patientie moest hebben, dat anders oirsake soude sijn, de gemeente eenigen tijdt van de godsdynst te frustreren'.⁴⁰

Ook de stadswacht wist bij de katholieken een extraatje binnen te halen. Bij juffrouw Van Sweersen stond de trommelslager op de stoep om de halfjaarlijkse bijdrage voor de wacht op te halen. Juffrouw Van Sweersen was gewoon om vier gulden te geven en was zeer verwonderd dat de trommelslager zes gulden vroeg. De twee gulden waren zei hij 'voor de nieuwe timmeragie'. Het was hem niet ontgaan dat er onlangs achter het huis gebouwd was, het was de nieuwe kerk van Sommer. Hij voegde er aan toe 'sijt gij onwillich, den hopman sal 't wel krijgen'. Om verdere moeilijkheden te voorkomen heeft juffrouw Van Sweersen hem het gevraagde bedrag gegeven. Zelfs de magistraten vroegen onheuse boetes, vijftig goudgulden omdat ze te lang hadden moeten wachten voordat de deur voor hen geopend werd. Juffrouw Van Doetinchem kwam er bij zo'n gelegenheid af met een boete van 25 goudgulden. Juffrouw Van Haersolte moest het volle pond betalen. De magi-

straten hadden te lang moeten wachten totdat pater Ridder veilig in zijn schuilplaats geholpen was.⁴¹

De laatste klopjes van fatsoen

27 februari 1670 was een sombere dag voor de Zwolse katholieken. De magistraat liet afkondigen dat voortaan geen twee katholieken meer naast elkaar mochten wonen. Met de slinkse doorgangen was het afgelopen. Twee maanden later overleed Johanna van Haersolte. Pater Ridder moest noodgedwongen verhuizen, ten gevolge van de jongste maatregel mocht hij niet in het huis van juffrouw Van Haersolte blijven wonen omdat er aan weerszijde ook katholieken woonden.

Ook Sophia van Sweersen overleed in 1670. Twee belangrijke kloppen in zo'n korte tijd was een ernstig gemis voor de katholieken, hun dood gaf grote verslagenheid. Het bleef niet bij deze twee sterfgevallen. In 1670 overleden een juffrouw Van Voorst en een juffrouw Bruins. In 1671 overleed de klop Golda Geertruit van Doetinchem, twee jaar later overleed Maria van Doetinchem. De belangrijkste klopjes van fatsoen waren de katholieke gemeenschap van Zwolle ontvallen.

De meest invloedrijke katholieke families stierven uit zoals de Waeijers of trokken weg. De Van Doetinchems gingen vooral naar België, Zuid-Duitsland en Oostenrijk.

De Knopperts bleven nog lang in Zwolle wonen, de latere klopjes uit deze familie zijn vooral in de Koestraat te vinden. Ernstige verstoringen hebben zij niet meer hoeven meemaken, dat was voorbij.

Zwolle bleef achter met de tastbare bewijzen van katholieke weldadigheid: de Vilsterenshuizen, de Doetinchemshuizen, de Emmanuelshuizen, door een kleinzoon van de stichtster aangevuld met een huis in de Diezerstraat, en het armenhuis van juffrouw Knoppert bij de Steenpoort.

Noten

1. E. Theissing, *Over Klopjes en Kwezels*, Utrecht/Nijmegen 1935, 185.
2. Theissing, 35-36.
3. Theissing, 12, 69; J. Spaans, *Haarlem na de reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, Leiden 1989, 77-79.

4. G.A. Meijer O.P., *Nopende het aerts-priesterschap van Swolle [...]*, Utrecht 1921, 161.
5. Theissing, 12.
6. J.C. Alberdingk Thijm, 'Uit het "Cost Boeck" der zoogenaamde Kloppenschool te Culemborg', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* (AGAU), Utrecht 1879, 37 (1911), 326-343.
7. Theissing, 30, 199.
8. Meijer, 188.
9. Theissing, 114-120, 189.
10. Theissing, 185, 189.
11. Theissing, 78-79, 83, 96, 114, 120, 160.
12. Th.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle, 1961, 32-33.
13. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), inv. nr. AAZ01-16.
14. A. van Dedem, *Register van charters en bescheiden*, Kampen 1913, 638.
15. AGAU, 37 (1911), 339.
16. AGAU, 37 (1911), 112, 118-120, 132.
17. Meijer, 359 e.v.
18. De Vries, 32-33.
19. VMORG 35 (1918), 28; W.J. Meeuwissen, *Inventaris van het familiearchief Heerkens (1371) 1614-1908*, Zwolle 1982, 1452.
20. Th.J. de Vries 'Neercassel's dood [...]', VMORG, 59 (1943), 56; AGAU, 37 (1911), 109-110.
21. Pater Ridder heette eigenlijk Theodorus, ridder van Groenesteyn. Hij had zich schuldig gemaakt aan bigamie en was na vergeving van zijn zonde toegetreden tot de Societeit (VMORG, 59 (1943), 69).
22. Meijer, 179.
23. VMORG 1943, 52.
24. AGAU, 37 (1911), 109.
25. Meijer, 133.
26. A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991, 324.
27. De Vries, 28.
28. Theissing, 190.
29. GAZ, AAZ01 65, 207; B.J. van Hattum, *Geschiedenis der stad Zwolle*, Zwolle 1773 (1975), dl. 3, 327.
30. Meijer, 62-77.
31. Meijer, 65-75.
32. Meijer, 112-113; Van Hattum, dl. 3, 400.
33. GAZ, KA017 004.
34. Meijer, 67-73.
35. De Vries, 40, 48.
36. Van Hattum, dl. 3, 320.
37. Van Deursen, 324.
38. Meijer, 73.
39. Meijer, 180-181.
40. AGAU, 37 (1911), 109-110.
41. Van Hattum, dl. 3, 327.

Schone kunst in vieze huizen: het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle gedurende 2 tot 5 mei 1710

Jeanine Otten

Inleiding

In de zeventiende en vroege achttiende eeuw bouwden honderden verzamelaars in Nederland een collectie op. De verzamelaars waren ontwikkelde burgers, de een rijker dan de ander, met grote belangstelling voor de wereld om hen heen. Ze hoorden tot de stedelijke elite, waren regent, koopman, arts, apotheker of predikant. Sommige collectioneers waren gespecialiseerd, anderen probeerden de wereld in al zijn verscheidenheid te vatten en hun verzamelingen waren meer universeel en encyclopedisch van karakter. Er werd niet alleen verzameld uit curiositeit, maar ook uit een behoefte aan kennis. De woon- en werkvertrekken en studeerkamers van de verzamelaars konden een mengeling van voorwerpen herbergen: boeken, globes, koppen van Romeinse keizers, voortbrengselen van natuur (*naturalia*) en mensenhand (*artefacta*), kunstnijverheidsvoorwerpen en *etnografica*.

Geen enkele verzameling is in zijn geheel bewaard gebleven. In de meeste gevallen werden de verzamelingen in Nederland na het overlijden van de collectioneur geveild. De inhoud van veel verzamelingen is bekend uit veilingcatalogi, bezitscatalogi, boedelinventarissen, verslagen van bezoekers, stadsbeschrijvingen of briefwisselingen.¹ De Hollandse verzamelingen waren wereldberoemd in hun dagen en trokken bezoekers uit alle delen van Europa. Zeer informatief zijn de reisverslagen van de Duitser Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734), die tijdens drie reizen, 1705, 1710/1711 en 1718 verzamelingen in Nederland bezocht. Tijdens zijn *'Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland'*, die anderhalf jaar zou duren, bezocht Von Uffenbach in 1710 ook Zwolle alwaar hij onvermoed twee grote kunstcollecties aantrof.

In dit artikel zijn de achttiende-eeuwse merk-

waardigheden van Zwolle overgenomen uit de posthume uitgave van zijn aantekeningen, bijgehouden op de reis die hij samen met zijn broer ondernam van november 1709 tot april 1711.²

Gebroeders Von Uffenbach

In het voorjaar van 1710 reisden de broers vanuit Duitsland naar Holland. Komend van Genemuiden vertrokken ze op 2 mei 1710 met een bolderwagen uit Kampen en arriveerden ze na vier uur in Zwolle. Ze namen hun intrek in het logement 'op den Dyck in het gekroonte Münster' (thans Thorbeckegracht 64). Tijdens hun verblijf bekeken de broers de stadswallen en vestingwerken, gingen ter kerke in de Bethlehemkerk waar het achtste gebod uitgelegd werd, kregen van de koster een rondleiding in de Grote of Michaëlskerk, bezichtigden de Onze Lieve Vrouwekerk, bekeken de verzameling boeken, schilderijen, prenten, instrumenten en *naturalia* van uitgever Gerrit Tydeman (ca. 1640-1714). Daarna bezagen ze de instrumenten en uurwerken van uurwerkmaker Willem Bramer de Oude (overl. 1734) en tot slot de verzameling schilderijen en prenten van predikant Frederik van Leenhof (1647-1712).³ Tydeman bezat een collectie anamorfosen. Een anamorfose is een vertekende, onsamenhangende of zelfs onherkenbare figuur, die vanuit een bepaald punt of met behulp van bijvoorbeeld een cilindervormige spiegel bekeken een coherent beeld oplevert. Anamorfosen in encyclopedische verzamelingen golden van de zestiende tot de achttiende eeuw als een bewijs van 'curiositas', d.w.z. universele belangstelling. Wie een encyclopedische verzameling bezat, kon beschouwd worden als iemand van stand. Anamorfosen hoorden naast allerlei optische instrumenten thuis bij de 'rariteiten' (zeldzaamheden) in de categorie *artefacta*.⁴

De eerste indrukken die de broers in de stad

Schilderij met anamorfose aan Matthias Somer toegeschreven (Utrecht Centraal Museum; afgebeeld in tent.cat. *Stilleben in Europa*, Münster 1979, 103, afb. 63).

opdeden, waren bepaald niet positief. De straten waren hobbelig, smal en slecht en helemaal niet goed aangelegd zoals in de door hen gebruikte reisgids *Europäischen Reisen* van Paul Jacob Marperger (1656-1730) vermeld stond. Zowel de straten als de huizen waren niet schoon maar smerig en vies. De broers hadden zich van te voren een heel andere voorstelling van de stad gemaakt doordat Marperger en Zeiller⁵ zich zo lovend over Zwolle hadden uitgelaten: in bijna heel Duitsland is geen stad te vinden die zo 'luchtig' ligt als Zwolle; er is een overvloed van alle noodzakelijke zaken te vinden; het stadsbestuur zelf is zó goed benoemd dat de raad van deze stad in twijfelachtige zaken ook door andere steden geraadpleegd wordt, een gelukzaligheid die noch Aristoteles noch Plato beschreven hebben.

waarbij ten derde ook de bedelaars te rekenen zijn, die elders in Holland niet geduld worden.

De derde mei moesten we 's morgen veel brieven schrijven en 's middags regende het de hele tijd zodat we de hele dag niet buiten kwamen.

De vierde mei, zondagmiddag, wandelden we over de stadswallen om de vesting te bekijken. Marperger in *Europäischen Reisen*, p. 114 e.v. vermeldt dat de stad is voorzien van elf bolwerken en met brede en diepe grachten omgeven is. Alleen de grachten leken ons niet zo breed, ze zijn van een middelmatige breedte, de wallen en bolwerken zijn van behoorlijke omvang maar op sommige plaatsen zeer smal en tussen de Diezer- en de Kamperpoort zelfs zeer vervallen. Daarna gingen

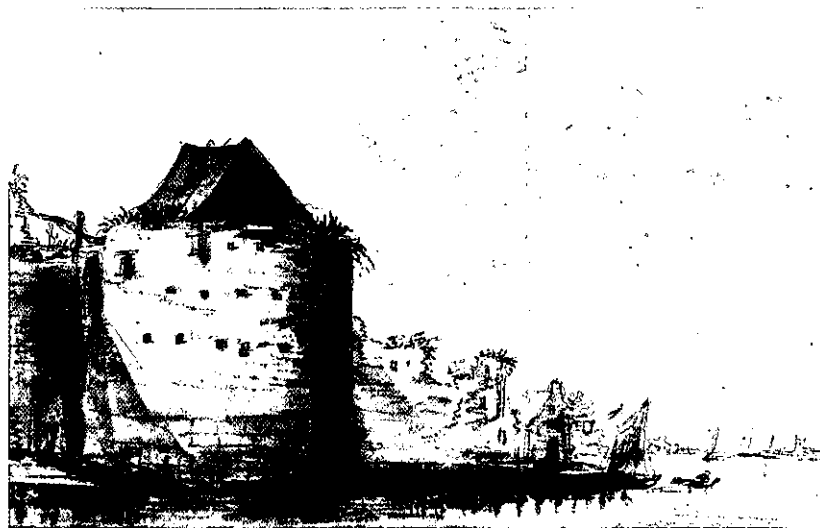
In een cilindervormige spiegel wordt de voorstelling herkenbaar als een bij lamplicht lezen de oude man (afgebeeld in tent.cat. *Stilleben in Europa*, Münster 1979, 103, afb. 63).

De Pelsertoren met vervallen stadsmuur, tekening door Gerrit Grasdorp (1659-1716) (coll. Stedelijk Museum Zwolle).

Aantekeningen van Zacharias Conrad

Laten we nu Zacharias Conrad von Uffenbach aan het woord:⁶

Ten bewijze [van de verkeerde voorstelling van zaken in de reisgidsen] merkten we meteen twee dingen op. Men zegt wel dat zoals het uurwerk functioneert, ook het bestuur in een stad functioneert. Hoewel dit gezegde vooral duidt op de noodzaak van een goed toezicht op het uurwerk, merkten we dat de stad slecht van klokken was voorzien: men hoorde heel weinig klokken die bovendien niet goed sloegen. Men hoorde in het geheel geen klokkenspel zoals in bijna alle steden der Zeven Provinciën⁷. Het tweede dat we opmerkten waren de smerige straten, hetgeen waarlijk geen klein gebrek is in de verordeningen,

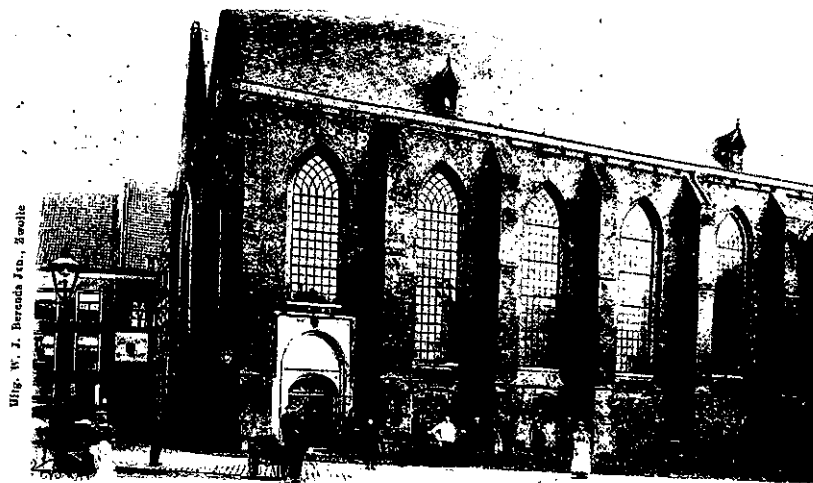

Interieur van de Grote of Michaëlskerk met de kansel en het orgel omstreeks 1880.

we in een kerk, de zogeheten 'Blimische kerk', ook wel (zoals ze eigenlijk heet) de Bethlehemkerk genoemd. Er werd catechisatie gegeven en het achtste gebod over het kwaadspreken werd uitgelegd. We verwonderden ons over het feit dat er geen kinderen aanwezig waren, voor wie toch eigenlijk het catechiseren bedoeld is, er waren louter oude mensen van wie de oude mannen de één na de ander de vragen van de predikant beantwoordden.⁸ De kerk is niet groot en het is ook helemaal geen bijzonder gebouw.

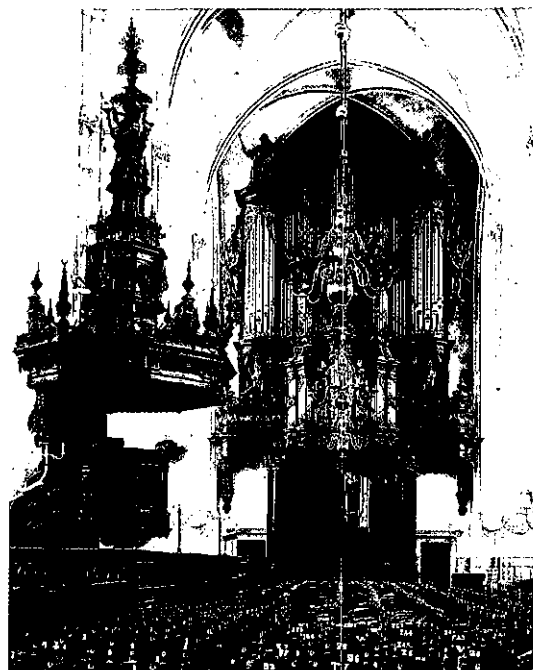
De vijfde mei bekeken we 's morgens eerst de zogenaamde Grote of Michaëlskerk. Deze staat op de Markt. Het is een mooi, groot, hoog, licht en prachtig gebouw. De mooie kansel in de kerk is zeer beroemd. Ze is met zeer veel houtsnijwerk versierd maar haalt het naar onze mening niet bij de kansel die we in Bolsward gezien hebben. Ze is ook van eikehout, de versieringen zijn echter gewoontjes en niet zo natuurlijk en kunstig bewerkt. Op of onder de zes treden stonden de jaren waarin de kansel vervaardigd werd, namelijk van 1617 tot 1622. Op de bovenste twee treden stond echter dit: 'So.la.un.ha.gew.' Wat dit betekende en wat de naam van de meester was kon de koster mij niet zeggen. Het eerste wil echter zoveel

Prentbriefkaart van de Bethlehemkerk omstreeks 1900.

Bethlehemsche Kerk

*J. Michaels, Zwolle
No. 4. 12*

zeggen als 'So lang hat gewerkt', oftewel 'So lang onder handen geweest'. De naam van de meester vond ik linksvoor onder de kansel:

'Al quam Godt van boven / Meester van alle Man / noch sal 't elck nit loven / 't welk men niet laken [moet zijn 'laten': aantekening Von Uffenbach] kan. / Adam Straes van Weilborg uyt dat Duyts / Landt Nassauwe / heft dit gemaect sonder arch / en dat al door Gods betruwe.'

Op de andere zijde stonden nog veel meer spreuken, echter niet de moeite waard om te noteren. Evenals het bovenstaande is het niet goed Nederlands en ook niet goed Duits. Het andere, zeer merkwaardige in deze kerk is de hoge stenen trap die tot het gewelf van de kerk reikt. Deze staat, hoewel ze 87 treden heeft, geheel vrij en heeft in het midden geen post of zuil waarin gewoonlijk de treden liggen. Ze lijkt daardoor op een slakkenhuis en men kan heel aardig in het midden van boven naar beneden en van beneden naar boven kijken.⁹

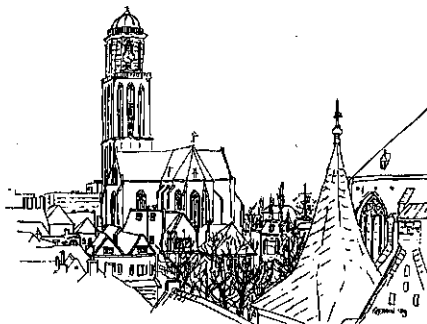
De consistoriekamer is niet groot maar wel mooi. In het midden, boven de schouw, hangt een schilderij waarop de nu levende vijf predikanten

naast de koster om een tafel zitten en consistorie houden, zeer goed geschilderd door Hendrick ten Oever, 1691. Het schilderij is zó goed dat, wanneer men het in de kerk van onder af bekijkt, men denkt dat de mensen levensecht zijn. We troffen onder die predikanten o.a. Van Leenhof aan, beroemd vanwege zijn boekje 'de Hemel op aarden'. Op het schilderij is hij afgebeeld met een veer in de hand. De toren aan de kerk is niet echt hoog. Tijdens een onweer is de toren namelijk afgebrand.¹⁰ Aan een zijde van de Markt bevindt zich tegen de kerk de hoofdwacht: een sierlijk stenen gebouw of huisje, waarboven staat: 'VIGILATE ET ORATE. / Anno 1614 / R. (reparatum) 1689.'

Daarna wilden we de Onze Lieve Vrouwekerk zien die door Marperger tot de bezienswaardige gebouwen wordt gerekend. Alleen is er niets aan te zien omdat ze al een tijdje leeg staat en tamelijk vervallen is. Het is wel een groot gebouw, jammer dat het zo verloedert. Op de tamelijk hoge toren bevindt zich het uurwerk, dat echter zeer slecht is zoals boven vermeld werd. Omdat het nog vroeg was gingen we gewoontegetrouw naar een boekhandel op de Markt. We vonden weinig goede boeken maar toen we bij de oude boekhandelaar

en drukker naar prenten en kopergravures vroegen, troffen we daarvan onverwachts een grote voorraad aan, alsook schilderijen en mathematische zaken die hij verzameld had. Hij heet Gerrit Tydeman en is 'ordinar Drukker van de Staaten van Overijssel'.¹¹ Hij is, zoals hij ons verzekerde, 73 jaar oud en heeft nog helemaal geen bril nodig. Vroeger was hij schilder van beroep en daarom heeft hij nu nog plezier in het verzamelen van schilderijen en dergelijke.

Schilderij door Hendrick ten Oever (1639-1716), 1691, in de Grote of Michaëlskerk.

Gezicht vanuit de stadhuiskantine op de Onze Lieve Vrouwekerk en Peperbus, pentekening door Kitty Disch 1989 (coll. Gemeentearchief Zwolle).

Vervolgens toonde hij ons in een kamer veel mooie schilderijen. Waaronder enkele heel bijzondere: een perspectivisch stuk van de Oude Kerk in Amsterdam, waarop het door de vensters vallend zonlicht en schaduwen op de pijlers te bewonderen waren. Verder een buitengewoon mooi stilleven met spijzen [banketje] en ettelijke zeestukken. Daarna leidde hij ons naar zijn druk-

De Hoofdwacht voor de restauratie van 1883 (foto: F.W.H. Deutmann omstreeks 1870, coll. Waanders, coll. Gemeentearchief Zwolle).

Emanuel de Witte
(1616/18-1692), *interieur van een protestantse gotische kerk met motieven van de Oude Kerk te Amsterdam* (coll. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-A-4055. Copyright Rijksmuseum-Stichting Amsterdam).

Pieter Janssens Elinga
(1623-voor of in 1682), *perspectiefkast* (coll. Museum Bredius Den Haag).

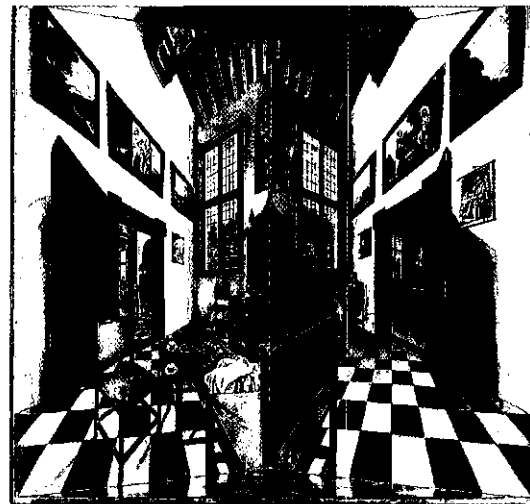
kerij en zijn woonvertrekken die ook vol mooie schilderijen hingen. Het belangrijkste daaronder was een klein schilderij met een heel bijzondere voorstelling van een plundering en brandstichting van ettelijke huizen bij nacht.

Daarna toonde hij ons zijn prenten. Daarvan bezat hij een geweldig groot aantal zowel in portefeuilles als ook van hele collecties en tezamen uitgegeven werken van de beste meesters.

Hij verzekerde ons, zoals ook wel aannemelijk was, dat hij meer dan 14.000 stuks bezat. Van bijna alle bekende meesters, behalve van de oude meesters, was wel iets aanwezig, van de meesten echter zeer veel. De prenten waren echter niet zo goed geordend. En hoewel hij met veel moeite een catalogus van zijn verzameling heeft gemaakt, is deze geordend volgens de volgorde van de prenten in de boeken en op volgorde van aankoopdatum. Echter er bestaan ook - naar onze mening - verscheidene verzamelingen die zowel tezamen gevoegd alsook uitgegeven of in der tijd tezamen gebracht zijn. In een klein langwerpige boekje (het leek wel op een stamboek) stonden meer dan dertig op kaarten met olieverf geschilderde kleine zeestukjes afgebeeld, op zwartgeverfd karton

gelijmd en zeer fraai vervaardigd.

Daarna toonde de heer Tydeman ons zijn bibliotheek die louter uit mathematische en perspectiefboeken bestond. Hoewel het meeste in het Nederlands en Frans was zaten er zeer veel goede boeken tussen. Zijn bibliotheek bestond uit ongeveer 400 banden.¹² Heer Tydeman is een verwoed verzamelaar en, zoals hij inderdaad door voorwerpen die door hem zelf vervaardigd waren bewees, een groot kenner van het Perspectief en de Gnomonica [kennis omtrent zonnewijzers]. Ten eerste liet hij ons ettelijke kleine kastjes zien die de beginselen van het Perspectief tonen. Een van deze kastjes was van binnen aan alle vier zijden met een verwrongen figuur beschilderd en men kon, wanneer men er van bovenaf in keek, er niets uit opmaken of herkennen. Als men echter door een klein gaatje keek, dat naar het oogpunt gemaakt of gericht was, zag men een kamer vol met stoelen. Een stoel stond in het midden, terwijl er toch in het midden geen [penseel]streek te zien was.¹³

Een ander kastje bevatte ongeveer 30 van papier gescheurde figuren, die men na elkaar in het kastje kon leggen en bekijken, het kastje was voor het gemak zo gemaakt dat men niet voor elke figuur een apart kastje hoefde te hebben. Daarna zagen we andere verwrongen figuren, waaronder een buitengewoon mooie kegel waarop een oude lezende man met bril was voorgesteld.¹⁴ De meet-

kundige instrumenten die hij had, waren ook zeer mooi. Ik kan ze niet goed beschrijven omdat mij de tijd ontbrak daarvan een schets te maken. Twee heel bijzondere universeel zonne-uurwerken waren buitengewoon mooi, gemakkelijk en zeer deugdelijk en nauwkeurig voor allerlei observaties. Ik vermeld niets van de veelhoek met allerlei klokken en andere bekende voorwerpen. Tenslotte wees hij ons op ongeveer 30 dozen vol zelf verzamelde insecten en enige in glazen potten en spiritus bewaarde zaken. Omdat de heer Tydeman vol lof sprak over een mecanicien alhier, Bramer genaamd, gingen wij nog voor etenstijd naar deze persoon toe, in de veronderstelling enige instrumenten bij hem aan te treffen.¹⁵ Hij verontschuldigde zich echter dat hij helemaal niets klaar had staan. Omdat de instrumenten in Zwolle geen aftrek vonden legde hij zich alleen toe op het maken van uurwerken. Hij toonde ons enige grote en kleine zeer zuivere uurwerken die hij goed verkocht.

's Middags bezochten we dominee Leenhof [Frederik van Leenhof, 1647-1712]. We gingen alleen naar hem toe omdat hij beroemd was geworden door zijn boek, waarover een heftige strijd ontstaan was. We verwachtten niet iets bij hem te zien. We troffen echter een mooie voorraad schilderijen en prenten aan.¹⁶ Hieronder bevond zich een heel bijzonder stuk op doek, zo geschilderd dat het eruit zag als een plank waarop een prent was gelijmd. Het zag er zó natuurlijk uit dat, als men het van heel dichtbij naderde, men het bedroeg niet eerder in de gaten had, dan totdat men het aanraakte en voelde dat het maar doek was.¹⁷ Verder zagen we bij hem een paneelschildering, de geschiedenis van Maria Magdalena voorstellend. Hij had er een houten geschilderde kast om laten maken en hij beschouwde het als zeer belangrijk omdat het al aan het begin van de zestiende eeuw door een tijdgenoot van Lucas van Leyden [1494-1533] gemaakt was. De schildering en tekening is naar onze mening echter niet zo bijzonder.

Wat de prenten betreft, die lagen in zulke verschrikkelijk grote en dikke portefeuilles zoals ik van mijn levensdagen nog niet heb gezien. Het papier was met het grote grijze olifant papier

*De 's beeld van LEENHOF, die de Kerk en 's land herstelt,
En door 'sijn heylig leer veel menschen heeft verwoerd,
Eog! dat men sulck een suyn, 's veelck bescheid alle Godheyt,
En alle vreesse Gods meer hand voor enkel salheyd,
Bederven laat den Drep, en 's heylig Avondmael,
's Welck Pryd over Gods ghebed, en sijns Heylighe taal,
Wol, vrienden, sijn dat oec, die sijn in Kerk gheven,
Gheberfaend God, en gelyc hier innu sijn gaven.*

Portret Frederik van Leenhof met hekeldicht (coll. Stedelijk Museum Zwolle).

ongebroken of tezamen gelegd, aan het einde aangehecht en daarover was in de lengte een stuk van twee handen breed aangelijmd. Het was bedekt met onovertrokken vingerdik eikenhout. Deze uitvinding, zoals men ze vindt bij veel boeken in oude bibliotheken, vooral in kloosters, is voor zulke grote portefeuilles zeer geschikt en ik wenste dat mij dat ingevallen was toen ik mijn portefeuille-

Trompe l'oeil of 'bedriegertje': schilderij, olie-
verf op doek, van plank
waarop een prent is
gelijmd (voorbeeld:
Sebastian Stoßkopf toe-
geschreven, trompe l'
oeil met gravure,
Wenen Kunsthistori-
sches Museum (afge-
beeld in tent.cat. Stille-
ben in Europa, Münster
1979, 499).

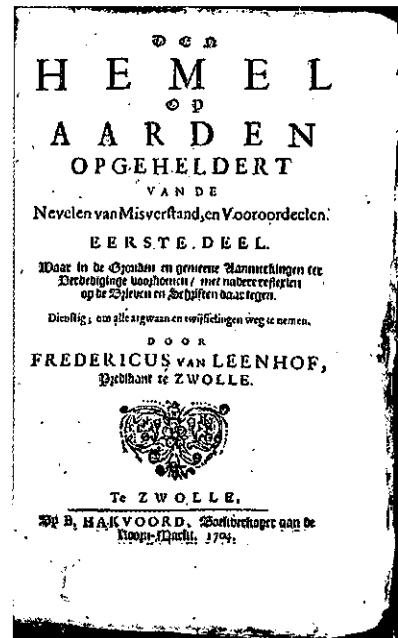
Titelblad Den Hemel op Aarde opgeheldert van de Nevelen van Misverstand, en Vooroordelen, Eerste Deel door Frederik van Leenhof, uitgegeven te Zwolle door B. Hakvoord 1704 (coll. Gemeentearchief Zwolle).

les voor portretten liet maken. Men zou ze van sierlijk hout kunnen nemen en laten inleggen met wortelnotenhout zodat het dan veel op een Franse band lijkt. Wat de prenten zelf betreft, daarvan was er een zeer grote hoeveelheid, maar voor zover wij ze gezien hebben, in hoofdzaak van louter nieuwe meesters zoals Nicolas le Brun, Callot, le Fage, enzovoorts. Op een schoorsteenmantel stonden zeer veel keizerskoppen die in Leiden zeer fraai gemaakt worden van gips en daarna gebronsd.

Om terug te komen op de heer Van Leenhof en zijn strijd: het is een man van ruim 40 jaar, zeer begaafd in het preken, en hij staat daarom, en vanwege zijn humaniteit, bij hoog en bij laag in hoog aanzien, zowel in de stad als bij de Staten van de Provincie. Maar door zijn boek, *de Hemel op aarde*, heeft hij zich door enige *qui Classicum cecinere*,¹⁸ de woede van de hele geestelijkheid van alle provincies op de hals gehaald. Op zijn minst zijn zij er op uit dat hij uit het predikambt stapt, maar de zogeheten Magistraat [= Zwols stadsbestuur] en de Staten van de Provincie daarentegen proberen hem te behouden; men weet nog niet hoe het eigenlijk zal aflopen.

Enigen verzekerden mij dat hij deze week voor de laatste keer preekt, maar dat de uitdeling van het Avondmaal, het dopen van kinderen, het troosten der zieken en dat soort zaken, met uitzondering van het verkondigen van de leer, voor hem behouden blijven.

Wat de bezoldiging betreft krijgt hij van de Magistraat, in plaats van de 1000 gulden die hij kreeg, 800 gulden; de Staten van Overijssel geven hem echter uit bijzondere vrijgevigheid 400 gulden jaarlijks. Daar hij voorheen van de Staten niets ontving, wordt hij er niet slechter van. Hij kan er van rondkomen omdat hij nog ongetrouwd is. Men verwondert zich erover hoe heftig de theologen over deze kwestie de degens gekruist hebben. Velen zijn van mening dat als hij zijn traktaatje niet zo'n bijzondere titel had gegeven, men zich er niet aan gestoord zou hebben. Maar omdat de theologen zich tegen alle vernieuwingen verzetten, zo wilden ze in het bijzonder van geen nieuwe *Hemel op aarde* weten. Of de beschuldigingen en verdachtmakingen tegen de heer Van Leenhof

onterecht zijn laat ik in het midden. Uiterlijk ziet hij er slim genoeg uit, hoewel in het overige zijn eruditie, voor zover ik dat in het discours kon bespeuren, helemaal zo groot niet is.¹⁹

De zesde mei, dinsdagmorgen om vier uur, vertrokken we uit Zwolle. We kwamen steeds bij de kleine rivier de Aa, die door Zwolle tot in de zee bij Genemuiden gaat. De weg was niet zo goed als in de overige provincies der Nederlanden, maar zeer slecht. Hieruit blijkt dat de voorschriften en de verordeningen van de stad Zwolle toch niet zo goed zijn. Hierbij moet ik dan nog aantekenen dat ik in Zwolle overal naar de wetten en constituties van de stad gevraagd heb, om te zien of ze dan zo voortreffelijk zijn. Ik vernam echter dat die nooit gedrukt zijn en dat men van stadswege alleen maar enkele speciale verordeningen bijvoorbeeld op het gebied van het vuur heeft. Wel heeft men het landrecht van de provincie in druk maar dat geldt niet voor de stad.

Nadat we in drie uren anderhalve mijl²⁰ gereden hadden kwamen we bij een dorp, Wijhe genaamd, dat halverwege Deventer ligt en waar de gewone postwagen, die elke dag uit beide plaatsen vertrekt, wisselt.

Noten

1. Op de tentoonstelling *De wereld binnen handbereik*, 26 juni - 11 oktober 1992 in het Amsterdamse Historisch Museum, werd een representatief overzicht gegeven van wat er in de zeventiende en vroege achttiende eeuw verzameld werd. Zie: *De wereld binnen handbereik: Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735. Catalogus en essaybundel*, Amsterdam (Amsterdams Historisch Museum), 1992.
2. Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engeland*, Ulm & Memmingen: Joh. Fr. Gaum 1753-54, 3 dln., dl. 2 (1753), p. 361-371. (Rijksmuseum Amsterdam, coll. Bibliotheek, 319-E15/17).
3. Sloet tot Oldhuis publiceerde in 1854 de voornaamste indrukken van VonUffenbach tijdens het verblijf in Overijssel in 1710. Datgene dat Sloet tot Oldhuis met betrekking tot Von Uffenbachs verblijf in Zwolle uit diens geschriften overnam is minder uitgebreid. Zo ontbreken bij Sloet tot Oldhuis de uitvoerige beschrijvingen van de kunstverzamelingen van Gerrit Tydeman en Frederik van Leenhof en het bezoek aan de uurwerkmaker Willem Bramer. Zie: B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, 'Zacharias Conrad von Uffenbach in Overijssel. 1710.', in: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, 19 (1854), 257 e.v., voor Zwolle: 258-264.
4. J. de Meyere, H. Weyma, *Anamorfosen: kunst met een omweg*, Bloemendaal 1989, 7, 74.
5. 'Zeiller in Itin.Germ. p. 453 aus Braunio en Casp. Ens.'. Von Uffenbach, op cit. (zie noot 2), 361. Schrijver en titel konden niet achterhaald worden.
6. De tekst van Von Uffenbach met betrekking tot het verblijf in Zwolle is in dit gedeelte van het artikel zo volledig mogelijk geparafraseerd.
7. Zie over de uur- en slagwerken van de Zwolse kerken: T.J. de Vries, *Hora ruit, tempus fluit*, Zwolle 1963, 8, 28, 39.
8. In de kerk werd zondags slechts een dienst gehouden, 's middags vond er een 'publieke catechisatie' plaats. Zie: W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1890, 177.
9. In de hoek tussen de oostgevel van het noorderportaal en de kerkmuur rijst een zeszijdige traptoren op die van de portaalruimte leidt naar de ruimte daarboven (wellicht de librije), en vervolgens naar de kap van het noorderzijkap. Zie: *Nederlandse Monumenten Noord- en Oost-Salland*, Den Haag 1974, 95.
10. In 1669 brandde de torenspits af en de toren zelf stortte in 1682 in.
11. Gerrit Tydeman woonde in het huis, thans met het adres Grote Markt 4, naast de Koning Dav id.
12. In de zeventiende eeuw ontstond er een stroom van boeken waarin aandacht wordt besteed aan anamorfosen oftewel 'curieus perspectief'.
13. In Museum Bredius te Den Haag bevindt zich een soortgelijke perspectiefkast met een voorstelling van een stoel in het midden van de kamer. Deze dateert uit ca. 1670 en is toegeschreven aan Pieter Janssens Elinga (geb. 1623), inv.nr. 217-1946. Het is een kast met een driehoekige basis. De onder- en bovenkant zijn ook beschilderd. De stoel op de voorgrond is over drie vlakken geprojecteerd. Oorspronkelijk bevond zich aan de voorkant een paneel met een lichtopening en een kijkgaatje. Perspectiefkasten zijn een Hollandse vinding van ca. 1650. Hoewel ze tot in de achttiende eeuw veel in rariteitenverzamelingen voorkwamen is er slechts een zestal bewaard gebleven.
14. Von Uffenbach beschrijft een kegelanamorfose die van boven bekeken wordt, met de top van de spiegelende kegel als oriëntatiepunt.
15. Willem Bramer de Oude maakte behalve uitmuntende grote en staande en zogenaamde tafeluurwerken ook zakhorloges. De winkel van Bramer stond vermoedelijk in de Papenstraat. De Vries, op.cit. (noot 7), afb. p. 17, afb. 23, p. 28-29, afb. p. 38 en 39.
16. Frederik van Leenhof bezat twee huizen; het ene huis stond naast dat van Gerrit Tydeman aan de Grote Markt, het andere aan de Kleine Aa (thans Aa-plein). De dochter van Gerrit Tydeman was getrouwd met Wouter van Leenhof, de halfbroer van ds. Frederik van Leenhof. Het is dus zeer waarschijnlijk dat Gerrit Tydeman de gebroeders Uffenbach op de verzameling van ds. Van Leenhof geattendeerd heeft. Zie voor Van Leenhof: L.J. Rietema, 'Rondom dominee Frederik van Leenhof', in: *IJsselakademie*, 5 (1982) nrs. 1 en 2, resp. p. 12/13 en 10-11.
17. Trompe-l'oeil: gezichtsbedrog, 'boerenbedrieger', met als doel de argeloze toeschouwer te misleiden zonder dat deze het (meteen) in de gaten heeft.
18. Classicum canere (cecini = volt. tijd): het sein tot de aanval geven. Hier waarschijnlijk ook een woordspeling op 'classis'.
19. Opgezet door de andere synoden had de Overijsselse Synode Van Leenhof in 1708 al uit de predikdienst ontzet, maar hij werd door de kerkeraad en de magistraat van Zwolle en de Staten van Overijssel gehandhaafd. In 1710 achtte Van Leenhof zich verplicht om aan de magistraat ontslag van zijn post te verzoeken, wat hem op een vererende wijze, met behoud van zijn volle inkomsten werd verleend. Zie Sloet tot Oldhuis, op.cit. (noot 3), 264, noot 1.
20. Ruim 11 km: 1 Duitse mijl = 7.420 meter; 1,5 Duitse mijl = 11.130 meter.

Leerling-journalist in 1945

Jan Louwen

'Zwolle bevrijd' had de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant nog gekocht toen de Canadezen binnentrokken. Op zaterdag 14 april waren ze er in groten getale en ik haastte me om iemand te herinneren aan zijn belofte dat ik na de oorlog misschien als leerling-journalist kon beginnen.

De Grote Markt stond stampvol met feestvierders. Het enorme bord dat jarenlang midden op het plein had geprikt, was al gesloopt. 'Selbständiges Quartiermachen ohne Genehmigung der Ortskommandantur ist am strengsten verboten' stond er op. Als je me nu, zo veel jaren na de oorlog midden in de nacht wakker maakt, kan ik het zinnetje nog zo opdreunen.

Jeeps. Elke Canadees was een held en had kauwgum. Had ook sigaretten - hemel, wat een

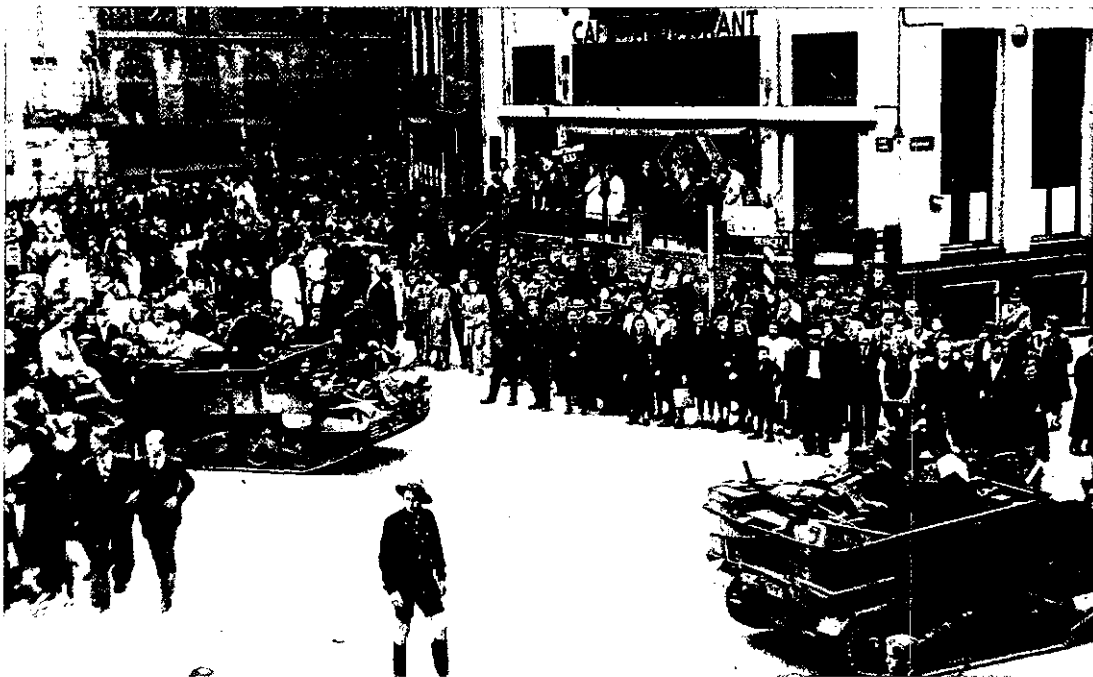
genot, een echte sigaret na jarenlang verformfaaide eigenbouw tegen woekerprijzen. Ik kreeg m'n eerste onvervalste virginia - Sweet Caporal - en ging al na de derde trek van m'n stokje.

In de Harmonie werden nog gegadigden voor de Binnenlandse Strijdkrachten aangenomen, want er moest wacht worden gelopen, er moesten foute Nederlanders worden opgehaald en bewaakt en Duitsers, met de handen omhoog, worden ontwapend. Niet elke bs'er was dus een echte verzetsstrijder geweest, realiseerde ik me later.

Door de hossende menigte naar de Melkmarkt waar het bedrijf van Tijnl was, de uitgever van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant om directeur mr. Hein Dikkers te herinneren aan z'n belofte inzake m'n toekomst.

'Er is geen Zwolsche Courant.' Dat kreeg ik te

De Grote Markt op 14 april 1945 waar het einde van de bezetting gevierd werd.

horen. Ik had het kunnen weten. Radio Oranje had al jaren tevoren gemeld dat er geen bijltjesdag geduld zou worden als de bevrijding een feit werd, maar dat er wel grondig gezuiverd zou worden. Wie en wat in het openbaar was blijven verschijnen zou eerst verantwoording moeten afleggen. En 'De Zwolsche' was blijven verschijnen, zoals de meeste andere kranten in Nederland. Werd dus voorlopig verboden. MG, wat stond voor Militair Gezag, zorgde er stante pede voor en weg was m'n in het vooruitzicht gestelde broodleverancier.

Maar omdat een stad niet zonder dagblad kan, had de gezamenlijke illegaliteit besloten voor tijdelijk een nieuw blad op te richten. Het zou Het Vrije Dagblad heten en een redactiehooft was er al. Hij had nog twee hulpjes-met-ambitie nodig en zo werd ik een van hen.

Mijn directe baas was mr. J.C. de Wit, een professioneel journalist die bij De Telegraaf had gewerkt, maar er bijtijds was uitgestapt. In Zwolle had hij een soort onderduikbaantje gevonden bij de Crisis Controle Dienst. Officieel was hij niet de hoofdredacteur, want ook hij moest te zijner tijd nog gezuiverd worden. Hij had, neem ik aan, een tijdelijke ontheffing. De 'echte' hoofdredactie was een commissie van oud-illegalen waarin onder anderen de advocaat mr. Hoogerzeil zitting had.

En zo maakten De Wit en z'n twee totaal onervaren nieuwkomers in het vak (Zwollenaar E.J. Moojen was tegelijk met mij aangenomen) gedurende enkele maanden een dagblad, dat toch nog dertigduizend abonnees had. Het waren heel kleine krantjes, dat wel. Papier was er mondjesmaat. Voor de techniek werd natuurlijk gebruik gemaakt van het personeel en de persen van Tijl.

In het diepe

Het werd de beste journalistieke opleiding die je je maar kunt wensen. Je werd noodgedwongen meteen in het diepe gegooid. De telefooncentrale was door de Duitsers bij hun overhaast vertrek in gruzelementen geslagen en dus kregen we (en met ons dokters, ziekenhuizen en politie) een handapparaat waaraan je eerst moest slingeren, waarna een telefoniste uit het niets te voorschijn kwam en je vroeg welk nummer je wilde hebben. Terug naar de tijd van Edison dus.

Het nationale nieuws kregen we via de radio, vermoedelijk uit Brabant dat al volledig bevrijd was. Het werd voorgelezen 'op dicteersnelheid' en zo noteerde ik na enkele weken dat er in een hotelletje in Wageningen een einde aan de oorlog in Nederland kwam. Ik schreef 'in het gebouw' want ik vond de bijkomende aanduiding dat het van 'rood baksteen' was (of iets dergelijks) in het niet vallen bij het grote nieuws van de capitulatie. Nu nog herinner ik me hoe ik van De Wit op m'n lazer kreeg omdat ik niet begreep dat juist zo'n bijkomstigheidje als 'rood baksteen' een bericht een speciaal accent geeft.

Zoals ik evenmin vergeet dat, toen prins Bernhard in een jeep door de binnenstad toerde en op de Grote Markt terecht kwam, ik meldde dat de prins werd voorgesteld aan enkele illegalen. Nooit of te nimmer wordt een prins of koningin voorgesteld; mensen worden aan hem of haar voorgesteld.

De Wit was een uitstekend leermeester, die me in drie maanden vermoedelijk meer journalistieke wijsheid bijbracht dan een jaar School voor de Journalistiek (die overigens toen nog niet bestond) kon doen.

Een van de eerste dingen die ik had te leren was de oude spelling. Niet 'zo' maar 'zoo' dus. Daarin schreven de meeste kranten en ook Het Vrije Dagblad nog. Later, na herverschijning, gebruikte de Zwolsche Courant ook nog lange tijd die oude spelling. Merkwaardig genoeg viel het leren nogal mee al moest je voortdurend nagaan of een woord manlijk of vrouwelijk was en of er achter vis en wens ooit een ch had gestaan. Tegen dat manlijk en vrouwelijk werd trouwens op grote schaal gezondigd en ik erger me bont en blauw als ik weer eens zie staan (of beluister) dat de gemeenteraad in haar vergadering iets heeft besloten en dat Zwolle haar schatten tentoonstelt. (Raad is manlijk, Zwolle onzijdig - dus zijn vergadering en zijn schatten, maar dat weet u natuurlijk even goed als ik.)

Ik nam m'n taak bloedserieus. Toen na enkele dagen het carillon voor het eerst weer bespeeld werd, ging ik naar de zolderkamer om bij een open raam, blocnote op de knie, te luisteren en

„HET VRIJE DAGBLAD“

VOOR ZWOLLE EN OMGEVING

m'n indrukken weer te geven - achteraf gezien nogal zot, vrees ik.

Het 'diepe' hield ook in dat ik met al mijn onervarenheid een lang interview had met, toe maar, de burgemeester (Van Karnebeek) en de commandant van de Canadese troepen, dat ik oecumenische herdenkingsdiensten versloeg (op dat gebied was ik volslagen leek), dat ik me meteen aan 'aardige' cursiefjes waagde en onze abonnees vermanend toesprak over discipline in het verkeer ('Nu meer dan ooit!', eindigde ik, compleet met uitroepeteken), dat ik films recenseerde (daar wist ik toevallig wel het een en ander van) en zowaar versloeg ik een voetbalwedstrijd, iets waaraan ik me later nooit meer zou bezondigen. Voor wie het interesseert: PEC tegen ZAC. Beide elftallen waren, schreef ik 'vrijwel tegen elkaar opgewassen' maar PEC won toch met 1-0. Dat was op zondag 6 mei 1945.

Schaamte

In kasteel Eerde interviewde ik enkele mensen die waren teruggekeerd uit concentratiekampen. Jef Last, de schrijver, en zijn vrouw hadden daar de leiding. Nu ik die interviews weer terug zie, merk ik pas hoe onwetend de Nederlanders waren over de verschrikkingen in bijvoorbeeld Bergen-Belsen. Die onwetendheid gold ook mij. De vragen die ik stelde waren van een ongelooflijke naïviteit en dat lag niet aan het feit dat ik pas leerling-journalist was. De gemiddelde Nederlander had er evenmin weinig notie van wat in de concentratiekampen was voorgevallen. Ik vroeg onnozel hoe het eten was en hoe ze de dag doorbrachten. Een soort schaamte bevangt me nu als ik lees, dat ik vroeg: 'Velen hebben al deze verschrikkingen zeker niet kunnen doorstaan?'

Het antwoord van de diamantbewerker Meijer Kopee, die in acht kampen had gezeten, het laatst in Bergen-Belsen luidt: 'De meesten zijn op de volgende manier vermoord. In den morgen plachten velen het bevel te krijgen dat ze een douche moesten nemen. Ieder kreeg dan een handdoek en een stukje zeep. In de hermetisch afgesloten doucheruimte werd dan door de ss gas geperst...' 'Het is werkelijk bijna niet te geloven', is mijn reactie.

Het Vrije Dagblad deed niet aan politiek. Begrijpelijk, want de bovengronds gekomen illegaliteit bleek al spoedig verscheidene politieke richtingen te vertegenwoordigen. Hun mening wilden ze kwijt ook. Er kwamen al snel een Zwols Parool, een Zwolse Waarheid, een Zwols Vrije Volk, een Zwols Trouw en ook weer 'Ten Heuvel', een overbekend Zwols nieuws- en advertentieblad. Het Vrije Dagblad werd een concurrerend blok aan het been.

De nieuwe bladen vonden dat het Militair Gezag de Tijn-persen nog alleen ter beschikking moest stellen aan hen. Op 12 juni verscheen dan ook het laatste nummer van Het Vrije Dagblad. Het had z'n taak volbracht. Schrijver dezes werd nog voor enige tijd ingehuurd om tweemaal daags de telex-berichten die in viervoud uit de machine bij Tijn kwamen, rond te brengen bij onder andere Parool en Vrije Volk. Toen bleef niets anders over dan te wachten op het wederom verschijnen van een gezuiverde Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. Dat duurde vele maanden (tot in 1946) waarin ik, weliswaar ontgroend maar beroofd van een blad, m'n dagelijkse bezigheden vond in het spelen van interpreter (tolk) bij de Canadese troepen in een mooie battle-dress zonder onderscheidingsteken.

Maar dat is een ander verhaal.

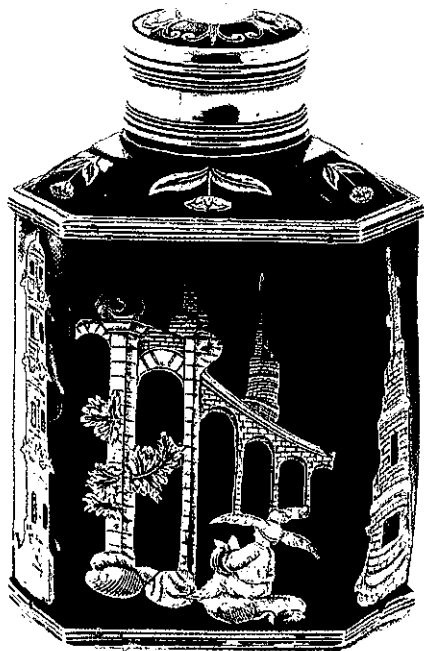
Bijzonder theebusje van Zwolse zilversmid

In het Stedelijk Museum Zwolle bevindt zich een klein, maar fraai theebusje. Het is gemaakt door de Zwolse zilversmid Eusebius Willem Voet. Het busje is zeshoekig en heeft drie langere en drie kortere zijden. Het bestaat uit een houten kern, waarop schildpad is bevestigd en inlegwerk van zilver. Deze zilveren versieringen zijn opvallend: het zijn vreemde ruïnes die aan de antieke oudheid doen denken, en chinoiseriën. Chinoiseriën kwamen veel voor bij aardewerk en porselein, maar in zilver zijn ze uiterst zeldzaam. Voor de afbeelding ervan werden vaak ornamentprenten gebruikt, die onder andere afkomstig waren uit reisbeschrijvingen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Gewoonlijk kan de maker van een zilveren voorwerp en de plaats van vervaardiging afgeleid worden uit de zilvermerken. Deze ontbreken op dit theebusje. Wel is aan de binnenzijde van het deksel de volgende tekst gegraveerd: 'E.W. Voet f. Zvol'. Ervan uitgaande dat 'f.' de afkorting van 'fecit' (= hij heeft gemaakt) is, zou E.W. Voet de maker zijn. Deze naam komt inderdaad voor op de insculpatieplaten van het Zwolse gilde, die zich in het Stedelijk Museum bevinden. In deze koperen platen zijn alle merken van Zwolse zilversmeden vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw geslagen met de bijbehorende namen.

Eusebius Willem Voet leefde van 1660 tot 1719.

Lydie van Dijk

Theebusje gemaakt door E.W. Voet, Zwolle. Inv.nr. 5758, hoogte 9,4 cm. Aan de binnenzijde van het dekseltje is de naam van de maker te zien (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

Hij was een zoon van Jan Voet, schout te Dalfsen en Sophia Bentinck. Door deze Sophia kregen Eusebius Willem en zijn broer, de schilder Carel Borchart, hun uitzonderlijke voornamen. Sophia was de onechte dochter van Eusebius Borchart Bentinck tot Schoonheten. In 1666 verhuisde het gezin Voet van Raalte naar Zwolle. In 1688 trouwde Eusebius Willem met Cornelia Bergh, dochter van de zilversmid Derck Bergh.

Er zijn nog drie andere, vergelijkbare theebusjes bekend. Alle drie zijn gemaakt van schildpad met zilver ingelegd, op een houten kern. Het zijn een rechthoekig en een vierkant busje op Kasteel Duivenvoorde in Voorschoten en een zeshoekig busje in het Rijksmuseum in Amsterdam. Ook deze busjes zijn versierd met antieke motieven en chinoiseriën. De versiering van de bovenkant met bloemen op de schouders en het deksel zijn gelijk. Het dekseltje in het Rijksmuseum bevat de inscriptie: 'E.W. Voet Zwolle'. Of dit bij de busjes op kasteel Duivenvoorde ook het geval is, is mij niet bekend.

Waarom ontbreken de zilvermerken? Dit kan alleen maar betekenen dat het voorwerp niet voor

de handel bestemd was. Het gilde had immers bepaald, dat bij verkoop de merken van maker, jaar en plaats moesten worden aangebracht. Deze busjes zouden voor eigen gebruik of voor een direkte opdrachtgever gemaakt kunnen zijn.

Mogelijk heeft ook Eusebius Willem, evenals zijn broer Carel Borchart, voor Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland, raadsheer van Willem III, gewerkt. Hans Willem was een neef van zijn moeder. Dit zou verklaren hoe de theebusjes op Duivenvoorde terecht zijn gekomen. Een dochter van Hans Willem Bentinck was namelijk getrouwd met Arend van Wassenaar, heer van Duivenvoorde.

In veel reisbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw die betrekking hebben op China en Japan, wordt aandacht besteed aan het theegebruik. Herhaaldelijk werd er daarbij op gewezen, dat thee een gunstige invloed zou hebben op de gezondheid. Pas later werd het als een zuiver genotmiddel beschouwd. Aanvankelijk was het zo duur dat rond 1640 alleen een kleine groep welgestelden ervan konden genieten. Een eeuw later kon iedereen zich de drank veroorloven.

Belastingperikelen over pruiken en kapsels

Mode in kleding en kapsel is meer dan een waan van de dag. Het is ook - misschien wel vooral - een manier om zich te onderscheiden van anderen mensen. De kans bestaat dat burgers om die reden boven hun stand leven en zich zwaar in de kosten steken om aan vermeende sociale verplichtingen te voldoen. Tijdens de middeleeuwen zag de overheid dit niet graag. Door verboden op overdaad en weelde trachtte ze de burgers voor al te onverantwoorde uitgaven te behoeden.¹ In de zeventiende en achttiende eeuw was die paternalistische drang minder aanwezig. De overheid zag toen in het dragen van een pruik of kapsel een mogelijkheid om daar door belastingheffing, geld uit te slaan.

Een impost op 'peruijken ende fontanges'.

De periode rond 1700 was de Verenigde Republiek gedurig in oorlog met het Frankrijk van Lodewijk xiv. Dit betekende grote onkosten, die onverbidde-lijk tot belastingverhogingen leidden. In april 1702 was het weer zover.² Vanwege 'deze tyds gelegenheit' waren de provinciale financiële mid-delen niet toereikend en zochten de Staten naar aanvullingen. Men wenste middelen die het 'minst beswaarlyk zijn voor 't gemeen'. Met ande-re woorden, men wilde een belasting invoeren waarbij de arme burgers zoveel mogelijk werden ontzien. Daarom wilde het stadsbestuur in overleg met de steden Deventer en Kampen een belasting invoeren op luxe kapsels en pruiken. Om die reden kreeg de gemeente een Ordonnantie op de invoering van een impost op 'peruijken ende Fon-tages of andere hoge kapsels' ter goedkeuring voorgelegd.³

De bedoeling was dat zonder maatschappelijk onderscheid, iedere man die een pruik droeg drie gulden per jaar zou betalen. Vrouwen werd ijdel-heid minder zwaar aangerekend dan mannen,

want iedere vrouw 'een Fontage, Engelse muts of ander hoog kapsel dragende' kon met twee gulden volstaan. Uitdrukkelijk waren de 'callotjes' of andere lage mutsen van de impost uitgezonderd. De impost zou op de eerste mei 1702 ingaan en duren tot de laatste dag van april 1703.

Ook iemand die een pruik, fontange of hoog kapsel slechts zes weken in het jaar droeg, diende de impost over het gehele jaar te betalen. Dat gold ook voor alle politieke en militaire personen die voor de tijd van zes weken binnen de provincie woonden. Op welke manier de magistraat dat zou controleren blijft trouwens duister.

Niemand, zo staat er categorisch, was van de impost uitgezonderd. Maar zo streng was men ook niet in de leer. Direct na die algemene regel worden een aantal uitzonderingen genoemd. Daartoe behoorden zij die 'pro deo' een pruik of luxe kapsel wensten te dragen. Met die term - om Gods wil - werd meestal te kennen gegeven dat burgers uit medeleven met de moeilijke situatie waarin ze verkeerden, door de magistraat begunstigd werden. Veel onderscheid was er niet met de andere groep vrijgestelde personen. Dat waren degenen die verklaarden de pruik of het kapsel uit noodzaak te dragen maar onvermogen waren om de impost te betalen. Vrij van de impost waren in ieder geval de kinderen jonger dan tien jaar en per familie hoefde voor maximaal drie personen betaald te worden.

De inning van de impost kon 'publijquelijk' aan de meestbiedende worden verpacht, meende de Zwolse magistraat. Maar het was mogelijk dat de steden Kampen en Deventer liever wilden dat de impost de eerste keer werd gecollecteerd, ofwel door speciaal aangestelde functionarissen opgehaald. Was dat het geval, zo verklaarden de Zwolse heren bij voorbaat, dan zouden ze zich aan zo'n besluit conformeren.

J.C. Streng

De jeugdige Hendrik van Ulsen met een bepoederde pruik zoals dat rond 1800 mode was (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

De meente keurde in hoofdlijnen de plannen tot de nieuwe impost goed, maar kwam zelf met drie nieuwe voorwaarden. De eerste was dat personen die in de duizendste penning op vijftienhonderd gulden vermogen getaxeerd worden de impost moeten betalen. Ook in het geval 'deselve geen paruijke mogten dragen'. Ten tweede wenste de meente dat iedereen met een ambt de tiende penning over het ambtelijk inkomen betaalde. En de laatste eis van de meente was dat er ook een impost op het bezit van 'paarden van plaisier, koetsen en chaises' werd geïntroduceerd. Met deze eis wilde de meente de belangrijkste statussymbolen van het ancien régime belasten.⁴ Daaruit valt op te maken dat de meente van mening moet zijn geweest dat de rijken wel wat meer aan de fiscus konden bijdragen dan de magistraat in gedachte had.

Op de eerste en laatste eis van de meente reageerde de magistraat positief. In eigentijds jargon geformuleerd als: de 'Heeren van de magistraat laten haar dit mede wel gevallen'. Voor toestemming tot de tweede eis achtte de magistraat 'consideratien' met de andere twee steden noodzakelijk.

Voor de beoogde rijke belastingbetaler liepen die 'consideratien' gunstig af. Want van de daadwerkelijke invoering van deze vergevorderde plannen blijkt niets. De voorgestelde impost op de 'paruijken ende fontages en hoge mutsen' verdween schielijk van de agenda. In 1806 liepen de zaken heel anders.

Het patent op het haarpoederen.

In 1795 hadden de Fransen de Nederlanden bevrijd van stadhouder Willem v. Voor de verichte diensten schreven ze een declaratie uit met daarop de ronde som van honderd miljoen gulden, plus nog aanvullende eisen. Ook na de betaling van dit bedrag bleven de Fransen in het land en eisten voortdurend geld.

In december 1805 besloot het stadsbestuur tot de invoering van een patentbelasting op beroep en bedrijf. Iedereen die deze belasting betaalde was daarna gerechtigd om zijn professie uit te oefenen. In één moeite door werd een belasting geheven op het poederen van het haar, dit wil zeggen de pruiken.⁵ Deze belasting hield stand tot 1810. In het eerste jaar betaalden zowel mannen als vrouwen, vijf gulden per jaar. De nieuw gepropageerde gelijkheid van alle burgers en burgeressen werd in ieder geval in de belastinginning consequent toegepast. In dit eerste jaar (1806) betaalden 191 personen, waaronder slechts een tiental vrouwen, het patent. Het bracht 955 gulden op.

In het volgende jaar werd het gebruik van de pruik nog duurder omdat de patentbelasting met één gulden en tien stuivers werd verhoogd. Het aantal betalers nam direct af, maar de belastingverhoging compenseerde dit nog: in 1807 betaalden 162 personen 1053 gulden. De volgende jaren daalden zowel het aantal betalers als de opbrengsten: in 1808 brachten 145 personen 942 gulden op. In het laatste jaar, 1809, steunden nog maar 133 personen met 858 gulden het benauwde vaderland door het patent te betalen. Ofwel, de pruik belandde steeds meer tussen de motteballen in de pruikenkast en verdween uit het straatbeeld. Dat zullen de tien pruikenmakers die Zwolle in 1806 telde met enige zorg hebben aangezien.

De dragers en bestuivers van een pruik behoorden tot de hoogste sociale laag te Zwolle.

Dat wordt duidelijk door de namen van de patent-betalers en de ledenlijst van de Grootte Societeit, waarin voornamelijk de namen van edelen, (ex-) regenten en academici opgetekend staan, naast elkaar te leggen. Dan blijkt dat ruim de helft van de 156 societeitsleden (83 om precies te zijn) het patent betaalden.⁶

Maar niet iedereen die in het patentregister opgetekend staat behoorde tot de stedelijk elite. Daartoe behoorden de naamloze 'knecht van Hr. oud Brm. Hanselaar' en ook Harm Harms en Tennis Grolleman. De laatste twee waren als knecht in dienst bij de advocaat Arent van Muyden. Het hoeft wel geen betoog dat het patent niet door de knechten zelf, maar door hun broodheren is betaald. En verwonderlijk is het evenmin dat de namen van de drie knechten ondanks hun duur bepoederd hoofd niet op de ledenlijst van de Grootte Societeit voorkomen.

Een nieuwe tijd, een nieuw statussymbool.

De pruik had als symbool van het oude aristocratische bewind rond 1800 afgedaan. In de naam 'pruikentijd' klinkt nog de minachting door waarmee men lange tijd ten onrechte deze periode beoordeelde. Maar goed, de nieuwe burger in de

negentiende eeuw wisselde de pruik in voor iets anders. De leden van het Zwolse glazenmakersgilde zagen dat al vroegtijdig in. In 1807 lieten ze zich gezamenlijk portretteren. Niemand draagt een pruik. Maar allen, behalve de knecht, zijn getooid met het nieuwe statussymbool dat een grote toekomst tegemoet ging: een (belastingvrije) hoge hoed.

Noten

1. 'Bepalingen tegen overdaad en weelde in Overijsel', in: *Overijsselse Almanak voor Oudheden en Letteren* 15 (1849), 73-28.
2. Gemeentearchief Zwolle (GAZ) AAZ01 25, 132-135 (17-4-1702).
3. Een fontange was een dameskapsel met een gesteven en als orgelpijp geplisseerd linnen kapje. M. Contini, *Mode aller tijden. Vijfduizend jaar elegance*, Den Haag z.j., 194.
4. G. Groenhuis, *De predikanten*. [...], Groningen 1977, 56.
5. GAZ, AAZ01 4578, 177-182; 4579 49-53, 54-58; 4580 43-46, 47-49.
6. H.J.H. Knoester, *De Grootte Societeit. Inventaris van het archief*, Zwolle 1992, 41-193. Niet bij iedereen die het patent betaalde, staat dit in de opgenomen lijst van leden genoteerd.

De leden van het glazenmakersgilde droegen in 1807 geen pruik, maar het nieuwe statussymbool: de hoge hoed (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

Literatuur

Marieke Schaap-
Steegmans

Henk van Eeken, Gert van Surksom en Hans van der Harst, '... Dit orgel dat ons roert en streelt ...': over de orgels in de Zwolse Grote Kerk, Bethlehemkerk, Broerenkerk en Onze-Lieve-Vrouwekerk, in: *Het Orgel* (1996) juni 14-19.

J. Erdtsieck, *Vrijheid en verdraagzaamheid: 75 jaar Remonstrantse Broederschap in Zwolle*. Zwolle (Erdtsieck) 1996.

M. Jonker-Stierhout, *Horreüs de Haas: paper over een der vrijzinnige leermeesters in het kader van de NBP-opleiding tot pastoraal medewerker*. Arnhem 1996.

Joh. Klos, *De families VFernhout*. Meppel (Krips Repro) 1996.

Jan Koster, *Grote- of St. Michaelskerk Zwolle 1996: 275 jaar Schnitger-orgel: programmaboek orgelconcerten 1996*. Zwolle (Hervormde Gemeente) 1996.

N.J.M. Ludeking, *Bouwen in de binnenstad: spanning tussen heden en verleden bij stadsvernieuwing in de binnenstad van Zwolle van de afgelopen tien jaar*. Groningen (Doctoraalscripte architectuur- en stedenbouwgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen Faculteit der Letteren) 1996.

Moderne Devotie in Zwolle en omgeving. Stadswandeling en fietsroutes. Ingeleid en beschreven door Rudolf van Dijk en Ton Hendrikman. Zwolle (VVV) 1995.

Wout Sleijster e.a., *12 1/2 Jaar Sionskerk*. 1996.

G. Speek, *Genealogie van een familie Speek: de nakomelingen van Hendriek Coenraetsz en Anneke Pieters, gehuwd op 31 oktober 1683*. Zevenaar (Speek) 1996.

Sjef Tuinstra, 'Klankimpressies van drie Zwolse orgels', in: *Het Orgel* (1996) juni 20-22.

Vaar- en wandelroutes langs de Zwolse vestingwerken. Zwolle (Comité Open Monumentendag Zwolle) 1995.

Harry Vrieling, *100 jaar VVV Zwolle. 1895-1995*. Zwolle [1995].

H.C.J. Wullink, Johan Christoff Scheuer (1776-1854). *Het einde van een Zwolse orgelmakerij*. Delden (Stichting Drents-Overijsselse Kerken) 1995.

Henny Wullink en Frits David Zeiler, 'Johan Gottlieb Nicolai (1744-1801): stadsmusicus en organist', in: *Het Orgel* (1996) juni 6-12.

Mededelingen

Uitbreiding web-site Gemeentearchief en beschikbaarkomen van Burgerlijke Stand op Internet

De belangstelling voor de web-site van het Gemeentearchief is in de afgelopen maanden sterk gestegen. In mei en juni 1996 groeide het aantal bezoeken naar circa duizend per maand. De web-site heeft tevens een aantal wijzigingen ondergaan: door een drastische aanpassing van de vormgeving is deze gebruiksvriendelijker geworden. Tevens presenteerde het Gemeentearchief als eerste Nederlandse archiefdienst op 17 juni 1996 een stuk index Burgerlijke Stand op Internet, namelijk geboorten Zwolle 1811-1822; rechtstreeks bevragebaar op achternaam of per letter. Nieuwe gedeeltes van deze index volgen in de loop van dit jaar. Het Internet-adres van het Gemeentearchief is sinds half juni 1996 gewijzigd en luidt nu <http://www.obd.nl/gaz.htm>

De digitale archieftentoonstelling 'Een stroom van tijd' is nog steeds te bekijken op <http://www.obd.nl/stroom.htm>

Nog steeds gezocht: oud filmmateriaal Zwolle 1930 - 1960

Het Zwolse Filmhuis heeft het initiatief genomen voor een Zwols filmproject; het verzamelen van oud filmmateriaal om het over te zetten op een videofilm. Bezitters van dit materiaal wordt verzocht dit hiervoor tijdelijk beschikbaar te stellen. Het materiaal zou ook gebruikt kunnen worden voor de geplande historische avond met films rond het zevenhonderdjarig bestaan van Zwolle in 1930 op 11 februari a.s. Bezitters van dit filmmateriaal worden verzocht contact op te nemen met Johan Brummelman, Filmtheater 't Fraterhuis, Praubstraat 1648, tel. 4230680 of met Jeanine Otten, Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26, tel. 4982488

Van het bestuur

Zwols Historisch Forum

Wanneer u dit leest is het eerste Forum (6 september) reeds achter de rug. Het bestuur wil deze nieuwe activiteit voortzetten op de vrijdagen 4 oktober, 15 november en 17 januari, telkens in de bovenzaal van literair café De Sinnepoppen, Buitenkant 3, telefoon 4224785 van 17.00 tot 19.00 uur. Iedereen die er om 17.15 aanwezig is krijgt een consumptie aangeboden vanwege het bestuur van de ZHV, verdere vertering voor eigen rekening.

Op deze bijeenkomsten is iedereen welkom die iets meer wil weten over de Vereniging, over de geschiedenis van Zwolle, die advies zoekt over (archieff-)onderzoek, die gewoon eens wil praten met medegeïnteresseerden, of een probleem heeft waar hij op is vastgelopen. Tijdens de bijeenkomst zullen rond 17.30-18.00 twee '10-minuten voordrachten' worden gehouden, maar iedereen die wat wil vertellen of aan de aanwezigen wil vragen staat het vrij op te staan en haar of zijn zegje te doen.

Het bestuur denkt dat deze bijeenkomsten in een leemte kunnen voorzien en roept u allen op om, het zij nogmaals gezegd, geheel vrijblijvend eens te komen kijken.

Computerfreak

Het bestuur zoekt onder de leden een persoon, die bereid is en (een uurtje per week) tijd heeft om onze computerbestanden bij te houden, en voor belangstellenden te kopiëren naar een diskette. Het gaat hier om de index op gepubliceerd materiaal, die bij verschijnen van ieder tijdschrift bijgewerkt moet worden. Verder moet het ledenbestand worden bijgehouden, en moet bij ledenverfacticies de direct mailing worden verzorgd.

Hiervoor is het bezit van een eigen Personal

Computer en WP5.1 of 6.1 een vereiste. Het programma kan eventueel door het bestuur ter beschikking worden gesteld. Geïnteresseerden wordt verzocht zich in verbinding te stellen met de voorzitter, telefoon 038-4214314.

Ledenwerfactie

Het bestuur is bezig met een intensieve ledenwerfactie, waarbij aan ongeveer 2000 inwoners van Zwolle, waarvan verwacht kan worden dat zij voor ons werk belangstelling hebben, een gerichte mailing zal worden toegezonden met opwekking om lid van de Vereniging te worden. Deze mailing zal in gedeelten worden verzonden, met ongeveer 300 adressen per maand.

Bestuurssamenstelling

Op de ledenvergadering van 4 juni 1996 zijn de heren Wim Coster en Albert Mensema tot het bestuur toegetreden, waardoor het bestuur weer op volle sterkte is gebracht. Wim Coster is freelance historicus en studeerde Slavische talen; Albert Mensema is senior inventarisator aan het Rijksarchief te Zwolle. Raymond Salet heeft zijn functie als voorzitter ter beschikking gesteld wegens drukke werkzaamheden, maar kan wel als bestuurslid aanblijven. Benjamin Kam zal het voorzitterschap tot het eind van het Verenigingsjaar waarnemen; of hij aan kan blijven is afhankelijk van de voorgenomen statutenwijziging, waarover hieronder meer.

Statutenwijziging en huishoudelijk reglement

Het bestuur stelt zich voor om op 27 november 1996 in de studiezaal van het Gemeentearchief twee buitengewone ledenvergaderingen te convoceren, de eerste te 19.00 uur precies (in verband met de lezing in de Raadszaal), de tweede te 19.45 uur. Dit is noodzakelijk omdat het bestuur de statutair vastgestelde leeftijdsgrens voor bestuursleden, die nu op 68 jaar is gesteld, wil opheffen en tevens de zittingsduur van bestuursleden wil uitbreiden van 3 naar 4 jaar. Hiervoor is toestemming van 2/3 der leden ter vergadering nodig; als dit quorum ontbreekt kan de wijziging alleen worden aangenomen in een tweede vergadering, waarin bij gewone meerderheid van stemmen

over het bestuursvoorstel beslist kan worden.

Aangezien wij niet verwachten dat wij 400 leden ter vergadering kunnen verwelkomen lijkt het verstandig om deze tweede vergadering gelijktijdig met de eerste te convoceren. De stukken zullen u eind oktober worden toegezonden.

In cauda venenum

Het gif zit in de staart.

Het bestuur heeft moeten vaststellen, dat de kas van de Vereniging een tekort vertoont, dat zelfs met de toegezegde subsidie niet kan worden gewerkert, zodat de beleidsplannen in gevaar dreigen te komen.

Het is daarom noodzakelijk om de enige vaste inkomstenbron die de Vereniging heeft: de jaarlijkse contributie, aan te passen door de leden in november een voorstel tot contributieverhoging voor te leggen. Wanneer men in aanmerking neemt dat de huidige contributie in 1983 is vastgesteld en sindsdien op dezelfde hoogte is gebleven ligt het voor de hand om de contributie te verhogen, zoals dit eveneens door zuster Verenigingen (Overijssels Regt, Vrienden Stadskern) is geschied. Wij willen niet zover gaan als de overheid, die de kosten voor het rijbewijs sinds 1991 met 363% heeft verhoogd, maar enige aanpassing vinden wij voor de hand liggen. Wij denken in de richting van een contributieverhoging van ongeveer 25%. De belangrijkste reden voor aanpassing van de contributie is dat dit huidige bedrag allang niet meer de netto drukkosten van het tijdschrift dekt. Exacte voorstellen hierover zullen u voor de vergaderingen in november bereiken.

Het gif wordt bestreden.

In verband met onze slechte financiële situatie hebben wij de inspecteur van Registratie en Successie nederig verzocht om de Vereniging te rangschikken onder de rechtspersonen, bedoeld in artikel 24 lid 4 van de Successiewet 1956; de inspecteur heeft in zijn brief dd. 12 juni 1996 kenmerk 960465 dit verzoek ingewilligd. Dit houdt in, dat giften/donaties/lijfrentes ten behoeve van onze Vereniging fiscaal aftrekbaar zijn van het belastbare inkomen van de schenker.

Ook hierover zullen wij u in november gedetailleerd inlichten.

Agenda

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle

'Kijk daar... een kunstenaar'

7 september t/m 3 november

Een educatief project in het Drostenhuis en het pand De Librije over de opleiding tot (portret)schilder aan het begin van de negentiende eeuw en nu en de werkwijze van een schilder. Op de tentoonstelling zijn schilderijen uit het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw uit de collectie van het museum te zien en werk van enkele hedendaagse portretschilders.

Handschriften uit de tweede helft van de zestiende eeuw, vervaardigd in Salland

16 november t/m 5 januari

Er zullen ca. 25 geïllustreerde handschriften te zien zijn, afkomstig uit collecties in het hele land. De inhoud betreft voornamelijk dijk- en landrechten van Overijssel en stadsrechten van Zwolle en Deventer. Deze handschriften bevatten verschillende kleurige titelpagina's en een aantal zijn ook verlucht met kleine tekeningen in de tekst.

Tentoonstelling Gemeentearchief Zwolle

Zwolse stadsarchitecten en hun werken

In het kader van het lezingenprogramma 'Historische Avonden in Zwolle' hield op 18 september 1996 dr J.J. de Jong, hoofd afdeling Monumentenzorg, een lezing over de Zwolse stadsarchitecten en hun werken in de negentiende en twintigste eeuw. Stadsarchitecten als B. Reinders, J.L. van Essen, L. Krook en J.G. Wiebenga hebben in die periode diverse straten en bouwwerken in Zwolle ontworpen. Vanaf november tot half december 1996 is op de derde verdieping van het Gemeentearchief een tentoonstelling te zien van de werken van deze stadsarchitecten. Getoond worden onder andere ontwerpen, bouwtekeningen en foto's. De tentoonstelling wordt samengesteld door de afde-

ling Monumentenzorg in samenwerking met het Gemeentearchief. De tentoonstellingsfolder, gemaakt door de afdeling Monumentenzorg, is gebaseerd op de bovengenoemde lezing door dr J.J. de Jong. Openingstijden: maandag t/m vrijdag: 13.30-16.30 uur.

Cursus oud schrift voor beginners, 1996 - 1997

Wie zelf op zoek gaat naar zijn voorouders of onderzoek doet naar zijn eigen woonplaats of huis, krijgt vroeg of laat te maken met oude documenten. Die documenten zijn vaak moeilijk te lezen: de letters worden op een andere manier geschreven en het taalgebruik wijkt nogal af van het huidige. Om het lezen van oud schrift onder de knie te krijgen, organiseert het Gemeentearchief Zwolle in dit najaar een cursus oud schrift voor beginners. Tijdens de cursus worden in hoofdzaak stukken uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw gelezen. Naast het leren lezen van archiefstukken wordt ook ingegaan op de betekenis van deze stukken, zodat ook de inhoud ervan duidelijk wordt. De cursus wordt op zes maandagavonden gegeven.

Data: 21 okt., 4 en 25 nov., 16 dec. 1996
13 jan., 3 feb. 1997

Plaats: Gemeentearchief, Voorstraat 26, Zwolle

Tijd: 19.30 - 21.30 uur

Docent: Wim Huijsmans, medewerker
Gemeentearchief

Kosten: f 100,-

Opgave: voor 1 oktober 1996 bij
het Gemeentearchief, Voorstraat 26,
8011 ML Zwolle, tel. 038 - 4982488

E-mail: Huijsma@ibm.net

Tentoonstelling Grote of St. Michaëlskerk

Michaël, engel tussen goed en kwaad

Op 11 oktober zal de Grote of St. Michaëlskerk na

een ingrijpende restauratie weer in gebruik genomen worden. Ter gelegenheid daarvan is een tentoonstelling over de aartsengel Michaël, de schutspatroon van de kerk en van de stad Zwolle, georganiseerd in de kerk. Wie is deze engel en waar komt hij vandaan? Hoe wordt hij afgebeeld? Waar en door wie wordt hij vereerd? In de tentoonstelling wordt op al deze vragen ingegaan.

Afbeeldingen en voorwerpen maken duidelijk dat Michaël al lang bestaat. In de bijbel komt hij o.a. voor in de Openbaring van Johannes. Michaël vecht daar als aanvoeder van een engelenschare tegen een zevenkoppige draak. Hij doodt het monster en vervolgens wordt het neergeworpen op de aarde. Van deze strijd tegen de draak, en van de overwinning van Michaël zijn heel veel afbeeldingen gemaakt. Zo zijn er afbeeldingen van miniaturen uit middeleeuwse handschriften en van schilderijen en tekeningen van een groot aantal kunstenaars uit alle tijden, vanaf de Middeleeuwen tot de huidige tijd. Ook op (zilveren) voorwerpen die de stad Zwolle en de St. Michaëlskerk lieten maken, is regelmatig een afbeelding van Michaël te zien.

Een ander aspect waardoor Michaël is te herkennen, is de weegschaal. Michaël treedt dan op als zielenweger. Dat betekent dat hij de ziel van overleden personen weegt om zo een oordeel over hen te kunnen vellen. Zo'n voorstelling van een zieleweger komt ook voor in andere culturen. Bij de Egyptenaren bijvoorbeeld, trad de god Anubis op als zieleweger en begeleider van de zielen naar de dodenwereld.

De voorstelling van Michaël als zieleweger komen we nogal eens tegen boven de ingang van kerken. Bij binnenkomst van de kerk werden de mensen zo herinnerd aan de eindigheid van het leven en aan het belang van een juiste levenswandel. Regelmatig zien we echter dat één of beide partijen niet helemaal eerlijk is en de zieleweger probeert de beïnvloeden. Meestal is het de duivel die zijn verlies niet kan verdragen en aan zijn kant van de weegschaal gaat hangen of er stenen op gooit.

In de Grote of St. Michaëlskerk, de plaats waar de tentoonstelling is te zien, zijn een aantal fraaie afbeeldingen aangebracht. Wat tijdperk en stijl

verschillen ze enorm, maar samen maken de gewelfschildering uit de 16e eeuw, een klokje uit de 17e eeuw en een glas-in-lood-raam uit de 20e eeuw duidelijk, dat Michaël door de eeuwen heen belangrijk bleef voor de Zwollenaren.

Plaats: Grote of St. Michaëlskerk; ingang Luttekestraat
Openingstijden: 12 oktober t/m 2 november
woensdag, vrijdag en zaterdag 13.30-16.30 uur

Lezingen

De komende historische lezingen die opgenomen zijn in het gemeenschappelijke programma van het Gemeentearchief Zwolle, de Zwolse Historische Vereniging, de Vereniging Vrienden van de Stadskern, de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en Archeologie en de Werkgroep Michaël zijn:

Michaël en de antroposofie

door drs. E. Boeke, historica en onderwijskracht te Meppel

dinsdag 15 oktober om 20.00 uur in de Grote of St. Michaëlskerk

Wateren in en rond Zwolle, door de eeuwen heen,

door ir. D. van der Schrier

woensdag 16 oktober om 20.00 uur in de Manegezaal, Odeon, Blijmarkt

Kunsthistorische aspecten van Michaël

door drs. J. van Laarhoven, directeur van het Bijbels Openlucht Museum Heilig Land Stichting
dinsdag 22 oktober om 20.00 uur in de Grote of St. Michaëlskerk

Stad en stedelijk zelfbewustzijn in Zwolle, vroeger en nu

een thema-avond met forumdiscussie

sprekers zijn historici en politici

woensdag 27 november om 20.00 uur in de raadszaal, stadhuis Zwolle

Michaël, engel tegen het kwaad

door prof.dr. A.J. Jelsma

donderdag 31 oktober (dus niet zoals in de overzichtsfolder staat vermeld op 29 oktober) om 20.00 uur in de Grote of St. Michaëlskerk

Thomas a Kempis verjaagt een spook.

Drie onbekende Zwolse wonderverhalen,

door drs. F.D. Zeiler

dinsdag 17 december om 20.00 uur in het Gemeentearchief Zwolle

Auteurs

drs. **Annèt Bootsma-van Hulten** (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

drs. **Lydie van Dijk** (1945) is kunsthistorica en hoofd van de afdeling collecties van het Stedelijk Museum Zwolle.

M. L. (Maria) Hansen (1947) is art-director. Uit liefhebberij houdt zij zich bezig met de geschiedenis van Zwolle en Overijssel.

W.A. (Wim) Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Jan Louwen (1924) was van 1945 tot 1986 redacteur bij de Provinciale Overijsselsche en Zwols(ch)e Courant. Hij publiceerde onder andere enkele toneelstukken, verscheidene thrillers, o.a. onder het pseudoniem Ted Viking, en een roman met biografische elementen onder eigen naam.

drs. **Jeanine Otten** (1959) is kunsthistorica en beheerder van de Topografisch-Historische Atlas van het gemeentearchief Zwolle.

Marieke Schaap-Steegmans is bibliothecaris van het gemeentearchief Zwolle.

drs. **J.C. Streng** (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren; eerst aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1986 legde hij zijn doctoraal examen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4656784

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten, telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen BNO (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

13E JAARGANG 1996 NUMMER 4

PRIJS F 9,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annè Bootsma

Ansichtkaart Voorstraat,
poststempel 4 januari 1904

“L.E.!

Heb vanmiddag heerlijk met Antoon op de ijsbaan gereden. Jammer dat je er niet bij waart.

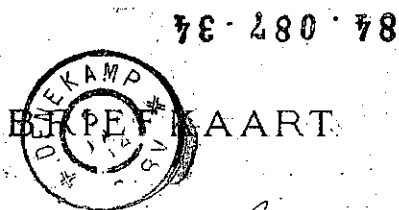
Vele groten van thuis en ook van Juffr. v/d Ven (die morgenvroeg om 9u. naar Breda gaat terugstoomen) en v. Holterman, maar vooral van je liefsh. G.

De dienstmaagd in no. 60 is weer beter. Groet svp Allen bij je van mij. Adieu!

U en allen van mij gegroet, Antoon.”

(Verticaal:) “Kantoor der firma G.J. Schuttelaar & Co woning van G.J. Sch”

Een ansichtkaart uit het begin van deze eeuw, verstuurd tijdens een periode van strenge vorst die eind 1903 was ingevallen en zo'n drie weken zou aanhouden. De Zwolse krant maakte begin januari 1904 herhaaldelijk melding van druk ijsvermaak op de grachten en ijsbaan; ijspret waaraan de afzender van de kaart ook refereert. Het op de kaart met een pijltje aangegeven pand, nu Voorstraat 32, der Fa. Schuttelaar, Handelsagent, is een der weinige gebouwen aan die kant van de straat dat er tegenwoordig nog staat. Dit is eveneens het geval met het hoekhuis op de Luttekestraat, de de rest van de daartussenliggende gevelwand heeft de laatste veertig jaar plaats gemaakt voor nieuwbouw. Onder meer Voorstraat 26, dat eind jaren '50 werd gebouwd als nieuw onderkomen voor drukkerij Tijl, maar waar sinds 1969 het Gemeente Archief gehuisvest is. Op dit toenmalige adres in de Voorstraat, nu nr. 43, was in 1904 het kantoor en vergaderlokaal van het Christelijk Werkliedenverbond Patrimonium gevestigd. Daar was in ieder geval geen sprake van een inwonende dienstbode. Misschien werd er een ander adres bedoeld of was het gewoon een verschrijving.

Antoon v/d Ven, Juffr. v/d Ven, G. J. Schuttelaar
621100

Gemeente
Zwolle
archief

Drechamp

Redactioneel

Inhoud

Twee uitersten in tijd komen in deze aflevering samen. Allereerst de Middeleeuwen. I. Wormgoor beschijft de oudste geschiedenis van het vrouwenklooster het Oldeconvent dat in de huidige Praubstraat stond. Opmerkelijk is de toenemende invloed, niet alleen van de kerk, maar ook van het stadsbestuur.

De middeleeuwer stelde zich het kwaad voor in de vorm van geesten en spoken die de mensen op het verkeerde pad wensten te brengen. Ook het klooster van Windesheim met de vrome moderne devoten plachten ze te bezoeken. Hoe Thomas a Kempis met hen afrekenden wordt duidelijk uit het artikel van F. D. Zeiler.

De gang van de Middeleeuwen naar de moderne tijd kost in deze aflevering niet meer dan het omslaan van een pagina. In de negentiende eeuw hielden andere zaken de mensen bezig dan spoken en geesten. Waarover Elsje Feith zich zorgen maakte en waaraan ze plezier beleefde is te lezen in de bijdrage van J.C. Streng.

Op een wandeling naar de Burgemeester van Roijensingel leidt D.J. Rouwenhorst de lezer naar nummer 13. Het is een markante villa waarvan hij de bijzondere geschiedenis tot het recente verleden uit de doeken doet.

Waar haalden de Zwolse rechters, notarissen, advocaten en procureurs in de negentiende eeuw hun juridische kennis vandaan? Zij waren lid van de vereniging Themis die tot dat doel een grote boekencollectie in stand hield. Het trieste lot van particuliere bibliotheken is dat ze veelal weer uiteenvallen na het overlijden van de eigenaar. Voor instellingen geldt dat ook, zoals uit het artikel van J.J. Heijs blijkt.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma	110
De eerste jaren van het Oldeconvent	Ingrid Wormgoor	112
Thomas a Kempis verjaagt een spook. Drie Zwolse wonderverhalen uit de vijftiende eeuw	Frits David Zeiler	118
'Lieve Naatje'	J.C. Streng	123
In de wandelingen van een villa. De geschiedenis van de villa aan de Van Roijensingel 13	Derk Jan Rouwenhorst	129
De 'boekverzameling'	Themis J.J. Heijs	135
Literatuur		138
Mededelingen		141
Agenda		142
Auteurs		143

Omslag: Boschwijk geschilderd door de broer van Elsje Feith, de amateurschilder Louis Rutger. (foto: Stedelijk Museum Zwolle)

De eerste jaren van het Oldeconvent

Ingrid Wormgoor

In de eerste jaren van haar bestaan als stad, waren er in Zwolle geen kloosters binnen de stadsmuren gevestigd. Pas in 1309 stichtte Bernardus van Vollenhove het eerste klooster in de stad: het Bethlehemklooster. Dit klooster was bestemd voor mannen.

Het Oldeconvent in de Begijnenstraat - de huidige Praubstraat - was het eerste Zwolse vrouwenklooster. Het ontstond in de loop van de veertiende eeuw. Dit artikel handelt over de eerste jaren van dit klooster, vanaf het ontstaan tot de hervorming van de leefregels, die aan het eind van de veertiende eeuw plaatsvond.

Ontstaan

Over de periode van ontstaan, de organisatie en oudste geschiedenis van het Oldeconvent is vrijwel niets bekend. Het eerste bericht dat wijst op een vorm van religieus leven voor vrouwen, is een oorkonde uit 1361. Hierin schenken Rolof die Baerscheerre en zijn vrouw Jutte, geld aan een aantal kerkelijke instellingen, voor het geval zij zouden overlijden tijdens hun pelgrimstocht naar Santiago de Compostella. Onder de begunstigen zijn de begijnen, die voor het beloofde bedrag dagelijks moeten bidden voor Rolof.¹

Op basis van deze oorkonde kunnen we twee dingen concluderen. Ten eerste was er slechts één groep vrouwen in de stad die bekend stond als begijnen. Ten tweede hadden deze begijnen een zodanige organisatie dat hun gevraagd kon worden voor iemand te bidden. Al het overige is uiterst speculatief.

Wel kunnen we aan de hand van gebeurtenissen elders, een mogelijkheid opperen over het ontstaan van het Oldeconvent. Het is bijvoorbeeld heel goed mogelijk dat deze groep begijnen al lange tijd bestond. Vanaf het eind van de twaalfde eeuw waren er namelijk op verschillende plaatsen

in West-Europa vrouwen die een vroom en kuis leven leidden zonder in een klooster in te treden. Zij werden aanvankelijk *mulieres religiosae* ofwel religieuze vrouwen genoemd; ongeveer vanaf het jaar 1200 worden deze vrouwen meestal begijnen genoemd. Omdat zij zich niet hadden aangesloten bij een van de kerkelijk erkende kloosterorden, en niet de drie bekende kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en zuiverheid aflegden, waren het geen kloosterlingen.

Sommige van deze vrouwen woonden bij hun familie. Anderen leefden in hun eigen huis of samen met enkele geestverwanten in een huis of hof. Later werd deze begijnenbeweging strakker georganiseerd: de vrouwen namen regels aan en er ontstonden gereguleerde instellingen, de begijnhuizen en begijnhoven. In Zwolle is het nooit tot de stichting van een begijnhof gekomen.²

Het Oldeconvent is waarschijnlijk ontstaan doordat op een gegeven moment een aantal vrouwen ging samenwonen. Zo'n losse en informele beginperiode kan het gebrek aan informatiebronnen verklaren.

Minderbroeders

Aan het eind van de veertiende eeuw waren de bewoonsters van het Oldeconvent aangesloten bij de derde orde van Franciscus.³ Ze stonden onder leiding van de Minderbroeders van Kampen, die een termijnhuis⁴ bezaten in de Begijnenstraat, naast het Oldeconvent. Het is echter niet zeker of de begijnen van het Oldeconvent vanaf het begin af aan onder leiding van de Minderbroeders stonden. Wanneer het Oldeconvent inderdaad uit een losse organisatie van vrome vrouwen is voortgekomen, is het zelfs waarschijnlijker dat de Franciscanen pas later invloed kregen. Het was namelijk vrij gebruikelijk dat begijnen na verloop van tijd de derde regel van Franciscus aannamen. Zij wer-

Het Oldeconvent in 1627; tekening van Jacobus Stellingwerf (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

den daardoor nog geen kloosterlingen. Ze legden wel een belofte af, maar niet de drie plechtige kloostergeloften. Wel ontvingen zij enige voorrechten van kloosterlingen. Zo mochten ze bijvoorbeeld een draagbaar altaar hebben en waren ze vrij in de keuze van een visitator. Persoonlijk mochten zij gelofte van zuiverheid afleggen.

Over de kwaliteit van de leiding die de Minderbroeders gaven is weinig bekend. Alleen indirect is er iets van te zeggen. Gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw kregen de broeders regelmatig schenkingen van de inwoners van Kampen. Blijkbaar droegen zij 'hun' broeders in die tijd een warm hart toe.⁵ Later ging het stadsbestuur van Kampen zich meer met de Franciscanen bemoeien. Zo kwamen schepenen en raad in 1371 met hen overeen dat vrouwen het klooster niet meer zouden bezoeken (behalve de kerk) en dat de broeders geen begijnen meer zouden bezoeken op hun kamer. Weer later, in de vijftiende eeuw, bevorderde het stadsbestuur een strengere observantie.⁶ Een en ander kan erop wijzen dat het Franciscanenklooster aanvankelijk goed functioneerde en de discipline niets te wensen overliet. Na verloop van tijd verminderde de kloosterdiscipline mogelijk, waardoor het stadsbestuur van

Kampen een nadere overeenkomst nodig achtte.

De kwaliteit van de leiding die de Franciscanen aan vrouwenkloosters in en buiten Kampen gaven, ging ongetwijfeld op en neer met hun interne kloosterdiscipline. In elk geval waren Henricus van Gouda en Geert Grote van mening dat de leiding van de Minderbroeders en de discipline onder de bewoonsters van het Oldeconvent te wensen overliet.

Hervorming

Henricus van Gouda was één van de volgelingen van Geert Grote. Hij was afkomstig uit Gouda en hij werd door Geert Grote naar Zwolle gezonden als steun voor de moderne devoten. Hij woonde in een huis naast het terrein van het Oldeconvent, waar hij scholieren van Johannes Cele onderdak verleende.

Wanneer de onbekende biograaf van Henricus van Gouda (die geciteerd wordt door Johannes Lindeborn) gelijk had, was het Oldeconvent hard aan hervorming toe. Deze biograaf schrijft namelijk dat het convent, toen het enige in de stad, een bordeel was voor de terminaris, de biechtvader en hun medestanders. De vrouwen die er woonden waren onverzorgd en verbitterd.⁷

Of de vrouwen van het Oldeconvent inderdaad zo verdorven waren als deze schrijver voorstelt, mag betwijfeld worden. Ook de achttiende eeuwse historicus Van Hattum plaatst vraagtekens bij de betrouwbaarheid van deze auteur, omdat hij hem op enkele andere onnauwkeurigheden betrapte. Verder wijst Van Hattum op de slechte verhoudingen tussen Moderne Devoten en monniken, die elkaar bij voorkomende gelegenheden wederzijds zwart maakten. We kunnen bovendien nog wijzen op de algemene neiging van biografen om de daden van hun 'helden' mooier voor te stellen dan ze in werkelijkheid waren. Tenslotte zijn beschuldigingen van seksuele uitpattingen tamelijk gebruikelijk bij beschuldigingen van misstanden.

De eerder genoemde biograaf vervolgt zijn verhaal met de mededeling dat Henricus met hulp van de pastoor en het stadsbestuur wist te bewerkstelligen dat er geen vrouwen meer onder de derde orde werden aangenomen en dat de terminarissen de toegang tot het huis ontzegd werd. 'Verdorven vrouwen walgden' van deze maatregel en verlieten het huis. Aldus gezuiverd kon met nieuwe statuten een nieuw begin gemaakt worden.

Jacobus Traiecti alias de Voecht, die in de zestiende eeuw in het Zwolse fraterhuis woonde en een kroniek schreef over dit huis, noemt deze gebeurtenissen ook in zijn kroniek. Hij gebruikt iets andere bewoordingen, waardoor alles in een ander daglicht komt te staan.

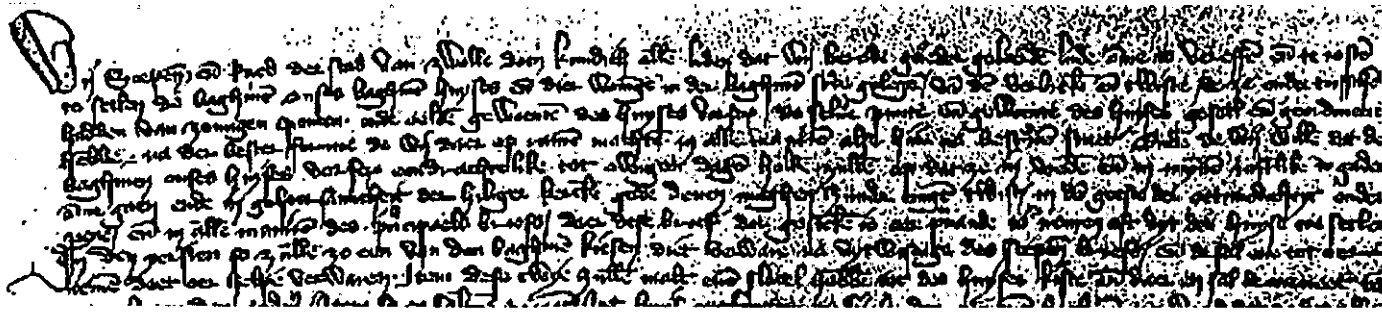
Volgens Jacobus de Voecht was Henricus van Gouda biechtvader van de zusters in het Oldeconvent, dat aanvankelijk geleid werd door de Franciscanen uit Kampen. Omdat zij slechte leiding gaven (sommige zusters zondigden met hun

biechtvaders en de monniken), kwam op advies van Geert Grote en Henricus van Gouda een nieuwe regeling tot stand. Er zouden geen nieuwe vrouwen aangenomen worden, totdat het grootste deel van de oude zusters was gestorven. Toen Henricus van Gouda sommige zusters tot een striktere levenswijze had gebracht, zorgde hij ervoor dat zij de leiding van het convent te Kampen verlieten. Vanaf die tijd leefden de vrouwen zonder gelofte, maar volgden zij de regels die schepenen en raden in een brief hadden vastgesteld. In die situatie werd Henricus van Gouda de eerste biechtvader van de zusters.⁸

Regels van 1396 en 1397

In een oorkonde van 12 juni 1396 verklaren schepenen en raden van Zwolle dat zij met advies van de pastoor regels hadden opgesteld voor de begijnen van het Oldeconvent. Opvallend is dat Henricus van Gouda niet vermeld wordt. De Minderbroeders worden evenmin genoemd en ook wordt nergens duidelijk of er nog vrouwen aangesloten waren bij de derde orde; zij worden eenvoudig begijnen genoemd. Wel komen de pastoor en twee raden ter sprake. Zij kregen de taak om jaarlijks in overleg met de begijnen een bewaarster voor het komende jaar aan te stellen. De bewaarster mocht de andere begijnen berispen, hen toestemming geven het huis te verlaten, de werkzaamheden in het huis verdelen, geschillen tussen begijnen onderling aanhoren en eventueel daarover de pastoor of de schepenen raadplegen, beslissen over het aantrekken van personen van buiten het huis en bepalen of iemand van buiten het begijnhuis daar mocht overnachten. Tevens werd vastgelegd dat de begijnen onder elkaar zachtmoedig moes-

Op 26 juli 1397 stelden schepenen en raden, samen met stadspastoor Reynald van Drynen, en met advies van goede geleerde lieden een oorkonde op om een eind te maken aan de onenigheden tussen de begijnen.

ten zijn, eenvoudige kleding moesten dragen, geen wereldse dingen zoals stikwerk of borduurwerk met parels, goud of zilver mochten maken, gezamenlijk naar de kerk moesten gaan en dat zij direct na de dienst naar het begijnhuis moesten terugkeren. Ze mochten niet met buitenstaanders praten en 's avonds na de klok van 9 uur moesten ze gaan rusten. Verder zou bij de toelating van toekomstige begijnen niet gelet worden op rijkdom of familie, maar op goede zeden en een goed geestelijk leven. Wanneer twee begijnen in één kamer niet met elkaar overweg konden, mocht de bewaarster hen scheiden en op een andere plaats onderbrengen. Maar indien één van de betrokken vrouwen zich had ingekocht in de kamer waar ze uitgezet werd, werd dat vergoed. Wanneer iemand deze regels herhaaldelijk overtrad, deelde zij niet mee in de inkomsten van het begijnhuis. Na overleg met de pastoor en schepenen kon zo'n begijn uit het huis verwijderd worden. Alle geschilpunten zouden door de pastoor, de schepenen en de bewaarster beoordeeld worden. Schepenen en raad grepen in omdat "neghene dynghe staende en mogen bliven ten sy dat se guede ordinancie ende regiment hebben. Ende op dat de baghinen des beghinen huys ende wonynghe in Zwolle in der Baghynen strate gelegen die nu sijn off hier naemaels daer in ontfanghen zulle werden myt rusten ende vrede zunder verkierde menschen bespreck in mynnen oetmoedicheden in kuysheden ende voirt in allen anderen dogeden (= deugden) to goder ommegeen ende malc anderen in mynnen denen mogen in gehoersamicheit des pawes (= paus) hore prelaten ende hoeres kerckheren. Ende sonder alle dwelynghe (= dwalingen) gode dyenen inden gheeste der oetmoedicheit".⁹

De tweede oorkonde is opgesteld op 26 juli 1397, nadat schepenen en raden met de pastoor en met advies van goede geleerde lieden een eind hadden gemaakt aan onenigheden tussen de begijnen. De bepalingen hielden onder andere in dat de begijnen een meesterse zouden kiezen. Deze meesterse moest een begijn aanwijzen om samen met haar het huis te leiden. Zij bewaarden gezamenlijk de sleutel van de schatkist en konden alleen gezamenlijk de kist openen. Daarnaast kwamen er regels ten aanzien van het vasten en bid-

den. Op hoogtijdagen moesten de vrouwen een falie en een mantel met lange mouwen dragen. Bij de intrede van een nieuwe begijn moesten alle regels voorgelezen worden en de nieuwe begijn moest beloven deze na te leven op straffe van verlies van haar uitkering of verwijdering uit het begijnhuis. Overigens moesten alle begijnen instemmen met de komst van een nieuwe begijn. In geval van onenigheid beslisten pastoor en schepenen en raad over toelating. In geval van herhaalde overtreding kon iemand na overleg met de pastoor en twee daartoe aangewezen schepenen uit het huis verwijderd worden.¹⁰

Uit de beide oorkonden blijkt dat er voor de hervormingen van 1396 en 1397 geen sprake was van een gemeenschappelijk leven. Dat werd ook niet ingevoerd bij de hervormingen. De vrouwen kochten zich in, kregen de beschikking over een eigen kamer en hadden recht op een uitkering. Daarnaast hadden zij de vrije beschikking over hun eigen vermogen. De invloed van de pastoor en magistraat werd vrij groot. Zij bepaalden mede wie de bewaarster of meesterse van het convent was en zij moesten bij alle problemen geraadpleegd worden. Twee schepenen werden speciaal daarvoor aangewezen. In 1400 blijkt het convent bovendien nog over een zaakwaarnemer te beschikken die aangesteld werd door de stad.¹¹

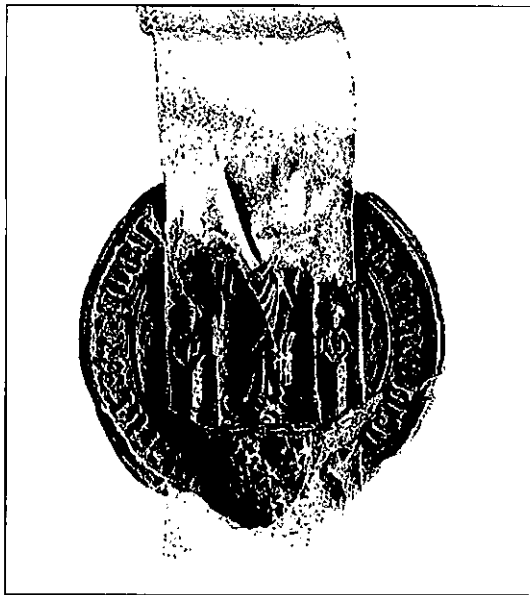
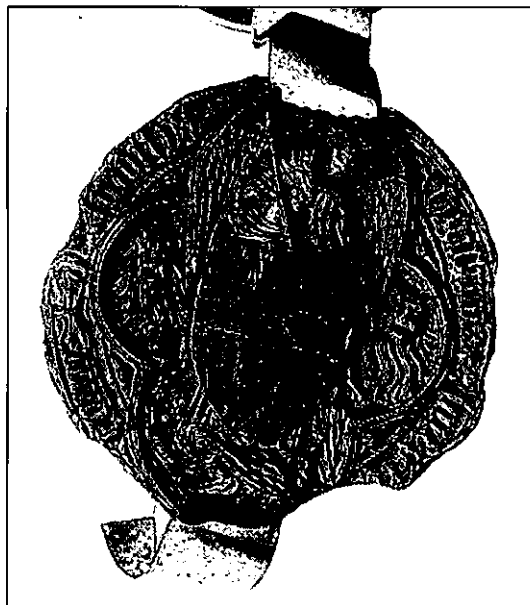
Tijdsverloop

Wanneer de hervorming precies doorgevoerd is, is uit de verhalen van de twee bovengenoemde auteurs niet helemaal te achterhalen. Omdat Jacobus de Voecht de naam van Geert Grote noemt, lijkt het alsof de hervorming plaatsvond voor diens overlijden in 1384. Ook de mededeling van de Anonymus dat het Oldeconvent tijdens de hervorming het enige in de stad was, wijst in die richting. Niet lang daarna werd immers een ander vrouwenhuis, het Ter Kinderhuis, gesticht.

Het jaar 1384 is echter niet in overeenstemming met de oorkonden uit 1396 en 1397. De hervorming kan dus pas definitief zijn ingevoerd in die jaren.

Wanneer we de verhalen van de anonieme biograaf en Jacobus de Voecht goed lezen, dan blijkt dat er verschillende veranderingen plaats-

Zowel de stad Zwolle als de stadspastoor Reynald van Drynen hingen hun zegels aan de oorkonden uit 1396 en 1397.

vonden. Allereerst vermeldten beide auteurs dat er geen nieuwe vrouwen aangenomen werden; vervolgens dat de Minderbroeders van Kampen geen leiding meer gaven. Tenslotte meldten ze dat een nieuwe regeling tot stand kwam.

De auteurs verschillen van mening over de reactie van de bewoonsters van het Oldeconvent

en over het tijdstip waarop het stadsbestuur en de pastoor ingrepen. Volgens de anonymus vertrokken verdorven vrouwen uit het huis, terwijl Jacobus de Voecht daar geen melding van maakt. Volgens hem was het de bedoeling van Henricus van Gouda en Geert Grote dat iedereen in het convent bleef wonen, maar dat nieuwe bewoonsters zich niet meer onder de derde orde plaatsten. De zusters van de derde orde zouden op die manier na verloop van tijd vanzelf verdwijnen.

Verder schrijft de Anonymus dat pastoor en stadsbestuur samen met Henricus van Gouda ervoor zorgden dat er geen vrouwen meer onder de derde regel werden aangenomen. Jacobus de Voecht noemt alleen dat schepenen en raden een definitieve regeling opstelden.

Het is heel goed denkbaar dat er tussen deze veranderingen de nodige jaren verstreken. Mogelijk probeerden Henricus van Gouda en Geert Grote eerst, mogelijk met steun van de stadspastoor en het stadsbestuur, om de vrouwen tot een striktere levenswijze te brengen. Zij kunnen daarmee begonnen zijn zodra Henricus naast het Oldeconvent kwam te wonen; dus voor het overlijden van Geert Grote in 1384. In de daaropvolgende jaren moeten de teugels strakker zijn aangehaald: de Minderbroeders verloren hun leidinggevende positie. Mogelijk verlieten enkele 'verdorven' vrouwen in die tijd het convent. Na een periode van zo'n twaalf jaar kwam een definitieve regeling tot stand waarbij het stadsbestuur een grote rol speelde.

Was de invloed van Henricus van Gouda inderdaad van doorslaggevend belang bij de hervorming, zoals de beide auteurs ons willen doen geloven? We kunnen hier vraagtekens bij zetten, omdat zijn naam niet voorkomt in de oorkonden uit 1396 en 1397. Bovendien is onze kennis over de rol van Henricus alleen gebaseerd op de twee biografen. Over de Anonymus weten we niets meer dan het ene citaat, maar over Jacobus de Voecht weten we iets meer. Hij was een van de broeders van het Zwolse fraterhuis. Zijn *Narratio* is niet alleen een geschiedschrijving van het Zwolse fraterhuis, maar de levensbeschrijvingen in de *Narratio* waren ook bedoeld als voorbeeld voor de

broeders zelf. Het is daarom heel goed denkbaar dat de rol van Henricus is benadrukt en dat de rol die anderen speelden is verwaarloosd. Een hervorming van het Oldeconvent was immers evengoed in het belang van stadspastoor en stadsbestuur. In elk geval wisten zij door de hervormingen die in 1396 en 1397 doorgevoerd werden, hun invloed op het convent uit te breiden.

Tenslotte

Door gebrek aan bronnenmateriaal blijft de ontstaansgeschiedenis van het Oldeconvent onduidelijk. Het enige dat vaststaat is dat het convent in 1361 bestond en dat het het oudste vrouwenconvent in de stad is. Ook over de verdere geschiedenis van het klooster zijn de bronnen uiterst zwijgzaam. Afgezien van een enkele schenking in de jaren zestig van de veertiende eeuw, wordt het klooster nauwelijks genoemd.

Aan het eind van de veertiende eeuw blijkt de toestand in het klooster zodanig dat een aantal mensen ingrijpen noodzakelijk achtte. Daarbij worden de namen van Geert Grote en Henricus van Gouda genoemd. Verder speelden de pastoor en het stadsbestuur een rol. Op basis van twee biografieën en twee oorkonden kunnen we geen volledige zekerheid geven over het verloop van de gebeurtenissen. Wel is het mogelijk de verschillende gegevens met elkaar te combineren en op basis daarvan tot een reconstructie te komen.

Voor 1384 vestigde Henricus van Gouda zich naast het Oldeconvent. Samen met Geert Grote zorgde hij ervoor dat (een deel van) de vrouwen zich aan striktere regels gingen houden. Er kwam een eind aan de leidinggevende positie van de Minderbroeders uit Kampen. Ongetwijfeld was dit een warrige periode voor de vrouwen. Waarschijnlijk steunden sommigen de hervormingen, terwijl anderen liever de bestaande situatie wilden handhaven. Mogelijk verlieten enkele vrouwen het convent.

In 1396 stelden schepenen en raden nieuwe regels op voor de begijnen. Deze regels voldeden niet en er ontstonden opnieuw onenigheden. Schepenen, raden, pastoor en goede lieden maakten een eind aan die onenigheden en stelden een aanvullende overeenkomst vast.

Met het ingrijpen van het stadsbestuur en de pastoor in het Oldeconvent, wijkt de ontwikkeling van het Oldeconvent af van de gang van zaken bij veel begijnhuizen. Elders ontwikkelden begijnhuizen zich vaak in de richting van een klooster. Veelvuldig namen begijnhuizen eerst de derde regel van Franciscus aan, gevolgd door de overgang tot de regel van Augustinus; dus altijd in de richting van een striktere levensregel. Het Oldeconvent zette wel de eerste stap, maar door het ingrijpen van het stadsbestuur ontstond een nieuwe verhouding. Niet een klooster, maar schepenen, raden en pastoor kregen het laatste woord bij problemen in het Oldeconvent. De stad had door deze regeling meer invloed op de gang van zaken in het Oldeconvent, dan bij een eventuele aansluiting van het Oldeconvent bij een kloosterorde mogelijk was geweest.

Noten

1. F.C. Berkenvelder, *Zwolse regesten*, 5dln. Zwolle 1980-1994. I, nr. 35.
2. Mogelijk hangt dat samen met het ontbreken van een sterk wereldlijk gezag. In Holland en Zeeland stichtten leden van de grafelijke familie verschillende begijnhuizen. Zie: F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen* Assen 1981, 13.
3. De eerste orde bestond uit mannelijke kloosterlingen, de tweede uit vrouwelijke kloosterlingen en de derde orde bestond uit leken.
4. Elk Minderbroederklooster had een bepaald gebied waar de monniken rondtrokken om te bedelen. De stad Zwolle lag in het gebied van het klooster van Kampen. Een termijnhuis is te vergelijken met een dependance.
5. C.L. Verkerk, *Kampen en de Franciscanen. (Een voorlopig verslag)*. s.l., s.a. (Aanwezig in het gemeentearchief Kampen), 31.
6. idem, 34.
7. Volgens een onbekend biograaf. Geciteerd in: J. Lindeborn, *Historica sive notitia episcopatus Davenetriensis*. Keulen 1670, 369.
8. M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias de Voecht. Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*. Amsterdam 1908, 16.
9. Berkenvelder, *Regesten*, nr. 452.
10. Berkenvelder, *Regesten*, nr. 493.
11. Berkenvelder, *Regesten*, nr. 580.

Thomas a Kempis verjaagt een spook

Drie Zwolse wonderverhalen uit de vijftiende eeuw

Frits David Zeiler

Het klooster op de Berg

Aan de noordoostkant van Zwolle ligt sinds eeuwen de Agnietenberg. Het is tegenwoordig een lommerrijke plek met een romantisch theehuis en een kampeerterein van waar men uitkijkt over de Vecht en een mooie, oude begraafplaats. Tussen 1398 en 1581¹ stond hier het Bergklooster, waar de gebroeders Van Hemerken leefden, of 'a Kempis' zoals ze meestal naar hun plaats van herkomst werden genoemd. Joannes was er decennialang prior, maar Thomas

bracht de tijd het liefst door 'met een boekske in een hoekske'. Zijn lange leven (hij werd over de negentig) besteedde hij onder meer aan het schrijven van een vierdelig tractaat, dat onder de titel 'Over de navolging van Christus' het beroemdste boek zou worden dat ooit in de Nederlanden verscheen. De broeders, die de regel van Augustinus volgden, werden tot de reguliere kanunniken gerekend en vielen onder de congregatie van Windesheim. Het waren dus 'moderne devoten', aanhangers van de geloofsvernieuwing waarbij de

De begraafplaats op de Agnietenberg.

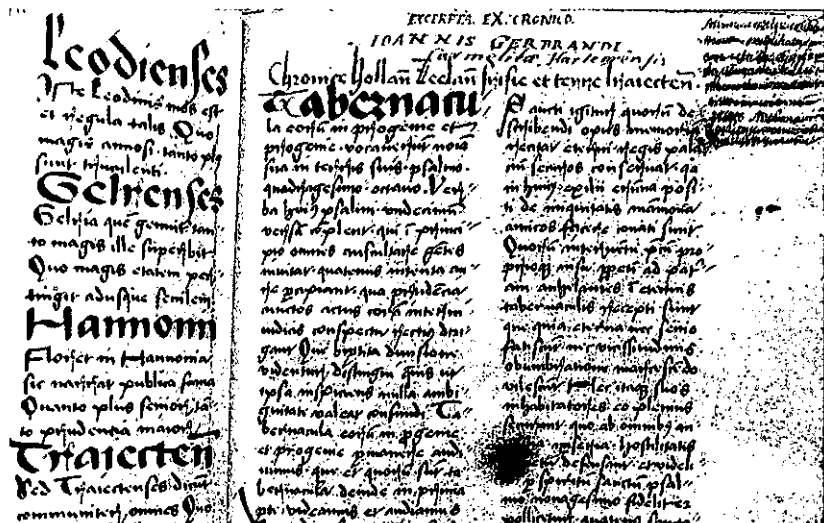

persoonlijke verhouding tot God en de verantwoording tegenover Hem op de allereerste plaats kwam. Daarmee wees de beweging vooruit naar de verdere ontwikkelingen binnen de Christelijke kerk, die in de eeuwen daarna de wereld van aanzien zouden doen veranderen.

Maar de 'devoten' waren ook kinderen van hun tijd. Zij leefden dicht bij de natuur vol gevaren, dicht bij de dood (het was de tijd van de grote pestepidemieën) en dicht bij wat wij nu op zijn minst lichtgelovigheid zouden noemen. Zij geloofden in toverkunsten, wonderen en spoken. Toen bijvoorbeeld in de Onze Lieve Vrouwekapel (de huidige Peperbuskerk) in 1398 een Antoniusaltaar was gewijd, stroomden de gelovigen van heinde en verre toe, in de hoop door bemiddeling van deze heilige van de pest gevrijwaard te blijven. Of er daadwerkelijk wonderbare genezingen zijn voorgevallen, vermeldt de historie verder niet.² Maar ook op de Agnietenberg wist men met buitengewone zaken wel raad. Prior Joannes had al eens een spookverschijning uit een huis in Brunnepe bij Kampen verdreven, terwijl Thomas door het laten slaan van een kruisteken voor een wonderbare vermenigvuldiging van de etenspotten in de refter had gezorgd. "Na dit verhaal zal het niet vreemd klinken, dat het klooster op den S. Agnietenberg het 'Bergklooster van mirakelen' heette," merkt Acquoy terecht op.³ Hij baseert zich daarbij onder meer op de kloosterkroniek⁴ en op de *vita* (levensbeschrijving) van Thomas. Een andere bron, waarin de roep van de plaats wordt bevestigd, noemt hij niet. Deze is te vinden in een Deventer wiegedruk en in een Egmonds handschrift.

Een Egmondse bloemlezing

De abdij van Egmond, bevolkt door Benedictijner monniken, was aanzienlijk ouder dan de Zwolse kloosters en gaat terug op een grafelijke stichting in de tiende eeuw.⁵ Het *scriptorium* kende een lange traditie en werkte evenals elders het geval was niet alleen ten behoeve van de eigen bibliotheek, maar nam ook bestellingen van derden aan. Zo werd er tussen 1514 en 1518, hoogstwaarschijnlijk op verzoek van de Latijnse School in Alkmaar, een copie vervaardigd van een Hollandse gravenkro-

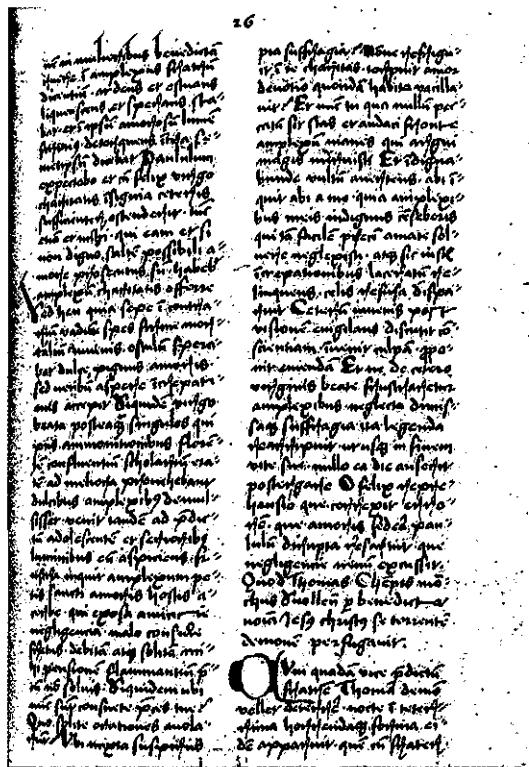
niek. Daaraan voegde men een groot aantal teksten toe van merendeels religieuze signatuur.⁶ Onder deze teksten bevinden zich allerlei vijftiende-eeuwse wonderverhalen - het was de hoogtij der mirakelen! -, historische aantekeningen en korte biografieën van een aantal beroemde mannen zoals Geert Grote, Wessel Gansfort en Thomas a Kempis. Thomas treedt ook op in twee van de kleinere verhalen, die in deze bloemlezing zijn opgenomen. Anders dan bijvoorbeeld de uitvoerig beschreven Heilig Bloedwonderen van Alkmaar en Bergen of het Mirakel van Amsterdam hebben deze episoden nooit een grote bekendheid gekregen, zelfs niet in Zwolle. Reden temeer om er opnieuw aandacht aan te besteden.

Het eerste verhaal waarin Thomas figureert, speelt in zijn tijd als leerling van de Deventer school van meester Florens, anders genoemd Florens Radewijns. Tot de vaste regels behoorde het uitspreken van gebeden ter ere van Maria. Thomas oefende zich daar aanvankelijk vlijtig in, maar na enige tijd begon zijn aandacht te verflauwen en liet hij deze gebeden zelfs geheel na. In een droom verscheen hem de H. Maagd, die zijn medebroeders één voor één omhelsde, maar hem bestraffend toesprak en beval van haar weg te gaan. Nadat Thomas ontwaakt was, biechtte hij vol berouw zijn zonde en eerde Maria zijn gehele verdere leven lang.

Het tweede verhaal gaat over een nachtelijke

Begin van de Hollandse Gravenkroniek in het Egmondse handschrift (foto: F.D. Zeiler).

Thomas a Kempis
wordt vermaand door
Maria en (rechtsonder)
verschrikt door een
spook
(foto: F.D. Zeiler).

spookverschijning in Thomas' cel op de Agnietenberg; daarvan geven we straks de volledige inhoud weer. Het derde verhaal tenslotte speelt zich af in de stad Zwolle. Ook hier is het weer Maria die een scholier op het rechte pad terugbrengt, maar op een minder milde manier dan zij met Thomas had gedaan: de arme scholier krijgt een oorvijg. Wat was er gebeurd? De niet met name genoemde leerling van de stadsschool was met zijn vrienden aan het spelen en drinken geraakt, en na een weddenschap mocht de winnaar zeggen hoe zij hun avond zouden bekronen. Dit bleek tot schrik van de jongeman een bezoek aan een publiek huis te zijn en ook al hield hij zich daar verder afzijdig, bij het verlaten van het etablissement keerde hij toch vol schuldgevoelens huiswaarts. In een zijstraat dook plotseling een verschijning op, die hem zo'n watekouw verkocht, dat hij met zijn gezwollen wang dagenlang niet meer naar buiten dorst. Zo boette hij voor zijn onstandvastigheid.

In het Egmondse handschrift wordt deze correctie aan Maria toegeschreven, maar in de tekst

zelf komt zij niet voor; daar is slechts sprake van een engel. De Deventer versie van de drie wonderverhalen, die inhoudelijk verder niet afwijkt, spreekt in het opschrift dan ook van een *Angelus Domini*, een engel Gods.

Een duivelse verschijning

De ontmoeting van Thomas a Kempis met een duivelse verschijning heeft in de beide, tekstueel identieke versies eveneens een afwijkend opschrift. De Deventer versie vermeldt: 'Hoe dezelfde Broeder Thomas door de gezegende naam Jezus Christus en het Weesgegroet een duivel die hem schrik aanjoeg op de vlucht deed slaan.' De Egmondse tekst heeft als kop: 'Hoe Thomas van Kempen, Zwols monnik, door de gezegende naam Jezus Christus een duivel die hem schrik aanjoeg op de vlucht deed slaan.' En dan volgt het verhaal over een duivelse verschijning, waarvan we hier een vertaling geven.

'Toen eens op een keer de duivel bovengenoemde Broeder Thomas schrik wilde aanjagen, vertoonde hij zich 's nachts aan hem in een aller afschuwelijkste en huiveringwekkende vorm. Toen Broeder Thomas deze verschijning zijn bed zag naderen, keek hij er sidderend naar en wist niet, wat hij tegen een valstrik van zo'n afschuwelijke vijand moest doen. Eindelijk begon hij, door een goddelijke ingeving, een "weesgegroet" te bidden - met trillende stem en zo goed als hij kon, want hij was verschrikkelijk bang. Maar de duivel werd nauwelijks door deze *salutatio* geraakt en kwam met veel gerucht steeds dichterbij, totdat de monnik in zijn gebed zover was gekomen, dat hij het "onze heer Jezus Christus, amen" uitsprak. Toen de duivel deze veraarlijke naam hoorde, keerde hij om als door een vreselijk onweer verschrikt en maakte zich zo snel als hij kon onder veel gejammert uit de voeten. Toen nu Broeder Thomas zag dat de duivel tegenover de kracht van zulk een naam niet kon blijven staan, richtte hij het bange hoofd des te vermeteler op en riep hij nog verschillende malen de vluchtende vijand de gezegende naam "Jezus Christus" na. En hoe krachtiger hij riep, des te heftiger week de afschuwelijke geest terug. Zodat de vrome man erkennen

moest, dank brengend aan God de Heer, en bij zichzelf zei: "Wanneer ik met de allerheiligste naam zo gemakkelijk de krachten van een tegenmacht kan breken, wil ik verder nooit meer, zoals ik tot nu toe heb gedaan, de machinaties van duivels vrezende, noch, zwak van vertrouwen, bang worden voor wat voor verschrikkelijke bedreigingen dan ook."

Herkomst en achtergrond

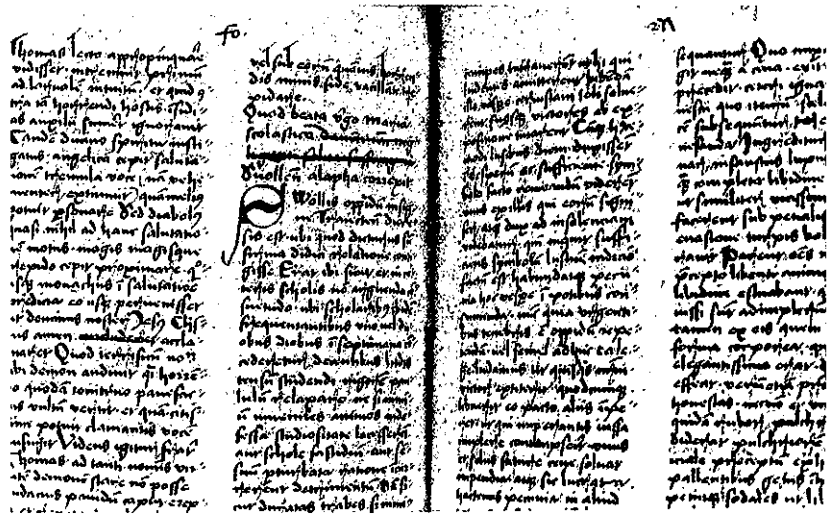
Thomas' duivelsuitdrijving is een mengeling van een klassiek spookverhaal en een Marialegende. Want ook al wordt Maria evenmin als in het derde verhaal met name genoemd, het 'weesgegroot' dat de bevende kloosterling bidt is natuurlijk gericht tot de in zijn tijd zo geliefde middelaarster. Daarmee passen alle drie verhalen in de laatmiddeleeuwse Mariadevotie, waarvan de Spaanse *Canticas di Santa Maria* of het Nederlandse *Mariken van Nieumegen* slechts enkele beroemde exponenten zijn. Maar als gezegd, het is ook een klassiek spookverhaal, zoals dat in de volkverbeelding in duizenden varianten bestaat. Opvallend is wel, dat de heilige naam meerdere keren wordt uitgesproken, maar niet de later zo gebruikelijke en voor de werking van de formule noodzakelijke drie maal. In naderhand door folkloristen opgetekende volksverhalen wordt de duivel trouwens ook regelmatig met het aanroepen van 'God en Marietje' verjaagd.⁷

Bron is vermoedelijk Thomas zelf.⁸ In een van zijn eigen *exempla* (voorbeelden) maakt hij immers gewag van een 'broeder' die door de duivel wordt bedreigd, zonder deze met name te noemen. Schaamde hij zich misschien voor zijn toch zo menselijke angst voor die spookverschijning? In ieder geval is de geschiedenis vervolgens op hem persoonlijk betrokken en opgenomen in de *Speculum Exemplorum*, een verzameling moralistische teksten die in 1481 in Deventer in druk verscheen.⁹ Als auteur daarvan wordt meestal Johan Busch genoemd, de Zwolse devoot die de geschiedenis van het klooster Windeshem vastlegde in het *Chronicon Windeshemense*. Noch de 'spiegel', noch de kroniek zal aan de Oostnederlandse stadsscholen onbekend zijn geweest; tenslotte

loopt er met name via het onderwijs een rechtstreekse lijn van de moderne devotie naar het vroeg zestiende-eeuwse humanisme. Een van de leerlingen van de Deventer stadsschool, dezelfde die een eeuw tevoren door Thomas was bezocht, was Johannes Murmellius (1480-1517). Deze werd later rector van de Latijnse School te Alkmaar en moet als zodanig de opdrachtgever tot de Egmondse 'bloemlezing' zijn geweest. Als copijst van het betreffende handschrift is onlangs met vrij grote zekerheid Willem Zuermond aangewezen, die nog een tweede, vergelijkbare *codex* op zijn naam heeft staan.¹⁰

Intussen was de tijd van de geschreven boeken al vrijwel voorbij - net als die van de scriptoria en uiteindelijk ook van de kloosters zelf. Het Egmondse handschrift belandde in de stedelijke librije van Alkmaar en de inhoud werd zelden meer geraadpleegd. Ook de Deventer wiegedruk raakte in vergetelheid, ondanks het feit dat daarvan al in 1905 een nieuwe teksteditie verscheen. Nu in het laatste decennium de lotgevallen van de kloosterlingen weer zo in de belangstelling van historici en publiek zijn komen te staan, behoren ook de Zwolse wonderverhalen weer gekend te worden. Moge deze korte bijdrage als geheugensteuntje dienen.

Gedeelte van het spookverhaal en het begin van het verhaal over de oorviijg (foto: F.D. Zeiler).

Noten

1. De stichting van het klooster heeft nogal wat voeten in de aarde gehad; een begin is al in 1384 gemaakt, maar de definitieve toestemming werd pas in 1398 verkregen. Het einde viel formeel al in 1561 door de incorporatie bij het bisdom Deventer, materiëel in 1581 door het statenbesluit tot ontruiming van de buitenkloosters.
2. Over deze toevloed wordt gesproken in een pauselijke aflatbrief van 1399 (F.C. Berkenvelder, *Zwolse regesten* I nr. 551). Over de stichting van de O.L.V.-kerk in het algemeen: I. Wormgoor, *Onze Lieve Vrouwe Kapel, de tweede kerk van Zwolle*. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *De kerk in de kop. Bouwstenen tot de kerkgeschiedenis van Noord-West Overijssel*, Delft 1995, 47-68.
3. J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* 2, Utrecht 1876, 264-267.
4. W.M. Peijnenburg pr., *De kroniek van het klooster St. Agnietenberg 1398-1477. Overijsselse Historische Bijdragen*, 94 (1979), 11-20. Momenteel wordt onder auspiciën van de Stichting IJsselakademie de uitgave voorbereid van een vertaling van deze kroniek, waarvan Thomas a Kempis de voornaamste auteur is.
5. J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage/Haarlem 1973.
6. Regionaal Archief Alkmaar, Librije hs. 128 A 1 (oude aanduiding: Handschriftenverzameling 1). M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*, 's-Gravenhage 1981, no. 203 (27, 28, 29). Vgl. C.P.H.M. Tilmans, *De Hollandse kroniek van Willem Hermans ontdekt. Een Egmondse codex uit ca. 1514*. In: G.N.M. Vis e.a. (red.), *Heiligenlevens, Annalen en Kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond*, Hilversum 1990, 169-191.
7. A. Buter, *Volksverhalen uit Overijssel*, Utrecht/Antwerpen 1981, 67-68 (nrs. 9.1 en 9.3).
8. Kruitwagen, (zie noot 9), 390 voetnoot 1.
9. Carasso-Kok, *Repertorium* no. 203 (27, 28 en 29). De tekst van de Deventer druk is opnieuw uitgegeven en van commentaar voorzien door B. Kruitwagen, *Het 'Speculum Exemplorum', Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 29 (1905), 329-435. De drie wonderverhalen zijn opgenomen als nrs. 7, 8 en 9 op de pp. 388-397.
10. G.I. Plenckers-Keyser en C. Streefkerk, *De Librije van Alkmaar*. In: J. Drewes e.a., *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse St. Laurens*, Hilversum 1996, 263-274.

‘Lieve Naatje’

Ego- of particuliere documenten, in dit geval brieven, zijn de mooiste bronnen om de leefwereld van het verleden te ervaren. Vooral als zeker is dat ze niet geschreven zijn om te publiceren, en dus een hoge mate van spontaneïteit bezitten. Dat is het geval bij de briefwisseling tussen Naatje Siertsema en Elsje Feith.¹

Naatje en Elsje

Voluit heette ze Anna Margaretha Sparringa Siertsema. Op 2 juli 1813 trouwde zij in het Groningse Eexta met Berend Hendrik Feith, een zoon van de dichter Rhijnvis Feith. Al in de eerste brief die vader Rhijnvis aan zijn aanstaande nieuwe schoondochter schreef, werd haar voornaam verhaspeld van Anna via Annaatje tot Naatje. En zo

bleef het in de verdere correspondentie die tussen vader en zoon plaats vond. Nadat Rhijnvis Feith niet meer in staat was om te schrijven en op 8 februari 1824 was gestorven, ontstond er een regelmatige correspondentie tussen Elsabe Feith en haar broer Berend Hendrik. En nadat deze al jong stierf, op 28 augustus in 1825, met Naatje.

Elsabe Machteld Catharina Feith - voor familie en vrienden Elsje - was het derde kind en de tweede dochter van Rhijnvis Feith en Ockje Groeneveld. Zij was te Zwolle geboren op 8 november 1775.² Elsje bleef ongetrouwd. Een huwelijk met de conrector van de Latijnse school, Sicco van Ommeren, was door haar vader ‘om meer dan een gewichtige reden’ afgewezen.³ Ze woonde in huis bij haar ouders. Na de dood van haar moeder in 1813 zorgde ze voor haar met een zwakke gezondheid sukkelende vader. Na diens overlijden in 1824 leefde ze van het geërfde vermogen waarvan de waardepapieren in een effectentrommel bewaard werden. Ieder jaar knipte ze couponnetjes. Na 1832 woonde ze met een meid in dienst zelfstandig op enige kamers in een gehuurde woning aan de Oude Vismarkt.

De briefwisseling

De correspondentie tussen Naatje in Groningen en Elsje te Zwolle kreeg al spoedig een ‘natuurlijk’ ritme. Want de schoonzusters schreven elkaar rond feestdagen zoals verjaardagen, St. Nicolaas en de jaarwisseling. Na de dood van Elsje werden er nog enige brieven met de twee broers Pieter Rutger en Everard Eiso uitgewisseld, maar dan droogt de correspondentie al snel op.

Van de correspondentie zijn geen brieven van Naatje bewaard. Naast enkele brieven van Pieter Rutger en Everard Eiso zijn de meeste van Elsje afkomstig, zodat vooral haar wereld enigzins te omschrijven is. Behalve over het wel en wee van de

J.C. Streng

Naatje Sparringa Siertsema zoals ze in 1828 geschilderd werd door W. Lubbers (foto: Ico-nografisch Bureau).

familie en de religie kabbelt de correspondentie voort over koetjes en kalfjes. Wat men bij het lezen van de brieven aan originaliteit en diepgang mist, wordt goed gemaakt door de hartelijke toon.

Familie

‘Onuitspreeklyk gelukkig ben ik met mijne kinderen, en 31 kinds kinderen’ bekende Rhijnvis Feith in zijn levensavond.⁴ En ook voor Elsje bestond er niets mooiers dan haar familie. Al deze broers en zusters en de daaruit voortgesproten neven en nichten hadden onophoudelijk haar belangstelling.

De hele familie bestond in haar ogen uit lieve mensen, ook net aangetrouwden werden meteen als zodanig beschouwd. De eerste brief aan Naatje zette de toon voor alle volgende. De relatie werd bepaald door zusterlijke liefde, vriendschap en de ‘aangenaamste gewaarwording aan mijn hart’, zo schreef ze in de geest en met woorden van haar vader.

De contacten tussen de onderlinge familieleden lagen Elsje na aan het hart. Dat ze de verzorging van haar ‘lieven vader’ en het helpen dragen van diens laatste lijden voor haar rekening mocht nemen, zag ze als een grote gunst.

Met de huishoudingen van broer Piet en Henriette was de relatie zeer goed en ‘dood famillair’. De aangetrouwden werden evenzeer tot de familie gerekend. Naatje wordt dan ook regelmatig met ‘lief zusje’ aangesproken. Elsje kon zich plaatsvervangend verheugen over de contacten van andere familieleden, ook als zij daar zelf niet bij was. De kinderen en 31 kinds kinderen van haar vader bepaalden de grens van haar familiale betrokkenheid. Want over andere, genealogisch verder afgelegen takken van de familie Feith, wordt helemaal niet gerept.

Omdat ze zo van haar familie hield, kon Elsje de tijd nauwelijks afwachten tot al haar nichten en neven van vrijers waren voorzien. Het liefst wilde ze Amor ‘op de been krijgen’ om ‘onder zooveel lieve neven en nichten’ zijn werk te doen. Dat lukte ook wel zonder Elsjes hulp aardig. En als, als gevolg van de gesloten huwelijken haar zusters grootmoeder worden, acht ze dat geen geringe eer.

Een huwelijk lijkt overigens geen gebeurtenis,

hoe belangrijk op zichzelf, waar massaal alle familieleden naar toe trokken om het mee te maken. Zo wist Rhijnvis Feith niet precies meer de dag en de datum waarop Berend Hendrik en Naatje zouden trouwen. Maar ter verontschuldiging kan gelden dat hij in die tijd door de dood van zijn echtgenote Ockje erg in de war was.⁵

Toen soldaten zich in 1830 te Zwolle verzamelden om tegen de naar zelfstandigheid strevende Belgen te strijden ging Elsjes gevoel vooral naar de moeders, echtgenoten en geliefden. Want ‘hoe lofelijk en betamelijk die uittrekking ook is, het moeder- en vader hart wordt hier onder gebroken’. Neef Onno van Sandick diende ook te gaan, wat voor Elsje’s zus Henriette een vreselijke ramp was. Maar Elsje had zich volledig geconformeerd aan het regeringsstandpunt: het vaderland eiste die opoffering.

Ziekte

Gezondheid en herstel van een ziekte, het waren geschenken van God. De vroege dood van haar kerngezonde broer Berend Hendrik, gold voor Elsje, die zelf (net als haar vader) met haar gezondheid sukkelde, als onomstotelijk bewijs.

De gezondheid van haar vader werd met een glaasje madera opgepept in de hoop dat ‘God eene versterkende en genezende krachten in dat middel wil leggen’. Dat was toen het enige wat haar nog hoop gaf. Want het eind van zijn leven had Feith besloten om ‘na lang vergeefsche contributie aan Dr. en Apotheker betaald te hebben’ beide aan de kant te schuiven om verder maar alles aan de natuur over te laten.⁶

Ofschoon Elsje veel familie op prijs stelde, was ze niet blind voor de gevaren die de moeder bij een bevalling bedreigden. Het was iedere keer weer een opluchting als de nichten zonder moeilijkheden ‘hun pakje hadden uitgeschud’. Alle baby’s die in de brieven ter sprake komen, werden gevoed door een min. Soms gekenschetst als een ‘lastig meubel’ als het niet naar de zin ging.

Dat ziekte vaak psychische oorzaken had ontging Elsje niet. Het gedrag van neef Van Sandick was de oorzaak dat zijn moeder sterk vermagerde. Daa, een dochter van haar broer Pieter Rutger, was hypochondrisch, en Manne de echtgenote van

broer Hendrikus Octavius, leed aan melancholische buien. Ockje Meder leed daar ook aan, het was een familiekwaal van de Meders en kwam voort uit hun gestel. De zwaartillendheid van Pieter Rutger was een nare ongesteldheid, waar weinig aan gedaan kon worden en waar de hele familie onder leed. Gezelschap, en dan vooral familie, was in zo'n geval de beste remedie.

Ook onder de kleinere neven en nichten was het nodige fysieke leed. Anna, een nichtje had 'absenties' en Anna's broertje Rhijnvis was aan handen, voeten en gezicht een stumpert. Tegenover al deze misère bleef Elsje, ondanks ook haar matige gezondheid, toch optimistisch.

Opvoeding

De zorg voor de familie ging zover dat Elsje gevraagd en ongevraagd pedagogische adviezen gaf. Mogelijk ontleende ze enig gezag aan haar betrokkenheid bij de opvoeding van nichtje Ockje Meder. Elsje had nadat Ockje's moeder was overleden de zorg voor dit twaalfjarig meisje op zich genomen. Overigens werd Ockje vrij snel naar een kostschool te Zeist gestuurd.⁷

Dat gebeurde niet zonder reden, want voor de opvoeding was het gewenst dat kinderen enige tijd 'onder vreemde oogen en handen' kwamen, zo zette Elsje voor Naatje uiteen. Het zou haar spijten als dat bij Naatje's kinderen niet het geval zou zijn. Dat er voor de dochter van Naatje, Jans, naar een pensioonaat gezocht werd, was dan ook normaal. Elsje gaf uitgebreide informatie over een nieuwe kostschool te Zwolle, onder leiding van de dames Büchner.⁸ De kritiek was niet mals. De schooljuf geografie en geschiedenis gaf geen les in het Frans maar in het Nederlands. Maar het belangrijkste bezwaar was dat de dames niet in staat waren hun leerlingen tot hogere beschaving op te leiden. En daar ging het bij een opleiding voor meisjes in de eerste plaats om. Ze dienden de vaardigheid te hebben om in de wereld te 'Parousseren'. Dit in geen woordenboek te vinden woord, moet zoiets betekenen als goed voor de dag kunnen komen. En de dames Büchner waren niet in staat daartoe op te leiden. Waar hadden ze dat trouwens moeten leren? In Enschede soms, waarvandaan het Zwolse stadsbestuur de dames beroepen had? De

plompe Enschedese meisjes die met de dames meegekomen waren en nu de Zwolse kostschool bevolkten, zagen er zeer onbehouden uit. Kortom, de conclusie van Elsje was dat Jans op deze school meer lompe dan fijne manieren zou leren. Uiteindelijk ging Jans naar een kostschool in ... Hattem.⁹ Haar schoonzus Lea verweet ze te teerhartig met de kinderen te zijn omgegaan, zeer tot nadeel van hun opvoeding. Tegen de kinderen, zo raadde ze Naatje, niet te toegevend te zijn en vooral op te voeden in de beginselen van de christelijke religie. De nichten werd op het hart gedrukt niet teveel naar concerten, diners en bals te gaan, die tegenwoordig 'vreesselijk' veel gegeven worden. Elsje is blij dat de nichtjes Feith van Boschwijk in ieder geval niet naar bals gaan, wat heel goed is want dit strekt tot behoud van lichaam en ziel. Veel verstandiger was het om met de kinderen de tijd in huiselijke kring door te brengen. Want 'per slot van de rekening vind men daar het waare geluk' zoals ook haar vader propageerde.¹⁰ De neven en nichten moeten met vertier het gouden midden houden.

Niet aan het gouden midden hield neef Van Sandick zich, die al evenmin zijn genoeg in huiselijke kring zocht. Het ging dan ook niet goed met die jongen. 'Hoe laag kan de mensch zinken', vroeg Elsje zich af. Deze jonge officier gaf in afwachting van zijn vertrek geld uit 'als drek' waardoor zijn moeder werd overladen met wissels. In de brieven werd aan deze neef dan ook als enige uitzondering het kenmerk lief onthouden.

Ontspanning

Ook zelf hield Elsje zich niet altijd aan de gouden regel van het juiste midden. Toen Berend Hendrik een 'vlugt' duiven zond, liet ze er dezelfde middag twee van braden en, zo verzekerde ze haar broer 'behoef ik u niet te zeggen dat vader en dochter zich toen eens heerlijk vergaste'. De twee volgende dagen werd dit nog eens herhaald. En de derde dag werd ze ziek, ze had zich 'vervreten'. Met breed aangezette casuïstiek over de magere porties voedsel die ze normaal at, verontschuldigde ze zich. Behalve duiven, ondergingen korhoenders hetzelfde trieste lot. Ze hadden de eer door 'vrouw Brand' gebraden te worden, 'om ze eens regt lek-

*De Oude Vismarkt
waar Elsje Feith na de
dood van haar vader
ging wonen. Waar pre-
cies is niet duidelijk.*

ker te hebben'. En dat viel goed uit 'want ze waren overheerlijk'.

Over en weer worden in de loop van de tijd geschenken uitgewisseld. Een gevulde trommel gaat gedurig heen en weer tussen Zwolle en Groningen. Zeker met St. Nicolaas. Elsje wachtte dan met kopen op een speciale koopman uit Amsterdam, ene Bingel. Na diens bezoek werd de trommel gevuld en noordwaarts gestuurd.

Elsje stond buiten het maatschappelijke leven. Buiten haar familie had ze geen kennissen, ze komen althans in de brieven niet voor. Tot de dood van haar vader had ze daar geen tijd voor. Daarna ontbrak het haar aan belangstelling, ook door haar leeftijd.

Toen haar vader nog leefde maakten ze samen een 'tourtje in de koets'. Na diens dood bezocht ze regelmatig in de zomer enige weken een van haar broers. Bij Everard Eisso Christoffel op Boschwijk of bij Louis op de Aalshorst bij Dalfsen. Ze werden dan ook wel 'de Boschwijker en Aalhorster vrienden' genoemd. Maar ook bracht ze een bezoek aan de familie Van Fridagh op de Mataram tussen

Dalfsen en Zwolle of ondernam een tocht naar ene mevrouw Nagell, in de buurt van Arnhem.

In 1834 is ze denkkelijk op bezoek bij haar broer Pieter Rutger te Almelo, naar Duitsland gereisd. Ze bezochten daar de streken 'waar de natuur het prachtigste was, daar niemand zich een denkbeeld van kan maken, die in die streken nooit geweest is'. Denkkelijk is hier Bentheim mee bedoeld. Het slot en de omgeving waren toen zeer populair voor uitstapjes. Ze raadde Naatje aan ook een keer te gaan en ze garandeerde succes met het ultieme argument dat ze geen berouw van de reiskosten zou krijgen. Erg romantisch klinkt het in iedere geval niet, deze natuurbeleving met het huishoudboekje in de hand waarbij de schoonheid van het landschap weggestreept wordt tegen de kosten.

Een voorgenomen reis van Elsje naar Naatje wordt jaren uitgesteld. Voor de eerste keer kwam het in 1830 ter sprake met de vermelding dat ze het al twee jaar van plan was. In 1832 memoreerde ze aan een vorig verblijf in het noorden, daarna duurde het weer tot 1835 voordat Elsje opnieuw naar Groningen ging.

Naatje was trouwens met de mooiste vooruitzichten niet naar Boschwijk te lokken. Haar gevoelig hart zou niet tegen de herinnering aan de gelukkige jaren met Berend Hendrik opgewassen zijn. De familie te Zwolle vond dat 'niets hupsch' en ze raakten geïrriteerd omdat Naatje de Overijsselse familie 'in hun eigen sop liet gaar koken' zonder te komen. Maar ook deze rimpeling in de relatie bracht Naatje niet tot andere gedachten. Alleen toen ze Jans naar Hattem bracht, bezocht Naatje Zwolle. Maar Elsje heeft dat niet meer meegeemaakt.

Voor de dochter van een dichter wordt er opvallend weinig gelezen. Er komt althans in de brieven van Elsje geen enkele opmerking voor over een enkel boek, zelfs niet over een stichtelijk werk. Toen haar vader leefde brachten ze 'bij een lekker vuurtje' menig avondje met 'aangename lectuur' door.¹¹ Dat zal ze toch niet opgegeven hebben?

Naatje onderhield een 'vrolijke' tuin, die door alle kennissen als 'magnificq' werd geroemd. Daar moet ook een kas in gestaan hebben, want soms voor St. Nicolaas ontving Elsje een trommel met druiven.

Religie

Religie was een groot goed voor Elsje. De mens, meende ze, heeft de beginselen van deugd en godsdienst nodig om staande te blijven onder zovele verzoeken en verleidingen. Van enige leerstelling is in haar brieven geen sprake, wel nemen ze vaak een stichtelijke wending. Ze volgde de voetsporen van haar vader in de veronderstelling dat men in de best mogelijke wereld leefde en dat er niets gebeurde buiten toedoen van God, die het beste met zijn schepping voorhad (al lag dat voor duiven en korhoenders toch anders als voor mensen). Als het goed gaat, is het Gods genade, als het slecht gaat moet de mens er zich maar bij neerleggen, berusten en vertrouwen op Zijn plan dat voor de mens bij voorbaat ondoorgrondelijk is.¹² De troost die ze Naatje na de dood van Berend Hendrik biedt is typerend. Naatje moest zich er vooral bij neerleggen. Als 'onze Hemelsche Vader die enkel uit liefde en wijsheid handelt' niet gevonden had dat Berend Hendrik zijn taak hier op aarde had volbracht, had hij hem niet opgeroepen.

De gedachte dat God zich met elk fragment van het leven bezig hield, nam soms weliswaar

Boschwijk geschilderd door de broer van Elsje, de amateur-schilder Louis Rutger Feith. Met haar vader bracht ze daar de zomers door, en na diens dood bij haar broer Everard Eisso Feith (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

vrome maar ook naïeve vormen aan. Zoals de gehoopte genezende kracht in een glaasje mader. Met het fatalisme van optimisten schreef ze herhaaldelijk de wens neer dat God 'het ten besten schikken' zal. Een genezing na een ziekte is in de eerste plaats te danken aan de weldaden en zegeningen van de hemelsche Vader.

De volmaakte bestendigheid wordt echter pas gevonden in het hiernamaals in het gezelschap van geliefden, familie-leden en kennissen. Een gedachte die vanaf het midden van de achttiende eeuw grote opgang maakte.¹³ Opmerkelijk is het ontbreken van een plaats voor verdoemden. Met enige lichtzinnigheid lijkt iedereen, ook in de familie Feith, ervan uit te gaan dat men wel in het hiernamaals op de goede plaats terecht zou komen. Niet geheel overeenkomstig de leer van de uitverkiezing was ook Elsjes hoop in het hiernamaals de beloning te ontvangen voor het op aarde doorgemaakte lijden.

Hoe nauw haar levensvervulling in familie en religie lag, wordt nog het best samengevat door de broer van Elsje, Louis Rhijnvis, waaruit ook duidelijk wordt dat hij de opvattingen van zijn vader deelde.¹⁴ In een brief aan Naatje naar aanleiding van het overlijden van zijn zus schreef hij: 'Intuschen is het eene aangename gedachte dat wij hun, na dit leven, daar eens weder zullen vinden waar geen scheiding meêr zijn zal, hoe zeer verbindt ons dit niet aan den Hemel; werwaards ons reeds zoo velen vooruitgegaan zijn, en onze komst verbeiden; de kring onzer betrekkingen, moge dan hier op aarde vernauwen, iedere gaping op dit beneden rond, is eene schaaikel te meer in de gewesten der zaligheid, zoo wordt de band, die ons aan deze aarde verhegt, langzamerhand gestaakt, om de band, die ons na den Hemel trekt te versterken'.

Niet alleen tevreden met het vooruitzicht op een geestelijk samenzijn in het hiernamaals, streefde Elsje ook naar een aardse pendant. Dat werd de nieuwe Zwolse begraafplaats aan de Mepelerstraatweg. Het verheugde haar bijzonder toen het mogelijk was ruimte voor de gestorven familieleden te verwerven vlak naast 'onze dierba-

re ouders', zodat ook op aarde de familie bijeen was. Elsje werd daar, aan de voet van het monument van haar vader, na haar overlijden op 10 maart 1837 begraven.

Noten

1. Aan deze brieven werd al eerder aandacht geschonken: H.J.H. Knoester, 'Nog enige onbekende brieven van Mr. Rhijnvis Feith', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 1979, 3-9.
2. Voor de familierelaties: R. Feith, *Genealogie van de familie Feith*, 's-Gravenhage 1924. Samengevat:
 1. Pieter Rutger Feith x A. M. ten Dall: kinderen.
 2. Octavia Bellinda Feith x H. Meder: één dochter.
 3. Elsabé Machteld Catharina Feith.
 4. Henriette Engelina Feith x O.Z. van Sandick: kinderen.
 5. Hendrikus Octavius Feith x H.M. Meurs: kinderen.
 6. Marius Gerardus Johan Feith x A.M.G. Colonius: kinderen.
 7. Louis Rhijnvis Feith x J.Th. van Dedem: géén kinderen.
 8. Everard Eisso Feith 1x Th.A.M. Hesse 2x E.M. Rietberg: kinderen.
 9. Berend Hendrik Feith x A.M. Sparringa Siertsema: kinderen.
3. J.C. Streng (ed.), *'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*, Epe 1994, brief 121 en bijlage III.
4. Idem, brief 164.
5. Idem, brief 137.
6. Idem, brief 195.
7. Idem, brief 184.
8. H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van de Zwolse boekverkopers 1777-1849*, Leiden 1995, 246.
9. M. van Essen, 'Zwijgen, zorgen, liefhebben. Meisjesopvoeding en -onderwijs in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: B. Kruithof, J. Noordam en P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen 1985, 386-393.
10. W.H. Warnsinck, 'Mr. Rhijnvis Feith, geschetst uit zijne gemeenzaame brieven', in: *Gedenkzuil voor Mr. Rhijnvis Feith*, Leeuwarden 1825, 104, 105.
11. Idem, 103-104.
12. De gedachte was gebaseerd op de filosofie van Leibnitz. P.J. Buijsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het Graf'*, Assen 1963, passim.
13. C. McDanell en B. Lang, *Heaven. A history*, New Haven/London 1988, 181-275.
14. Streng, *'Zo als men'*, brieven 137, 168, 172.

In de wandelgangen van een villa

De geschiedenis van de villa aan de Van Roijensingel 13

De fraaie pompeuze villa's aan de Van Roijensingel weerspiegelen in het water van de Zwolse grachten. Decoratieve neo-stijlen geven de villa's een extra glans. Halverwege de negentiende eeuw waren deze huizen de residenties van verschillende hooggeplaatste notabelen. Zij hadden uitzicht op de door Hendrik van Lunteren ontworpen stadsgrachten in Engelse stijl. De singel bevond zich net buiten de stadsgrachten, in een sjeke groene omgeving.

Verschillende welgestelde lieden bewoonden deze paleizen. Een van de welgestelde lieden die er nog niet woonde was, de heer E.J.I. van Sonsbeeck, advocaat van beroep en tevens lid van de

Provinciale Staten. Hij gaf in het jaar 1872 de heer B.H. Trooster, een aannemer, de opdracht een villa aan het Klein Wezenland te bouwen (de huidige Van Roijensingel).¹ Net als vele (rijke) medeburgers, wilde Van Sonsbeeck de benauwde binnenstad uit en zich vestigen in een open groene omgeving met uitzicht op de stad.

De eerste bewoners

De realisatie van Van Sonsbeecks droom nam twee jaar in beslag. In 1874 werd zijn villa uiteindelijk opgeleverd. Het pand was opgetrokken uit neo-stijlen, voornamelijk in de neo-rennaissance stijl. De heer Van Sonsbeeck kon met zijn familie

Derk Jan
Rouwenhorst

Het kleine Wezenland, tegenwoordig Burgemeester van Roijensingel geheten, bij de Zeven Alletjes rond 1885 (Gemeentearchief Zwolle; collectie Waanders).

Burgemeester I.A. van Roijen 1897-1933.

intrek nemen in de villa. Zestien jaar heeft de familie er gewoond, totdat Van Sonsbeeck op 28 december 1890 (op zijn verjaardag) overleed. Na zijn dood ging de villa over in de handen van W.C. Bijl de Vroe, directeur van het Spoorweg Postkantoor.² Hij heeft maar enkele jaren aan het Klein Wezenland gewoond.

Burgemeester mr. I.A. van Roijen.

Nadat de heer Bijl de Vroe uit Zwolle was vertrokken, betrok mr. I.A. van Roijen met zijn gezin en personeel de villa. De heer van Roijen was net drie jaar burgemeester van Zwolle. Voor die tijd had hij een advocatenkantoor. Na een korte periode als wethouder opgetreden te hebben, werd Van Roijen in 1897 burgemeester van Zwolle. De opvolging verliep niet geheel soepel. In die tijd werd de burgemeester door de gemeenteraad gekozen. Er waren drie kandidaten; de heer Van Diggelen, schoolopziener van het district Steenwijk, de heer Van der Vegte, die later minister van Waterstaat zou worden, en de heer Van Setten, deken der advocaten. Alle kandidaten waren zeer gebrand op het burgemeesterschap, vooral de heer

Van Diggelen. Maar hij was in de gemeenteraad niet erg geliefd. Hij was altijd haantje de voorste. Mede om die reden benaderden de raadsleden Van Roijen om te vragen of hij geen burgemeester wilde worden. Van Roijen hield eerst de boot af. Hij ambieerde een ambt in de diplomatieke dienst en wilde via de Provinciale Staten en de Eerste Kamer die functie bereiken.

Verder bezat hij een bloeiend advocatenbureau, dat hij niet zomaar wilde opgeven. Maar er werd op zijn gemoed gewerkt zodat hij uiteindelijk beloofde zich toch kandidaat te stellen. Hij verwierf de nodige stemmen en werd burgemeester van Zwolle.

Met zijn verworven burgemeesterschap in 1897 brak er een nieuwe periode aan voor I.A. van Roijen, maar vooral ook voor Zwolle. Hij gaf zijn advocatenbureau op en verhuisde met zijn gezin naar Klein Wezenland.³ Als burgemeester stond hij aan het begin van een nieuw tijdperk. De 'kleine luyden' leken steeds meer de macht naar zich toe te trekken; ook de arbeiders lieten zich niet onberoerd. Zelf was Van Roijen een man van de burgerij, een liberaal politicus met grote bestuurlijke capaciteiten. Zijn eerste jaren als burgemeester werden gekenmerkt door provinciale eentonigheid. Dit duurde tot 1903. Toen deed er zich plotseling een spoorwegstaking voor. Aangezien er veel arbeiders in Zwolle bij de spoorwegen werkten, leek de 'opstand' in Zwolle een reëel gevaar voor de openbare orde. Van Roijen greep daadkrachtig in. Hij dreigde de staking te laten neerslaan door Wijnendts in te schakelen, een oud-indiëstrijder, die al eerder de Palingopstand in 1886 hard had neergeslagen. Het bleef echter bij een dreigement. Door de slechte organisatie bij de stakende arbeiders zakte de 'revolutie' snel ineen. In de loop der jaren was Van Roijen een echt politiek dier geworden, sluw en geslepen als een vos. Hij speelde zaken tegen elkaar uit en kwam vaak als politiek winnaar uit de strijd. Maar hij kende ook tegenslagen. In 1904 incasseerde hij zijn eerste nederlaag. Deze werd ingeleid door problemen rond zijn herverkiezing in de Eerste Kamer. Van Roijen was vanaf 1902 lid van de Eerste Kamer en moest in 1904 herkozen worden. Afgesproken werd dat alle Zwolse raadsleden die zitting hadden

in de Eerste Kamer, op de burgemeester zouden stemmen. Hiertoe behoorde ook de heer Van Diggelen. De eerste stemming werd gehouden, maar mislukte omdat sommige leden van de Kamer nog niet begrepen hoe het systeem werkte. De tweede stemming werd gehouden, maar de burgemeester kwam nèt één stem te kort. In de raad vermoedde men dat Van Diggelen op de directe concurrent, de heer Heerkens, had gestemd. Toen de leden van de liberale fractie dan ook de prullenbak afzochten (daarin bevonden zich de stembriefjes) naar bewijs, bleken hun vermoedens waar te zijn. Van Diggelen werd uit de liberale club gezet en mocht de vergaderingen niet meer bijwonen. Vanaf die tijd kent men het Zwolse gezegde; 'ik laat me niet bediggelen'.⁴

In het jaar 1912 ging het burgemeesterschap van Van Roijen een nieuwe fase in. Er werd een nieuwe jurist, de heer Van Leyden, benoemd tot secretaris der gemeente. Samen met de burgemeester vormden zij 'het tweemanschap van de gladde advocaat en de grote jurist'.⁵ Samen namen zij veel besluiten buiten de gemeenteraad om, waardoor zij dit orgaan vrijwel geheel vleugellam maakten. Dit paste ook precies in het straatje van Van Roijen. Hij was immers een bestuurder van het oude liberale stempel die liever alles zelf besliste.

De nadagen van Van Roijen

Maar tijden veranderen. Energieschaarste, een overstroming en strenge winters zorgden voor meer sociale ellende en ontevredenheid bij de arbeiders. Tijdens de Russische Revolutie in 1917 leken de Zwolse arbeiders zich massaal te mobiliseren om een eigen revolutie te ontketenen. Zover kwam het niet, maar desalnietemin behaalde de SDAP in Zwolle een grote verkiezingsoverwinning. De oude burgemeester had hier ontzettend veel moeite mee en raakte overspannen. Daarmee werd het er niet beter op. Met de komst van het algemeen kiesrecht, waardoor ook vrouwen konden kiezen, kreeg hij in de gemeenteraad nog meer tegenstand. Overspannen werd hij er niet meer van. Juist het tegenovergestelde. Hij ontpopte zich als een oude regent, die de mensen in de raad liet spreken, maar uiteindelijk toch zelf de beslissingen

nam. Afgezien van de Pacificatie (gelijkstelling van het onderwijs in 1920), de perikelen van de internationale financiële crisis, een bezoekje van koningin Wilhelmina en de opening van de nieuwe IJsselbrug, gebeurde er na 1920 niet veel bijzonders meer. Zoals Van Roijen zijn ambtsperiode begon, zo eindigde hij ook: in provinciale eentonigheid. Begin februari 1933 trad Van Roijen af, nadat hij 36 jaar burgemeester van Zwolle was geweest.⁶

Verbouwingen

Direct toen I.A. van Roijen de villa kocht, moet hij een werkkamer gemist hebben. Hij liet er onmiddellijk een bouwen. In het jaar 1900 vroeg hij de vergunning aan. Het ontwerp voor de verbouwing kwam van de hand van de architect G. Kamphuis. Het werd een fraai geheel: een kantoor gecompleteerd met privé en hal.

Nog geen negen jaar later vond een tweede verbouwing aan het huis plaats. De architect was nu de heer Voogdens, die in Zwolle grote bekendheid genoot vanwege zijn Jugendstill-ontwerpen. Weer een aantal jaren later (we schrijven 1911) had Isaak van Roijen een auto aangeschaft en moest de heer Voogdens een garage ontwerpen. Daarnaast moest hij de aanleg van het riool verzorgen. Op 4 februari werd de aanvraag ingediend en op 11 februari werd de vergunning al verleend! Een recordtijd, waarvan de huidige overheidsdienaren acte kunnen nemen. Wel moet gezegd worden dat de burgemeester misschien iets bevoordeeld werd.

De garage werd gebouwd en het is daarbij zeer opmerkelijk dat deze zo ver van het huis werd geplaatst. Hieruit zou men kunnen concluderen dat de Van Roijens zo'n stinkende lawaaierige machine niet te dicht bij het huis wilden hebben.

De villa had dus enige verbouwingen ondergaan, maar de aanbouwen geschieden in dezelfde stijl. De garage achter in de tuin moest het geheel completeren. Welvaart speelde bij dit alles een grote rol. De burgemeester was immers een van eerste trotse bezitters van een automobiel.⁷

De laatste jaren voor de oorlog

Toen burgemeester Van Roijen in 1938 overleed kwam de villa in handen van zijn zoon S.J. van

Roijen. Aangezien Van Roijen een advocatenbureau in Amsterdam had, zag hij een mogelijkheid de villa te verhuren. Unilever toonde hiervoor interesse. Unilever was een bedrijf dat ontstaan was uit een fusie van de Nederlandse Margarine Unie en het Engelse Lever Brothers Limited.⁸ Beide bedrijven hadden zich altijd op het fabriceren van zeep en margarine gericht. In 1929 zagen zij een mogelijkheid tot fuseren. Het nieuwe bedrijf onderging enige reorganisaties. Tijdens deze reorganisaties werd in 1933 de Naamloze Vennootschap Unilever Verkoopcentrale NV opgericht. Deze maatschappij, kortweg UVC genoemd, bezat in het hele land verspreide verkoopkantoren. Voor een vestiging in Zwolle liet men het oog vallen op de villa aan de Van Roijensingel.

Op 14 april sloten S.J. van Roijen en Unilever een huurkontra⁹. Dit kontra⁹ gold voor vijf achtereenvolgende jaren. Deze regeling heeft tot het midden van de jaren vijftig stand gehouden. De functie van het verkoopkantoor in Zwolle was de verkoop van de produkten van de Unileverbe-

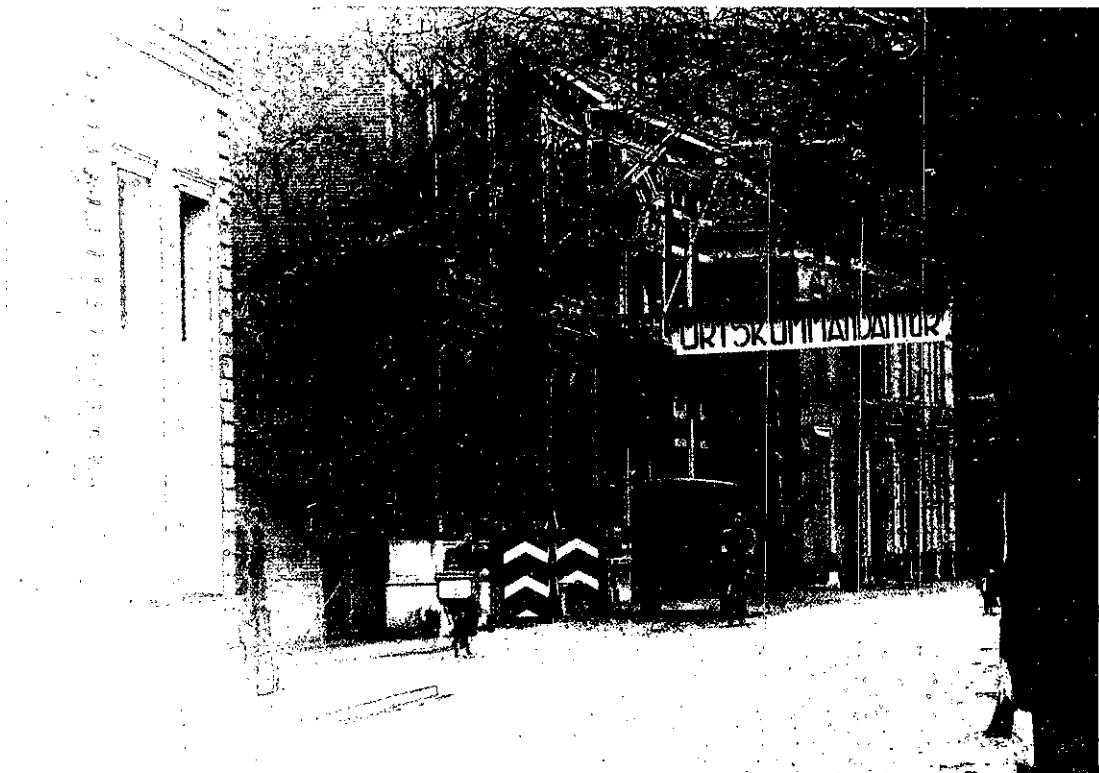
drijven te stimuleren. De 'vertegenwoordigers' gingen bij de winkels langs om de bestaande relaties te onderhouden en om nieuwe aan te gaan.

De Tweede Wereldoorlog

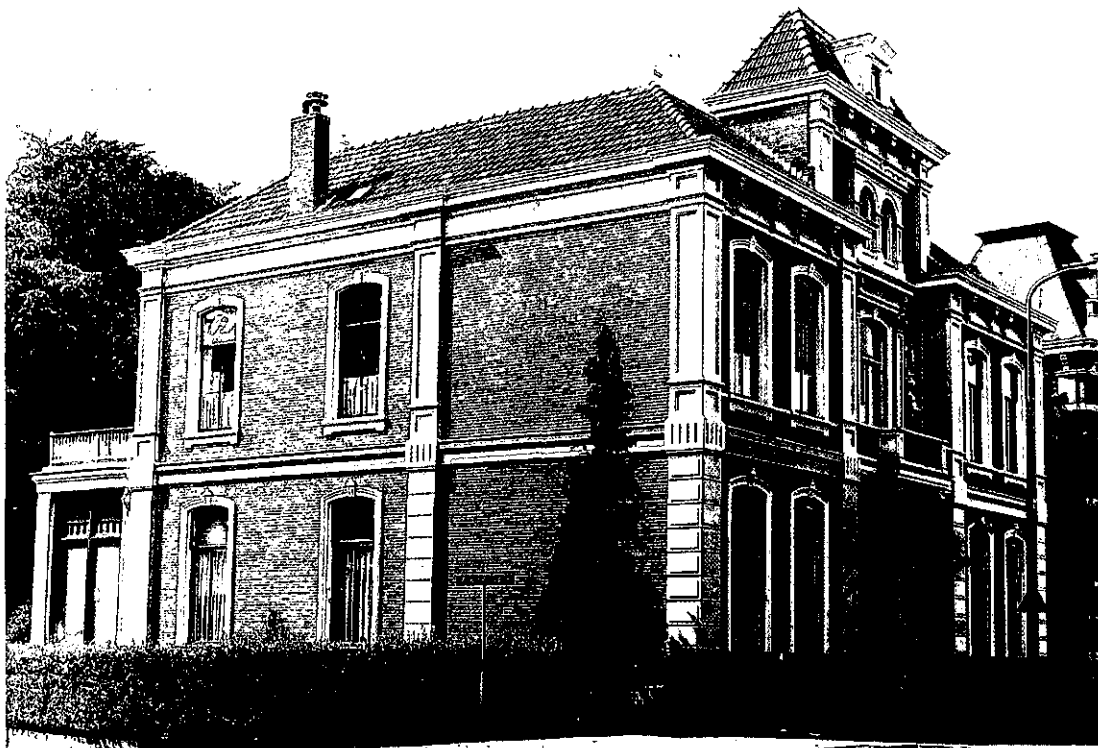
In de nacht van 10 mei 1940 vielen de Duitsers Zwolle binnen. De stad werd geruisloos en zonder noemenswaardig verzet ingenomen. De eerste dagen na de inval werden beheerst door verwarring en onzekerheid. De Duitsers namen de strategische en bestuurlijke posities in en vorderden woonruimten voor hun soldaten.

De villa aan de Van Roijensingel 13 onderging dit lot ook. Op 7 juni 1940 werd het pand gevoerd door de Duitse Weermacht, waarna de Ortskommandantur zich daar vestigde. Op de benedenverdieping werd het kantoor van de Duitse Dienstpost ingericht, die de PTT verving.¹⁰ Al het postverkeer liep via deze kantoren. Op deze manier kon men controle uitoefenen op eventuele verdachte briefwisselingen.

Kantoor van de Ortskommandantur (Gemeentearchief Zwolle; foto: J.J. Rein-king).

Burgemeester van Roijensingel 1985.

Einde van de oorlog

Via de Achterhoek en Salland waren de Canadezen in Zwolle aangekomen. Zonder slag of stoot hadden zij de stad bevrijd. Wederom werd de villa gevorderd, ditmaal door de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, Majoor Baart.

In Zwolle heerste er na de bevrijding chaos. Er was veel materiële schade en de voedsel- en energievoorziening waren voorlopig nog niet toereikend. De Binnenlandse Strijdkrachten hadden tot taak de orde in de stad zoveel mogelijk te handhaven.

Tot 15 juli 1945 verbleef het Militair Gezag van de Binnenlandse Strijdkrachten in de villa. Daarna ging zij over in de handen van de verschillende rijksbureau's. In een memorandum van 10 oktober 1945 blijken in dit pand te zijn ondergebracht: het Gewestelijk Huisvestingsbureau van de afdeling Rijksgebouwendienst, het Provinciaal Bureau voor Verzorging van Oorlogsslachtoffers, de Regeling Centrale Meubeltransport Den Haag en het Beheer Stichtingen 'Nederlandse Volksdienst'

en 'Winterhulp Nederland' van provincie Overijssel.¹¹

De aanwezigheid van deze verschillende bureau's, wijst er op dat de wederopbouw van Zwolle begonnen was. Het Militair Gezag trad steeds meer uit de samenleving terug. Tot 1 februari 1946 bleef de villa in bezit van genoemde bureau's.

Herstelwerkzaamheden aan de villa

In de zomer van 1945 voerde S.J. van Roijen een bespreking met de vertegenwoordigers van Unilever. Men boog zich over de vraag, hoe zij zo snel mogelijk het pand terug kon krijgen. Enkele problemen zoals de kosten van de oorlogsschade werden opgelost. Op 1 februari 1946 kon UVC eindelijk haar intrek nemen in de villa. Er werd begonnen met het herstellen van de oorlogsschade. Op 19 augustus 1946 stuurde UVC Van Roijen een brief waarin hij op de hoogte werd gebracht van de herstelwerkzaamheden.¹² De kosten waren tot dan toe f 5.700,- terwijl alle werkzaamheden nog

niet waren voltooid. Het Bureau van de Wederopbouw en Volkshuisvesting voor de provincie Overijssel dekte een deel van de kosten. Het overige deel werd opgebracht door zowel Van Roijen als door UVC.

De villa was hersteld, waarna Unilever haar werkzaamheden kon voortzetten. Edsko Boer werd nu inspecteur aldaar en ging zelf in de villa wonen. Hij verbleef in de villa tot medio 1975.

Einde van het Unilevertijdperk

Tot 1955 was de villa nog steeds in bezit van S.J. van Roijen. Maar op 2 september in dat jaar verkocht hij de villa aan Unilever. Het concern betaalde er f 85.000,- voor. Nog geen twintig jaar later werd de villa wederom verkocht. Het kantoor werd gesloten. Dit had waarschijnlijk twee redenen. In de eerste plaats had er zich binnen Unilever een reorganisatie plaats gevonden, waardoor het kantoor in Zwolle overbodig was geworden. In de tweede plaats had E. Boer de leeftijd van 62 jaar bereikt. Hij kon met pensioen. Dit luidde het einde van het Unilevertijdperk in Zwolle in.

De laatste 20 jaar

In 1975 kocht de heer J. Prins van Wijngaarden, namens zijn bedrijf Maatschappij tot bouwen en exploiteren van onroerende goederen BV de villa. De garage hoorde daar al niet meer bij. Het pand werd verhuurd aan Accountantskantoor Arends. In 1985 verkocht de heer J. Prins van Wijngaarden de villa aan F.B. de Boer, een gepensioneerd viroloog.¹³ In 1993 betrok Milcura milieuconsultants BV. uiteindelijk de villa, na een grondige restauratie. Alles werd in oude stijl hersteld. Hiermee eindigt voorlopig de geschiedenis van de villa aan de Van Roijensingel 13.

Noten

1. Gemeente Archief Zwolle (GAZ), Bevolkingsregister 1860-1940, blz. S 287 en S 289a.
2. GAZ, Bevolkingsregister 1860-1940, blz. B 262bb.
3. GAZ, Bevolkingsregister 1860-1940, blz. E 51a en Correspondentie 72 H 0007.
4. Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, dl 2. Zwolle, 1961, 311.
5. idem, 324.
6. idem, 348.
7. GAZ, kadaster nr. G 5167 en G 1799.
8. *Oosthoeks Encyclopedie*, deel 14. Utrecht 1968, 556.
9. Hoofdkantoor Unilever, afdeling documentatie. Hier gaat het om een huurcontract van het perceel op de Burgemeester van Roijensingel 13 te Zwolle, gedateerd 14 april 1939 en ingaande per 1 mei 1939.
10. Hoofdkantoor Unilever, afdeling documentatie. Zij bezaten documenten betreffende het pand aan de Van Roijensingel 13 tijdens de Tweede Wereldoorlog.
11. ibidem.
12. ibidem.
13. Kadaster te Zwolle. Sectie nr. G 5167.

De 'boekverzameling' Themis

Inleiding

In de bibliotheek van het Stedelijk Museum Zwolle heeft jarenlang een donkergroene houten doos gestaan met het opschrift 'Themis'. In de doos zitten een notulenboek en afschriften van het opheffingsbesluit van de vereniging met de zelfde naam.

Ik ben met de vereniging Themis in aanraking gekomen doordat ik stage heb gelopen in de bibliotheek van het Gemeentearchief Zwolle. Mijn stageopdracht had zijdelings met de 'boekverzameling' te maken.¹ In de loop van de stage kwamen steeds meer gegevens over de vereniging Themis boven water, zoals catalogi, reglementen, notulen en correspondentie.

De vereniging Themis

De vereniging werd opgericht in 1823 en ontbonden in 1908. Themis was in de Griekse mythologie de godin van de wetten en de gerechtigheid. In het algemeen beeldde men haar af met een blinddoek over de ogen, met een zwaard in de ene hand en een weegschaal of palmtak in de andere hand.

De leden van de vereniging waren rechters, notarissen, advocaten en procureurs. Het doel was het instandhouden van een juridische bibliotheek. Zelf spraken ze over 'de boekverzameling' Themis.² Het enige doel was het 'gemeenschappelijk aanschaffen van klassieke Regtsgeleerde werken', zo blijkt uit de notulen. Zo'n bibliotheek was pure noodzaak. De toelage die rechters en advocaten ontvingen was te klein om zelf een eigen juridische bibliotheek op te bouwen. Als eerste inleg moesten de leden vijf en twintig gulden betalen. De jaarlijkse inleg was een tientje. De boeken kregen een plaatsje in een kamer in het stadhuis. Een bediende van de stadssecretarie kreeg de sleutel. Een drietal commissarissen zorgde voor de dagelijkse gang van zaken en schafte boeken aan.³

Het reglement

Uit het reglement blijkt dat de bibliotheek de dagelijkse werkzaamheden van advocaten en balie moest ondersteunen. Men kon een boek slechts voor 24 uur lenen. Langer lenen mocht ook wel (eerst 8, later 14 dagen), maar dan moest het boek tussendoor beschikbaar zijn voor ieder die er om vroeg. Verlengen mocht niet. Een boek meeneemen buiten de stad mocht ook niet. Er werden forse boetes vastgesteld voor ieder die zich niet aan de regels hield. Het was een plaatselijke aangelegenheid: wie de stad verliet verloor automatisch zijn lidmaatschap. Vermiste boeken werden jaarlijks gemeld. Opvallend is dat wie geen commissaris wilde worden (dus niet belast wilde worden met de dagelijkse leiding) vijf gulden boete moest betalen. De openingsuren wisselden nogal eens. Altijd was de bibliotheek tussen de middag open, maar in bepaalde jaren ook in de middag. Tijdschriften werden rondgebracht.

Zoals zovaak werd de soep niet zo heet gegeten als ze werd opgediend: de boetes werden meestal op de jaarlijkse ledenvergadering kwijtgescholden. De commissarissen werden jaarlijks herbenoemd.

Het boekenbezit

Het boekenbezit van de vereniging groeide gestaag. De boeken waren onderverdeeld in een aantal rubrieken. Vooral 'Staats- en volkenregt en Staatskunde', 'Geschiedenis en Statistiek' en 'Werken van het Burgerlijk regt' hadden een behoorlijke omvang (respectievelijk 420, 180 en 235 boeken in 1885). Er zaten prachtige boeken bij.

Vooral rond het jaar 1839 werd veel aangeschaft. In dat jaar kreeg Zwolle een Provinciaal Gerechtshof en dat leidde tot een grote groei van het aantal leden. In 1844 waren het er 45. De bibliotheek was toen al verhuisd van een kamer op het stadhuis naar een lokaal in het dan pasge-

J.J. Heijs

bouwde gerechtshof. De bibliotheek werd toen ook tegen brandschade verzekerd voor 4000 gulden.

Toen in 1876 het Provinciaal Gerechtshof opgeheven werd, verhuisde de bibliotheek naar de griffie van het voormalige hof. De bibliotheek werd steeds minder gebruikt en er werden ook niet veel boeken meer aangeschaft. De notulen van de jaarlijkse vergaderingen besloegen tenslotte nog maar een halve pagina. Het lijkt of de bibliotheek in die jaren een slapend bestaan leidde. In 1885 kwam er nog een nieuwe catalogus uit. De bibliotheek was toen zo rijk dat de contributie werd verlaagd van tien tot vijf gulden. In 1889 verhuisde de collectie nog een keer, nu naar het Paleis van Justitie.

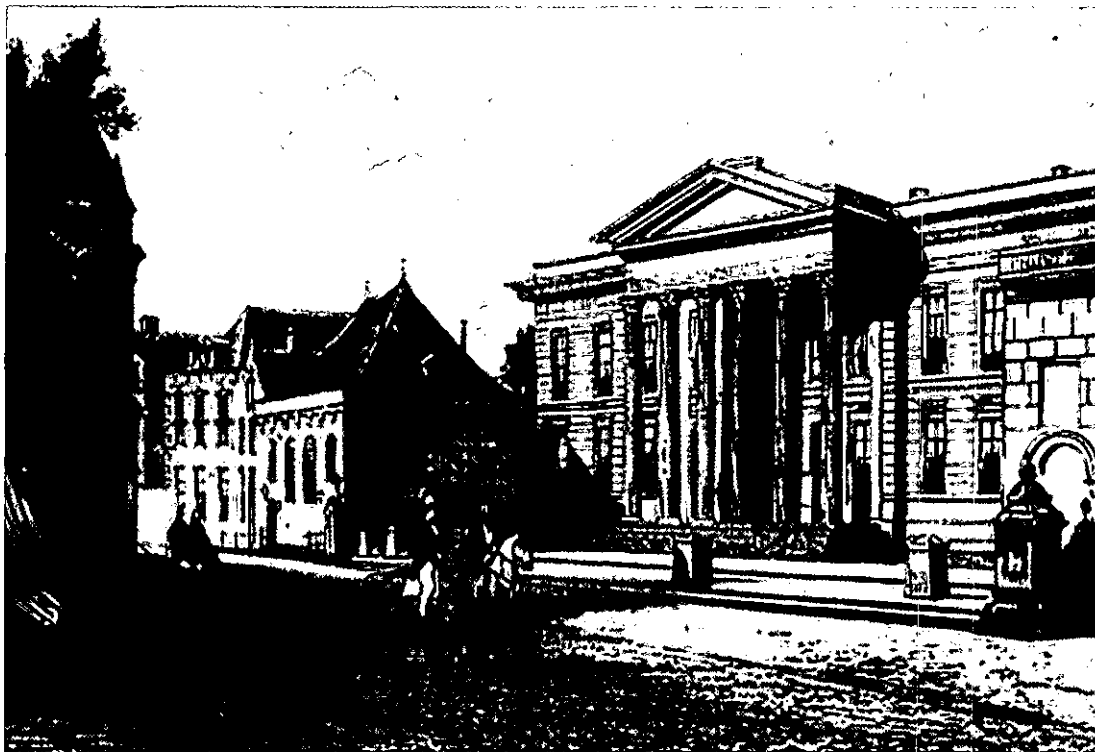
In 1908 is sprake van een middelgrote collectie die ongeveer 4000 banden zou bevatten. Voor een deel bestaat de bibliotheek uit oude drukken uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, maar het zwaartepunt ligt in het begin van de

negentiende eeuw. Er zijn veel negentiende eeuwse dissertaties opgenomen.

De opheffing

In 1904 vond de minister van justitie dat rechtbanken een eigen bibliotheek dienden te hebben. De Zwolse rechtbank had die niet; men maakte immers gebruik van de 'boekverzameling' Themis. De president van de arrondissementsrechtbank (die ook commissaris van de vereniging Themis was) legde de minister de Zwolse gang van zaken uit. De minister ging echter niet accoord met het gebruik van een 'particuliere' bibliotheek. Gesproken werd over het overdragen van de bibliotheek aan het rijk. Daar zaten echter een paar haken en ogen aan. Vooral de advocaten waren bang dat de bibliotheek hen tussen de vingers zou doorglippen, als de leden van de rechtbank het eerste gebruiksrecht kregen. De leden van Themis wilden het beheer in eigen hand houden, maar de minister stond dat niet toe. Twee

Het Gerechtshof te Zwolle. W. Hekking, ca. 1860 (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

juridische bibliotheken in één stad was ook al geen optie. Bovendien konden de boeken volgens het reglement helemaal niet weggeschonken worden: ze moesten bij opheffing worden verdeeld onder de leden... Het reglement moest worden gewijzigd.

Na ettelijke vergaderingen werd op 24 juni 1908 een voorstel aangenomen waarbij de vereniging werd ontbonden en de boeken aan de Staat der Nederlanden werden overgedragen. De collectie is daarna ondergebracht bij de arrondissementsrechtbank. Sinds 1994 is de collectie verhuisd naar de bibliotheek van het Rijksarchief. Twee studenten van een bibliotheekopleiding hebben vorig jaar een inventarisatie gemaakt van de collectie die nog steeds apart opgesteld staat.⁴

Een complicatie

Een complicatie bij de opheffing in 1908 was dat een aantal werken uit het oude Stadsarchief van de gemeente Zwolle bij de boekverzameling Themis gevoegd was. Dat is al gebeurd in 1825. Ondanks een uitgebreide speurtocht in de archieven is er geen lijst gevonden van de toen uitgeleende boeken. Toen de verzameling in 1908 aan het Rijk geschonken werd, moesten de boeken die in bruikleen waren afgestaan weer terug. De commissarissen van Themis vroegen aan het college van burgemeester en wethouders iemand om mee te helpen bij het uitzoeken van de boeken die aan de stad toebehoorden. Dat werd de beheerder van het archief, J. Wijnbeek. Voorlopig werden de boeken geplaatst in de Sassenpoort waar toen ook het Rijksarchief gehuisvest was. De rijksarchivaris was het met de gang van zaken (de keuze van de boeken en de plaatsing bij het Rijksarchief) niet eens. Dit was aanleiding voor een langdurige onenigheid tussen gemeente en Rijk, die bekend staat als de Zwolse Archiefkwestie. De boeken zelf hebben daar verder geen rol in gespeeld. Tot op vandaag is het onduidelijk of de lijst van boeken die Wijnbeek opstelde de juiste is geweest. De boeken waar het om gaat staan nu in het gemeentearchief aan de Voorstraat.

Noten

1. J.J. Heijs, *In bruikleen afgestaan, de boekverzameling Themis en de boeken van de oude Stadsbibliotheek van Zwolle*, stageverslag voor de opleiding Bibliotheek en Documentaire Informatie, Rijkshogeschool IJsseland te Deventer, Zwolle 1995.
2. Oprichters waren de heren. R.S. van der Gronden, B.R. Royer, H. van Sonsbeeck, J.A. Sandberg en G.T.J. Wicherlinck.
3. De heren H. van Sonsbeeck, G.T.J. Wicherlinck en G. Luttenberg werden in 1825 benoemd. In de notulen staan verder vermeld Sloet tot Oldhuis, Z.N.T. Heerkens, H. van Sonsbeeck, L. van Herzveld, J.W.J. baron de Vos van Steenwijk, Gratama en W.F.E. Aerssen.
4. Ingrid Meesters en Jiske Erlings, *Themis ontsloten*, stageverslag voor de opleiding Bibliotheek en Documentaire Informatie, Rijkshogeschool IJsseland te Deventer, 1995.

Literatuur

Boekbespreking

A.J. Hendrikman, P. Bange, R.Th.M van Dijk e.a. (red.), *Windesheim 1395-1995. Kloosters teksten invloeden. Voordrachten gehouden tijdens het internationale congres '600 jaar Kapittel van Windesheim' 27 mei 1995 te Zwolle*. Nijmegen 1996. ISBN 90 73419 03 4. f 49,50.

Ingrid Wormgoor

De bundel met voordrachten die gehouden zijn tijdens het internationale congres '600 Jaar Kapittel van Windesheim', is volgens R.Th.M. van Dijk een schakel in een zilveren reeks van herdenkingen waarin de Moderne Devotie centraal staat. Die reeks begon in 1971 met de herdenking van de 500e sterfdag van Thomas a Kempis. Vervolgens stonden o.a. Geert Grote, Wessel Gansfort en het klooster van Windesheim in de schijnwerpers.

Ondanks al deze aandacht constateert Van Dijk in het artikel 'Het literair erfgoed van de Moderne Devoten' dat de Moderne Devotie nog steeds slecht gekend is. Het gemiddelde beeld van deze beweging bestaat volgens hem uit een serie cliché's die in stand kunnen blijven omdat men te weinig let op de geschriften van moderen devoten. Er wordt nog teveel over in plaats van uit de beweging geschreven. Van Dijk pleit daarom voor een spirituele benadering van de devote teksten.

De volgende artikelen in deze bundel zijn gerangschikt volgens de drie sessies van het congres: 'Kloosters', 'Teksten' en 'Invloeden'.

Bij het onderdeel 'Kloosters' komen drie kloosters aan de orde die door nieuw onderzoek in de belangstelling staan: Frenswegen, Albergen en Dalheim.

In het onderdeel 'Teksten' leveren twee auteurs een bijdrage. Th.F.C. Mertens beschrijft

hoe de collaties van Johannes Brinckerinck in twee verschillende redacties overgeleverd zijn. Hij stelt dat we niet moeten streven naar een 'oorspronkelijke' tekst van de collaties, omdat zij - net zoals veel teksten van de moderne devoten - werden bewerkt, herordend en geredigeerd om ze geschikt te maken voor een bepaalde gemeenschap. Vervolgens behandelt L.S. Wierda de boekproductie bij de moderne devoten. Ze concludeert dat er verschillen bestonden tussen de boekproductie van het Agnietenbergklooster en het nabij gelegen Zwolse fraterhuis.

Het laatste onderdeel bestaat weer uit drie bijdragen: F.W.J. Koorn constateert dat het Kapittel van Utrecht niet als een afscheidingsbeweging gezien kan worden. Het maakte deel uit van een beweging die verschillende verschijningsvormen kende: frater- en zusterhuizen, derde-orde conventen in het Kapittel van Utrecht en kloosters die de regel van Augustinus volgden. P. Bange gaat in op de hervormingsactiviteiten van de Windesheimer Johannes Busch onder vrouwenkloosters in Saksen en A.J. Jelsma beschrijft de houding van het Kapittel van Windesheim tegenover het protestantisme. Hij nuanceert het traditionele beeld dat de bewoners van de fraterhuizen positief stonden tegenover de nieuwe ideeën terwijl de kloosters het protestantisme afwezen. Volgens Jelsma wezen de achtereenvolgende kapittelvergaderingen weliswaar telkens het protestantisme officieel af, maar dat kon niet verhinderen dat de individuele kloosterlingen onder invloed van het nieuwe gedachtengoed raakten. Herhalingen van strafbepalingen en maatregelen tegen onwillige kloosterlingen bleven noodzakelijk.

Na lezing van deze bundel ontstaat de indruk dat de Moderne Devotie, en ook het Kapittel van Windesheim, een moeilijk te omschrijven fenomeen is. De beweging kende verschillende organi-

satievormen, teksten werden naar believen aangepast en de houding tegenover het protestantisme was niet eenduidig. Geen wonder dat er geen simpele definitie van de Moderne Devotie voorhanden is.

Jan van Laarhoven, Leo Tepper en Ingrid Wormgoor, *Michaël, engel tussen goed en kwaad*, Zwolle (Hervormde gemeente Zwolle) 1996. ISBN 90-803336-1-1. Prijs: f 10,-. Verkrijgbaar bij het Kerke-lijk Bureau, Molenweg 241, 8012 WG Zwolle, tel. 038-4217596.

Annèt Bootsma

Sinds onheuglijke tijden zijn de Grote of Sint Michaëlskerk, de stad Zwolle en de aartsengel Michaël met elkaar verbonden. Michaël is vandoord de schutspatroon van kerk en stad. De voltooiing medio 1996 van de langdurige restauratie van de Grote of St. Michaëlskerk werd daarom aanleiding om een tentoonstelling samen te stellen over deze schutspatroon.

Initiatiefnemers tot deze expositie waren leden van de werkgroep Michaëllezing; een werkgroep die zich ten doel stelt elk jaar rond Michaëlsdag, 29 september, een activiteit in de grote kerk te organiseren. De tentoonstelling kreeg de toepasselijke naam 'Michaël, engel tussen goed en kwaad' en werd op 11 oktober 1996 tijdens de feestelijke heringebruikname van de kerk officieel geopend door kroonprins Willem Alexander.

In de tentoonstelling ging men in op de vragen: wie is Michaël, waar komt hij vandaan, hoe wordt hij afgebeeld en waar is hij te zien. Tegelijkertijd met de tentoonstelling is een boekje uitgegeven waarin een aantal thema's rond Michaël verder uitgediept wordt.

Het boekje draagt dezelfde titel als de expositie: 'Michaël, engel tussen goed en kwaad'. Het omvat drie artikelen die tezamen 80 pagina's beslaan. Het eerste artikel 'Michaël als drakendoder en zielenweger in de oudheid' is van de hand van drs. Leo Tepper, OIO (Onderzoeker in Opleiding) aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. Tepper behandelt de godsdienstwetenschappelijke kant van Michaël.

Hij gaat in op de achtergronden van de aartsengel en bespreekt in het bijzonder de aspecten van Michaël als drakendoder en zielenweger; een voorstelling van de aartsengel waarvan de wortels al ver voor het christendom in het Nabije Oosten liggen. Drs. Jan van Laarhoven, directeur van de Heilige land stichting, is de auteur van het tweede artikel 'Michaël, Gods eigen vuurvreter'. Van Laarhoven beschrijft Michaël eveneens als drakendoder en zielenweger, maar ook in zijn specifieke christelijke functie als strijder tegen het kwaad, verdediger van het geloof en beschermer van alle gelovigen. De auteur behandelt deze aspecten vanuit kunsthistorisch perspectief. Drs. Ingrid Wormgoor tenslotte, free-lance historicus, gaat in op de historische relatie die er in de loop der eeuwen tussen Zwolle en de schutspatroon bestond onder de titel 'Michaël in Zwolle, Heilige of logo?'.

Het is een aardige bundel geworden, eenvoudig maar doeltreffend vormgegeven en rijk geïllustreerd. Het boekje is Zwols genoeg voor de specifieke in Zwolle geïnteresseerden, maar bevat ook

Michaël op het noorderportaal van de Grote of St. Michaëlskerk. Tekening in: Gids voor Zwolle en omstreken (Gemeentearchief Zwolle).

een schat aan algemene informatie. Tepper en Van Laarhoven overlappen elkaar in hun artikelen lichtelijk, maar ze behandelen hun thema's wel vanuit een andere invalshoek. De artikelen, met name die van Van Laarhoven en Wormgoor, zijn heel leesbaar. Op de omslag prijkt een bijzondere zestiende eeuwse gewelfschildering uit de Grote kerk, waarop Michaël is afgebeeld met het wapenschild van Zwolle. Een afbeelding met een mooie wederzijdse symboliek: de stad Zwolle gaf daarmee aan dat zij pal stond achter Michaël (dit wil zeggen: het geloof), terwijl Michaël op zijn beurt behalve het geloof ook de stad zou beschermen.

Waarom nu juist Michaël schutspatroon van de Zwolse kerk en van de stad werd, valt overigens niet meer te achterhalen; maar zeker is wel dat de kerk in Zwolle een van de eerste parochies in de Nederlanden was met Michaël als schutspatroon. Ingrid Wormgoor laat zien hoe Michaël in de loop der tijd zijn religieuze betekenis voor de stad goeddeels verloren heeft, maar wel uitgroeide tot een symbool - in modern jargon 'logo' - voor de stad. Samen met de Peperbus en Sassenpoort zorgt hij nog steeds voor een herkenbaar beeld van Zwolle.

Nieuwe boeken

Marieke Schaap-Steegmans

Alle hieronder vermelde boeken en artikelen zijn te raadplegen op het Gemeentearchief te Zwolle.

Marjan Pierik, *Verspreiding van volksgeluk: de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Zwolle in de jaren 1830 tot 1848*. Hattem 1996.

F.C. Berkenvelder, 'De eerste remonstrant in Zwolle', in: *Remonstrantse Gemeente Zwolle* (1996) oktober.

W.M. Raemakers-Stolker, 'Een Catharina in de kunsthandel: van een beeldsnijder Arnt van Kalkar/Zwolle', in: *Antiek* 31 (1996) september 66-71.

J.C. van Apeldoorn, *Het orgel in de Grootte- of St. Michiels-kerk te Zwolle*, toelichting en heruitgegeven door H.C.J. Wullink. Zwolle (Upmeijer) 1996.

A.J. Hendrikman (red.), *Windesheim 1395-1995 kloosters, teksten, invloeden: voordrachten gehouden tijdens het internationale congres '600 jaar Kapittel van Windesheim' 27 mei 1995 te Zwolle*. Nijmegen (Katholieke Universiteit) 1996.

Ton Hendrikman en Harry Vrielink, 'De spectaculaire vondst van een doopkapel bij de westgevel: sporen van de vroegste geschiedenis van de St. Michaëlskerk in Zwolle', in: *Ijsselakademie* (1996) september 58-68.

Dineke Behrend, *Vrouwenmishandeling, horen zien en niet zwijgen*. Zwolle (Stichting Blijf van m'n lijf te Zwolle) 1996.

Johan Schroten, *De familie Nijboer-Nies: een overzicht van zes generaties*. 1996.

Jan van Laarhoven, Leo Tepper en Ingrid Wormgoor, *Michaël: engel tussen goed en kwaad*. Zwolle (Hervormde Gemeente Zwolle) 1996.

Antoon Hullen, *Theodorus Vilsterman: de eerste Nederlandse priestermissionaris in de congregatie van het Goddelijk woord: 1857-1916*. Deurne (Missionshuis St. Willibrord) 1996.

Mededelingen

Van het bestuur

1. Ledenwerving

De ledenwerving verloopt goed. Uit de stand per 1 november kan worden afgeleid dat deze actie ongeveer 120 nieuwe leden kan opleveren. Dit betekent een toename van 25% ten opzichte van het ledenbestand in augustus. Het bestuur blijft actief en zet deze actie in het nieuwe jaar voort.

2. Optreden naar buiten

Wij worden regelmatig benaderd met de vraag een voordracht te (doen) houden over uiteenlopende onderwerpen betreffende de geschiedenis van Zwolle. We hebben al eerder (1993/1 pag. 34) een poging gedaan om een sprekerslijst samen te stellen, maar deze lijst heeft nadien geen uitbreiding ondergaan. Momenteel beschikken we slechts over twee sprekers die kant en klare verhalen in de kast hebben liggen. Wij trachten thans door persoonlijke benadering enkele leden bereid te vinden ons sprekersbestand aan te vullen. We vermoeden echter, dat de vereniging over veel, ons onbekend, spekerstalent beschikt. We hopen daarom ook op veel spontane reacties. Wie spreekt er mee?

3. Historisch forum

De historische fora in het literair café In de Sinnepoppen, Buitenkant 3 worden goed bezocht. De volgende data zijn de vrijdagen 17 januari 1997 (sprekers mevrouw Hilde van Wijngaarden en Jaap Hagedoorn), 28 februari 1997 en 11 april 1997; sprekers voor deze 10 minutenpraatjes moeten nog gestrikt worden. Aanvang steeds om 17.00 uur.

4. Computerhulp

Het bestuur zit dringend verlegen om hulp bij het

adresseren ten behoeve van de ledenwerving, het bijhouden van het ledenbestand en het opzetten van een database voor een bibliografie van Zwolle. Programmatuur en (eventueel) een computer kunnen wij ter beschikking stellen. Wie hiervoor voelt (1 à 2 uur per week tijdsbeslag) wordt verzocht contact op te nemen met het secretariaat.

5. Fondslijst

Het meesturen van de lijst met nog voorradige tijdschriften en andere uitgaven leidt tot vergrote belangstelling. Van de oudere jaargangen zijn niet al te veel exemplaren meer aanwezig. Wij adviseren belangstellenden dan ook snel te bestellen om teleurstellingen te voorkomen.

Agenda

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle

Verluchte regels, Sallandse handschriften uit de 16de eeuw

Nog tot en met 5 januari 1997 is de tentoonstelling te zien in het Drostenhuis, Melkmarkt 41. Deze expositie laat 25 handschriften uit de tweede helft van de zestiende eeuw zien, die voornamelijk rechtsregels bevatten. Het betreft gekopieerde dijkrechten, landrechten en stadsrechten uit de periode van de veertiende tot en met de zestiende eeuw. Deze kopieën van de originele stukken waren juist toen nodig voor de beroepsjuristen die werkzaam waren voor het door Karel V ingestelde Gerechtshof in Zwolle. Alle getoonde handschriften bevatten in inkt en in aquarel uitgevoerde versieringen. De versierde hoofdletters grijpen duidelijk terug op de middeleeuwse voorbeelden, de met halffiguren en dieren verluchte titelpagina's zijn kenmerkend voor de renaissance.

Recente aanwinsten

Van 10 tot eind januari 1997 zijn in het Drostenhuis recente aanwinsten van het museum geëxposeerd. Dit zijn o.a. enkele schilderijen van Stien Eelsingh uit het midden van deze eeuw en een paar tekeningen van de Zwolse schilder en magistraat Derk Jan van der Laan uit het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.

Historisch Forum

17 januari, 28 februari en 11 april

Aanvang 17.00 uur in het literair café In de Sinnepoppen, Buitenkant 3.

Lezingen

dinsdag 28 januari 1997

Bouwgeschiedenis van de Onze Lieve Vrouwekerk, door dr. D.J. de Vries.

Aanvang 20.00 uur

Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26.

dinsdag 11 februari

Historische films rond het zevenhonderdjarig bestaan van Zwolle in 1930; Filmavond.

Aanvang 20.00 uur

Het Filmhuis, Papenstraat.

woensdag 26 maart

Geschiedenis van het landschap rond Zwolle, door M. Knigge.

Aanvang 20.00 uur

Manegezaal, Odeon, Blijmarkt.

dinsdag 22 april

Geschiedenis van een veertiende-eeuws woonhuis in de Kamperstraat, door verschillende sprekers.

Aanvang 20.00 uur

Statenzaal, Bibliotheek, Diezerstraat.

dinsdag 20 mei

De adel en de stad. De invloed van de landadel in de steden van Overijssel, door drs. K. Gietman

Aanvang 20.00 uur

Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26.

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden, met als hoofdvak sociaal-economische geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

drs. J.J. (Joke) Heijs (1948) is historicus en studeerde bibliotheekwetenschappen te Deventer. Zij werkt op free-lance basis.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

drs. J.C. Streng (1945) studeerde geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle en vervolgens aan de Rijksuniversiteit Groningen. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis in Groningen. Zij was enige tijd museumconsulent in Overijssel. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

drs. Frits David Zeiler (1949) is historicus. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert op het gebied van de (vooral Oost-Nederlandse) geschiedenis en archeologie.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten, telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

